

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Левків Сергій Петрович

УДК 502.131:311.172:373:364-322

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО
ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ
НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
011 – науки про освіту

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С.П. Левків

(підпис)

Науковий керівник

Вітвицька Світлана Сергіївна,
доктор педагогічних наук, професор

Житомир – 2018

АНОТАЦІЯ

Левків С.П. Тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 Науки про освіту). – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2018.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню тенденцій становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

Сформовано понятійно-категоріальний апарат проблеми розвитку громадського екологічного руху, проаналізовано історіографію, джерельну базу та методологічні підходи дослідження, визначено тенденції становлення і основні етапи розвитку громадського екологічного руху в Україні.

Охарактеризовано значення таких понять, як «тенденції», «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «загальноосвітні навчальні заклади».

Доведено, що екологічний світогляд є вищим і узагальненим рівнем відносин людини з природою, є регулятором поведінки і діяльності, а отже, є провідним виховним завданням для громадських екологічних організацій. Обґрунтовано залежність ефективності процесу формування екологічного світогляду від залучення учнів до громадського екологічного руху.

Визначено, що діяльність громадських екологічних організацій може збагатити зміст екологічної освіти та виховання і допомогти школам у виправленні негативних тенденцій та задоволенні потреб суспільства у вихованні екологічно свідомої особистості. З'ясовано основні форми та методи роботи

громадських екологічних організацій у взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

Охарактеризовано наступні етапи та тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами в Україні.

З'ясовано, що для першого етапу – *язичницько-християнська модель природоохоронної діяльності (V – XVI ст.)* – характерні такі ознаки: природоохоронні традиції українського народу акумулювали в собі практичний виховний досвід, що передавався з покоління в покоління через звичаї, обряди, свята, символи, ритуали, народний календар, усну народну творчість; давні слов'яни жили в гармонії з природою і поклонялися їй, це було основою набуття природничих знань для дітей; засобами виховання позитивного ставлення дітей та молоді до природи були такі жанри усної народної творчості, як прислів'я та приказки, казки, загадки, легенди, пісні тощо; діти пізнавали природу через систему заборон, коли разом із батьками полювали, обробляли землю, оволодівали ремеслами тощо; в часи Київської Русі була започаткована природозаповідна справа, дотримання основних імперативів якої мало вирішальне значення для виховання дітей; шанобливе ставлення до природи з язичницької ідеології перейняло християнство, яке через систему перших шкіл прищеплювало дітям екологічні традиції в розумінні явищ навколишньої дійсності. На I етапі провідною є *тенденція* – до поєднання в релігійно-світоглядній системі язичництва і християнства ставлення до навколишнього середовища на основі природоохоронних традицій.

Для другого етапу – *формування екологічної культури під впливом природоохоронної просвіти (XVII – XIX ст.)* – характерні такі ознаки: у козацьку добу провідною природоохоронною ідеєю було бережливе ставлення до рідної природи, землі; прихильниками охорони природи, збереження та раціонального використання природних ресурсів були державні та громадські діячі, вчені,

гетьмани і полковники, рядові козаки; представники духовенства включали до навчальних програм елементи природоохоронного виховання, у своїх працях схвалювали бережливе ставлення до природи; прогресивні педагоги закликали до інтенсивного використання у навчанні природних матеріалів та занять на природі. На II етапі основною є *тенденція* – до впровадження у процес виховання природоохоронної ідеї бережливого ставлення до рідної природи.

Для третього етапу – *виникнення та реалізація ідей створення громадських природоохоронних організацій (1900 – 1918 рр.)* – характерні такі ознаки: поява у багатьох містах гуртків та клубів агрономічного, сільськогосподарського, біологічного й натуралістичного профілів; велике значення в обґрунтуванні необхідності охорони природи мають праці вчених-природодослідників, зокрема В.І. Вернадського, що стало науковим підґрунтям до виникнення громадського екологічного руху; створювалися громадські екологічні організації, першою з яких було «Хортицьке товариство охоронців природи», діяльність якого стала поштовхом до подальшого розвитку громадського екологічного руху; спершу діяльність громадських екологічних організацій мала виключно природоохоронний характер та з часом увага почала приділятися й екологічній просвіті населення, зокрема школярів; виникли нові форми просвітницької діяльності: садово-городні школи, філії товариства «Сільський господар», гуртки в дитячих будинках з підсобними господарствами, гуртки, організовані «Просвітою» для сільських дітей, зоопарки, екскурсійні поїздки. На III етапі базовою є *тенденція* – до виникнення, розвитку та просвітницької діяльності громадських екологічних організацій.

Для четвертого етапу – *залучення до природоохоронних організацій значних мас населення до процесу взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (від початку 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст.)* – характерні такі ознаки: громадські організації продовжували поширювати природоохоронні ідеї серед молоді (читали лекції, проводили бесіди на природоохоронну тематику, влаштовували бібліотеки,

музеї, природничі виставки, закладали ботанічні та зоологічні сади, виготовляли колекції для шкіл); значна робота з пропаганди ідей охорони природи серед учнів проводилася новоствореними природоохоронними організаціями, зокрема «Всеукраїнською спілкою мисливців та рибалок» та «Всеукраїнським товариством захисту тварин і рослин»; важливе місце у громадській охороні природи посідав юннатівський рух, центральні й місцеві краєзнавчі бюро, створювалися ланки юних природолюбів; зусиллями шкіл і культурноосвітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа», «Пласт» та ін. були засновані шкільні бібліотеки, гуртки при читальнях, літні табори для учнів, дитячі товариства, організовувалися і проводилися екскурсії та дитячі свята; згортання природоохоронної роботи та закриття багатьох громадських організацій наприкінці 30-х років відбулося під впливом масових репресій діячів охорони природи. На IV етапі основною стає *тенденція* – до поширення природоохоронних ідей серед учнівської молоді за активного впливу з боку держави.

Для п'ятого етапу – *відродження та взаємодія природоохоронного руху із загальноосвітніми навчальними закладами (від середини 40-х – до середини 80-х рр. XX ст.)* – характерні такі ознаки: школярі брали участь у відновленні зруйнованих шкіл, біологічних кабінетів, лабораторій, дослідних ділянок, насаджували нові лісосмуги, парки та ліси; за підтримки держави виникло та активно діяло «Українське товариство охорони природи», основною формою діяльності товариства була просвітницька робота, в тому числі й зі школярами; подальшого розвитку набули юннатівські гуртки, дітей активно залучали до сільськогосподарського виробництва; у школах запроваджувалася суспільно-корисна праця та виробнича практика, створювалися виробничі бригади, шкільні лісництва, науково-дослідницькі гуртки та наукові товариства учнів; набула розвитку екологічна освіта, учні брали участь у різноманітних екологічних акціях, естафетах та операціях, у кожній школі були організовані юнацькі секції охорони природи та активно діяли «голубі» й «зелені» патрулі; природоохоронні

організації дотримувалися ідеології комуністичної партії з «підкорення природи» та контролювалися державою, студентські дружини охорони природи виконували важливе завдання соціалізації молоді, займалися просвітницькою роботою серед дітей. На V етапі базовою стає *тенденція* – до ідеологічно-організаційного оформлення природоохоронного руху і залучення учнів до суспільно-корисної праці.

Для шостого етапу – *активізація дитячого та організація незалежного екологічного руху та їх взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (від середини 80-х – до початку 90-х рр. XX ст.)* – характерні такі ознаки: після Чорнобильської катастрофи з'явилися самодіяльні громадські екологічні організації і групи, першою з яких була Українська екологічна асоціація «Зелений світ»; ідеологія «підкорення природи» стала витіснятися необхідністю «розв'язання екологічних проблем»; на базі станцій юннатів і шкіл організовувалася робота наукових товариств учнів, «Малих Тімірязівок»; у діяльності юних друзів природи поряд із традиційними формами й напрямками роботи з'явилися нові: кінолекторії, школи юного еколога, навчальні екологічні стежки; стало вдосконалюватися природоохоронне законодавство, ухвалювалися нові закони та підзаконні акти. На VI етапі провідною є *тенденція* – до появи самодіяльних громадських екологічних організацій, які займалися вирішенням регіональних екологічних проблем.

Для сьомого етапу – *створення нормативної бази та розвиток нових форм громадського екологічного руху і взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (1991 р. – до тепер)* – характерні такі ознаки: подальшого розвитку набуває екологічне законодавство, однією з цілей національного виховання визначається формування у молоді екологічної культури; значного поширення набувають різноманітні екологічні заходи за участі учнів (конкурси, акції, конгреси, операції); виникає ціла низка регіональних та всеукраїнських самодіяльних громадських екологічних організацій, окрему групу серед яких

становлять дитячі та молодіжні організації; спостерігається налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями, школами та владою; за участі громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл активно впроваджуються міжнародні акції та проекти; створено Громадську раду всеукраїнських організацій природоохоронного спрямування та Дитячий екологічний парламент, прийнято Концепцією неперервної екологічної освіти в Україні. На VII етапі основною є *тенденція* – до налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями та загальноосвітніми школами з реалізації різноманітних акцій і проектів.

Доведено необхідність об'єднання зусиль загальноосвітніх шкіл та громадських організацій екологічного спрямування щодо досягнення сталого розвитку суспільства. Виокремлено основні *тенденції* реалізації парадигми сталого розвитку в діяльності загальноосвітніх шкіл.

Визначено основні форми та методи взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами в США, Великобританії, Німеччині, Австралії. Доведено, що провідними в екологічній освіті дітей у цих державах є два підходи — ігровий і натуралістичний, вони здійснюються при взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл.

Визначено правила та окремі технології, яких потрібно дотримуватися при організації роботи з волонтерами-підлітками у формуванні екологічної компетентності. Наведено приклади організації ефективної волонтерської роботи.

Ключові слова: тенденції, громадський рух, громадський екологічний рух, процес взаємодії, загальноосвітні навчальні заклади.

ABSTRACT

Levkiv S.P. Tendencies in the formation and development of the public ecological movement in the process of interaction with general educational institutions. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.01 – «General Pedagogy and History of Pedagogy» (011 – Science about education). – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2018.

The dissertation is devoted to research of tendencies of formation and development of public ecological movement in the process of interaction with general educational institutions.

Formed concepts and categories of the social problems of the environmental movement, analyzed historiography source base and methodological approaches to research and determined tendencies of the main stages of public environmental movement in Ukraine.

The significance of concepts such as «tendencies», «public movement», «public ecological movement», «interaction process», «general educational institutions».

It is proved that the ecological worldview is a higher and generalized level of human relations with nature, is a regulator of behavior and activity, and therefore, is a leading educational task for public environmental organizations. The dependence of the effectiveness of the process of formation of the ecological world outlook on attracting students to the public ecological movement is substantiated.

It is determined that the activities of public environmental organizations can enrich the content of environmental education and education and help schools to correct negative tendencies and meet the needs of society in educating an environmentally conscious person. The basic forms and methods of work of public environmental organizations in cooperation with educational institutions are revealed.

The following stages and tendencies of the formation and development of the public ecological movement in the process of interaction with the general educational institutions in Ukraine are described.

It is revealed that for the first stage – *the pagan-Christian model of environmental activity (V – XVI centuries)* – the following characteristics are characteristic: the nature traditions of the Ukrainian people accumulated in themselves a practical educational experience passed from generation to generation through customs, ordinances, holidays, symbols, rituals, folk calendar, oral folk art; the ancient Slavs lived in harmony with nature and worshiped it; this was the basis for acquiring natural knowledge for children; the means of raising the positive attitude of children and young people to nature were the following genres of oral folklore: proverbs and sayings, fairy tales, riddles, legends, songs, etc.; children learned the nature through the system of prohibitions, when together with parents hunted, cultivated land, mastered crafts, etc.; In the times of Kyivan Rus, the nature reserve was initiated, the observance of which of the main imperatives was crucial for the upbringing of children; a respectful attitude to nature from the pagan ideology took over Christianity, which through the system of the first schools accustomed children to environmental traditions in understanding the phenomena of the surrounding reality. At the I stage, the main *tendency* is to combine the attitude of the environment and the environment with the religious-ideological system of paganism and Christianity.

For the second stage – *the formation of ecological culture under the influence of environmental education (XVII – XIX centuries)* – the following features are characteristic: in the Cossack era, the leading nature conservation idea was a thrifty attitude to native nature, land; supporters of nature conservation, conservation and rational use of natural resources were state and public figures, scientists, hetmans and colonels, ordinary Cossacks; representatives of the clergy introduced in the curriculum elements of environmental education, in their writings expressed a low-level attitude to nature; progressive educators called for intensive use in teaching natural materials and exercises in nature. At the II stage, the main *tendency* is to

introduce into the process of raising the nature conservation idea of a careful attitude towards native nature.

For the third stage – *the emergence and implementation of ideas for the establishment of public environmental organizations (1900 – 1918 gg.)* – the following features are characteristic: the appearance in many cities of circles and clubs of agronomic, agricultural, biological and naturalistic profiles; Of great importance in substantiating the necessity of nature conservation are the works of scientists-naturalists, in particular V.I. Vernadsky, which became a scientific basis for the emergence of a public ecological movement; public environmental organizations were created, the first of which was the "Khortyka Society of Nature Guards", whose activities became the impetus for further development of the public ecological movement; At first, the activities of public environmental organizations were of a purely nature-conservation nature and over time the focus was on the ecological luminaries of the population, in particular schoolchildren; There were new forms of educational activity: gardening schools, affiliated companies of the "Village farmer", circles in orphanages with subsidiary farms, circles organized by "Enlightenment" for rural children, zoos, sightseeing tours. At the III stage, there is a *tendency* towards the emergence, development and educational activities of public environmental organizations.

For the fourth stage – *the involvement of large populations in environmental protection organizations in the process of interaction with general educational institutions (from the beginning of the 20's – to the end of the 1930's)* – is characterized by the following features: public organizations continued to disseminate environmental ideas among young people: read lectures, held discussions on environmental issues, arranged libraries, museums, natural exhibitions, laid botanical and zoological gardens, made collections for schools; significant work on promoting the ideas of nature conservation among students was carried out by newly established environmental organizations, in particular the All-

Ukrainian Union of Hunters and Fishermen and the All-Ukrainian Society for the Protection of Animals and Plants; An important place in the public protection of nature was the Yunata movement, the central and local lore bureaus, and the links of young nature lovers were created; the efforts of schools and cultural education organizations "Prosvita", "Native school", "Plast" and others. school libraries, circles with reading rooms, summer camps for pupils, children's societies, organized and conducted excursions and children's holidays were founded; the curtailment of environmental work and the closure of many civil society organizations in the late 30's was under the influence of massive repressions of nature conservationists. At the IV stage, the main *tendency* is the dissemination of environmental ideas among student youth for the active influence of the state.

For the fifth stage – *the revival and interaction of the nature movement movement with general educational institutions (from the mid 40's – until the mid-80's of the 20th century)* – the following features are characteristic: schoolchildren took part in the restoration of destroyed schools, biological offices, laboratories, experimental plots, planted new forest belts, parks and forests; The Ukrainian Society for the Protection of Nature arose and actively acted with the support of the state, the main form of the company's activity was educational work, including with schoolchildren; further development of the Young's circles, children are actively involved in agricultural production; in schools, socially-beneficial labor and production practices were introduced, production brigades, school-based forestry, scientific research circles and student societies were set up; environmental education becomes a development, students take part in various environmental actions, relays and operations; youth schools for the protection of nature were organized at each school, and active blue and patrol patrols are active; environmental organizations adhered to the ideology of the Communist Party for "conquering nature" and controlled by the state, student wives of nature conservation performed an important task of socializing young people, engaged in

educational work among children. At the V stage, there is a *tendency* toward the ideological and organizational design of the environmental movement and the involvement of students in socially useful work.

For the sixth stage – *activization of children and organization of independent ecological movement and their interaction with educational institutions (from the mid 80's – to the beginning of 90's of the 20th century)* – the following features are characteristic: after the Chernobyl disaster there are amateur social ecological organizations and groups, the first of them was the Ukrainian Environmental Association "Green World"; the ideology of "subjugation of nature" changes to the need for "solving environmental problems"; On the basis of the stations of the youth and schools, the work of the scientific societies of the students, "Small Tymyrazyuk" is organized; in the activity of young friends of nature, along with traditional forms and areas of work, new ones appear: movie stars, schools of young ecologists, educational environmental tracks; the environmental legislation is being improved, new laws and regulations are adopted. At the VI stage, the *tendency* is leading to the emergence of amateur public environmental organizations engaged in addressing regional environmental problems.

For the seventh stage – *a regulatory framework and the development of new forms of public environmental movement and interaction with secondary schools (1991 – present)* – characterized by the following features: further development takes environmental legislation, one of the goals of national education is determined by forming youth ecological culture; the wide distribution of pupils' participation takes on a variety of environmental: competitions, promotions, congresses, operations; there are a number of regional and all-Ukrainian amateur social environmental organizations, a separate group of which are children's and youth organizations; the establishment of cooperation between public environmental organizations, schools and authorities is observed; with the participation of public environmental organizations and secondary schools actively implementing

international actions and projects; created by the Public Council of All-Ukrainian Environmental Protection Organizations and the Children's Environmental Parliament, adopted by the Concept of Continuous Environmental Education in Ukraine. At VII stage the main *tendency* is – to the establishment of cooperation between public environmental organizations and secondary schools for the implementation of various actions and projects.

The necessity of combining the efforts of secondary schools and environmental NGOs in achieving sustainable development has been proved. The main *tendencies* of implementation of the paradigm of sustainable development in the activity of secondary schools are outlined.

The basic forms and methods of interaction of the public ecological movement with the general educational institutions in the USA, Great Britain, Germany, Australia are determined. It is proved that the leading environmental education of children in these states has two approaches - gaming and naturalistic, they are carried out with the interaction of public environmental organizations and schools of general education.

The rules and certain technologies which should be observed when organizing work with volunteers-teenagers in formation of ecological competence are defined. Examples of effective volunteer work organization are given.

Key words: tendencies, public movement, public ecological movement, interaction process, general educational institutions.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. *Левків С.П.* Застосування інформаційно-комунікаційних технологій на уроках екології в загальноосвітніх навчальних закладах / С.П. Левків // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Випуск № 4 (76). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 127 – 133.

2. *Левків С.П.* Тенденції впровадження в практику загальноосвітніх шкіл принципів освіти для сталого розвитку / С.П. Левків // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології № 6 (40), 2014: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруєва. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2014. – С. 124 – 134.

3. *Левків С.П.* Екологічне виховання в етнопедагогіці як передумова виникнення громадського екологічного руху / С.П. Левків // Нові технології навчання: Збірник наукових праць. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України; Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Вінниця-Київ, 2014. – С. 164 – 168.

4. *Левків С.П.* Значення громадського екологічного руху у формуванні світогляду підростаючого покоління / С.П. Левків // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М.Т. Мартинюк]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. – Ч. 3. – С. 202 – 208.

5. *Левків С.П.* Реалізація принципу волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху і загальноосвітньої школи / С.П. Левків // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка // За заг. ред. Ломаковича А.М., Бенери В.Є. – Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2015. – Вип. 5. – С. 140 – 145.

6. *Левків С.П.* Педагогічний вплив релігійних вірувань на формування екологічної культури українського народу / С.П. Левків // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – № 1. – Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2016. – С. 49 – 53.

7. *Левків С.П.* Роль общеобразовательных учреждений в общественном экологическом движении в Украине / С.П. Левків // «Весці

БДПУ. Серія 1». Педагогіка. Психологія. Філологія. – Минск. – Республика Беларусь, 2017. – № 4. – С. 47 – 50.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. *Левків С.П.* Формування екологічної компетентності учнів на уроках біології / С.П. Левків // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н. доц. Н.М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 223 – 230.

9. *Левків С.П.* Взаємодія загальноосвітніх шкіл та громадських організацій екологічного спрямування, як педагогічна проблема / С.П. Левків // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції / За ред. О.А. Дубасенюк, В.А. Ковальчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 374 – 380.

10. *Левків С.П.* Вчення В.І. Вернадського про ноосферу в контексті основоположних ідей громадського екологічного руху / С.П. Левків // Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти: збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н.М. Мирончук. – Житомир: ФОП Левковець, 2015. – С. 265 – 269.

11. *Левків С.П.* Основні етапи становлення та розвитку громадського екологічного руху в Україні у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами / С.П. Левків // Теорія і практика професійної підготовки фахівців у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Вітвицької С.С., доц. Колесник Н.Є. – Житомир: ФОП Левковець, 2016. – С. 370 – 375.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ	28
1.1. Становлення і розвиток громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, як предмет наукового дослідження	28
1.2. Вплив громадського екологічного руху на процес формування світогляду підростаючого покоління	54
1.3. Зміст, форми і методи взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами	74
Висновки до першого розділу	93
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ	97
2.1. Історико-педагогічні передумови виникнення та тенденції розвитку громадського екологічного руху в Україні	97
2.2. Характеристика екологічного руху у взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами періоду радянської України	120
2.3. Досвід та тенденції розвитку екологічного руху у взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами періоду незалежної України	147
Висновки до другого розділу	171
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ	175

3.1. Вплив концепції сталого розвитку на динаміку взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами	175
3.2. Аналіз зарубіжного досвіду взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами .	192
3.3. Реалізація принципу волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху та загальноосвітньої школи у формуванні екологічної компетентності школярів	213
Висновки до третього розділу	231
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	238
ДОДАТКИ	274

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПН України	– Академія педагогічних наук України
ВДС "Екологічна варта"	– Всеукраїнська дитяча спілка "Екологічна варта"
ВЕЛ	– Всеукраїнська екологічна ліга
ВМГО	– Всеукраїнська молодіжна громадська організація
ВУСМР	– Всеукраїнська спілка мисливців і рибалок
ДЕП	– Дитячий екологічний парламент
ДОП	– дружини охорони природи
ЕкоНУО	– екологічні неурядові організації
ЗВО	– заклад вищої освіти
ЗМІ	– засоби масової інформації
ЗОШ	– загальноосвітня школа
Комітет КП	– Комітет комуністичної партії
МЕЦ	– Молодіжний екологічний центр
МОН	– Міністерство освіти і науки України
МСОП	– Всесвітня спілка охорони природи
Наркомос України	– Народний комісаріат освіти України
Національний ЕНЦУМ	– Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді
НТУ	– наукові товариства учнів
ОЗР	– освіта для збалансованого розвитку
ООН	– Організація об'єднаних націй
ОСР	– освіта в інтересах сталого розвитку
ПТУ	– професійно-технічне училище
СНД	– Співдружність незалежних держав
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки

ТЗН	– технічні засоби навчання
ТОСЕК „Каскад”	– Тернопільський спортивно-екологічний клуб „Каскад”
УВБ	– учнівські виробничі бригади
УЕА «Зелений світ»	– Українська екологічна асоціація «Зелений світ»
УНР	– Українська Народна Республіка
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УТОП	– Українське товариство охорони природи
ФДО України	– Федерація дитячих організацій України
ФРН	– Федеративна Республіка Німеччина
ХТОП	– Хортицьке товариство охоронців природи
ЦК КП(б)У	– Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України
ШЕГА	– школа екологічного громадського активіста
ЮНЕСКО	– Організація Об’єднаних Націй із питань освіти, науки і культури
AAAS	– Американська асоціація сприяння науки
BDKJ	– Головне об’єднання федерації німецької католицької молоді
ESA	– Екологічна спілка Америки
NSTA	– Національна наукова спілка вчителів США
WAFWA	– Західна асоціація риби та дичини США

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах розвитку цивілізації проблема взаємодії суспільства і природи набуває важливого значення. У ХХ столітті людство почало усвідомлювати, що поширення негативного впливу на природу може стати неконтрольованим і нести загрозу існуванню всього живого на планеті. Розв'язання екологічних проблем можливе лише за умов об'єднання зусиль органів державної влади, громадських організацій та закладів освіти, про що зазначається в Стратегії освіти для сталого розвитку (2007 р.), Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.), законах України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991 р.), "Про природнозаповідний фонд" (1992 р.); рішенні Колегії Міністерства освіти і науки України «Про концепцію екологічної освіти в Україні» (2001 р.); Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки» (2003 р.); розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо поліпшення екологічної освіти, виховання населення, стимулювання та пропаганди ощадливого використання води» (2003 р.) та інших нормативно-правових документах. У Концепції «Нової української школи» (2016 р.) однією з десяти ключових компетентностей визначається екологічна грамотність і здоровий спосіб життя.

Теоретичне обґрунтування та виявлення тенденцій, характеристики змісту, форм і методів взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами належить до актуальних проблем загальної педагогіки та історії педагогіки. На сьогодні школа, як базовий заклад освіти, має забезпечувати достатній рівень екологічних знань та розвиток екологічної свідомості і культури у молоді на основі сучасних критеріїв оцінки взаємовідносин людини й природи. Тісна взаємодія громадських екологічних організацій із загальноосвітніми

навчальними закладами необхідна не лише для розвитку дитячого та молодіжного руху в Україні, але й для створення на базі шкіл учнівських екологічних організацій та об'єднань, що є нагальною потребою, запорукою ефективного функціонування учнівського самоврядування, формування у школярів громадянських, організаторських та лідерських якостей. Зазначене засвідчує необхідність урегулювання цієї проблеми на національному рівні та відсутність відповідної стратегії екологічної освіти.

Педагогічна наука на сучасному етапі активізувала пошукову діяльність, спрямовану на розв'язання невирішених проблем екологічної освіти. Історію громадського екологічного руху та передумов його виникнення досліджували М. Алексієвець, Ю. Берестень, В. Борецько, В. Вербицький, О. Гнатів, Л. Ковпак, Л. Маєвська, Л. Манорик, Т. Мантула, А. Мехеда, Л. Пата, В. Титаренко та ін. Діяльності загальноосвітніх навчальних закладів у сфері екологічної освіти і виховання та особливостям їх взаємодії з громадськими екологічними організаціями присвячені праці: С. Вітер, А. Захлебного, К. Кушакова, Н. Пустовіт, Т. Саєнко, О. Сорочинської, Т. Юркової, Г. Ярчук та ін. З'ясуванню впливу громадського екологічного руху на світогляд підростаючого покоління присвячені роботи: О. Варго, Т. Гончарук, Л. Демчук та ін. Дослідженню сталого розвитку, принципу екологічного волонтерства та екологічної компетентності в діяльності громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл присвячені праці: В. Акопян, Л. Липової, О. Прокопенко, Н. Пустовіт, В. Шарко, О. Шевякова та ін. Діяльність громадських екологічних організацій у провідних державах світу досліджували Я. Бойко, Т. Завгородня, І. Лобачук, Г. Марченко, К. Писанка, Я. Полякова, І. Сирай, В. Шарко, М. Швед та ін.

Водночас, незважаючи на інтенсивні різнопланові дослідження теоретичних та загальнопедагогічних аспектів у структурі громадського екологічного руху та шкільної екологічної освіти, до цього часу залишалися недостатньо розкритими: тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху; чітко не

визначено сутність взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами на різних етапах його розвитку; не з'ясовано загальнопедагогічні підходи щодо визначення впливу громадського екологічного руху на навчально-виховний процес в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Соціальна значущість екологічних проблем і раціонального природокористування, потреба в якісній екологічній підготовці учнів, необхідність формування екологічної культури наступних поколінь вимагає обґрунтування шляхів взаємодії громадського екологічного руху із закладами середньої освіти, що і зумовило вибір теми дослідження: **«Тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання у різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112).

Тему дослідження затверджено вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 26. 06. 2013 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 28. 01. 2014 р.).

Мета дослідження: виявити тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами в різні історичні періоди, а також обґрунтувати шляхи творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання:**

1. Дослідити теоретичні засади становлення громадського екологічного руху в

процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами;

2. Узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід в окресленому напрямі та проаналізувати сутність громадського екологічного руху, його структурні і змістові особливості;

3. Визначити хронологічні етапи та тенденції розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами;

4. Дослідити перспективні шляхи творчого використання прогресивних ідей національного і зарубіжного досвіду взаємодії громадського екологічного руху і закладів середньої освіти.

Об'єкт дослідження: громадський екологічний рух у процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами.

Предмет дослідження: зміст і форми взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами.

Методи дослідження. Дослідження тенденцій становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами ґрунтується на засадах комплексного підходу до застосування філософських, загальнонаукових та конкретнонаукових методів наукового пошуку. Зокрема, *метод узагальнення та систематизації даних*, одержаних із різних джерел, використано для обґрунтування теоретичної бази дослідження; *метод термінологічного аналізу* – для вивчення й уточнення термінів «тенденції» «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «загальноосвітні навчальні заклади» та позначуваних ними понять; загальнонаукові *методи аналізу і синтезу* наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів з окресленої проблеми – для визначення основних етапів становлення та розвитку досліджуваного феномену. *Структурний і ретроспективний методи* дали змогу розглянути процес становлення і розвитку громадського екологічного руху у взаємодії із

загальноосвітніми навчальними закладами, визначити його основні тенденції; *порівняльний метод* – виявити спільне та відмінне у діяльності громадських екологічних організацій і загальноосвітніх шкіл; *компаративно-історичний метод* дав змогу порівняти педагогічні факти, явища та процеси в історичній ретроспективі, здійснити вивчення нормативно-правової бази, освітніх документів, науково-педагогічної літератури в окресленому напрямі. *Проблемно-хронологічний* – використаний з метою визначення передумов та періодів становлення громадського екологічного руху. *Діахронний* метод було застосовано для виявлення особливостей цього процесу.

Джерельна база дослідження складається з кількох основних груп:

- 1) нормативно-правові акти, що регулювали систему освіти та діяльність громадських екологічних організацій України XX – початку XXI століття, до них, насамперед, віднесено накази, розпорядження Міністерства освіти, статuti громадських організацій і товариств, різноманітні правила й інструкції;
- 2) архівні документи, матеріали про діяльність громадських організацій, союзів і товариств;
- 3) наративні джерела: оповідальні – публікації в періодичних виданнях XX – початку XXI ст., наукові – монографії, дисертації, автореферати, статті, тези, зокрема матеріали вітчизняної і зарубіжної науково-педагогічної періодики («Рідна школа» (2000 – 2016 pp.), «Український історичний журнал» (2003 – 2015 pp.), «Вища освіта України» (2004 – 2010 pp.), «Екологія і природокористування» (2010 – 2014 pp.), «Психолого-педагогічні проблеми сільської школи» (2012 – 2015 pp.)), інтернет-ресурси;
- 4) дидактичні джерела дорадянського і радянського періоду та сучасні вітчизняні підручники, навчальні посібники, навчальні плани й програми, в яких є інформація щодо методології, теорії та історії взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами.

Для пошуку наративних і дидактичних джерел проаналізовано фонди: Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, бібліотеки Інституту педагогіки НАПН України, Житомирської обласної

універсальної наукової бібліотеки імені О. Ольжича.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* системно охарактеризовано суспільно-історичні передумови виникнення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами; на основі переосмислення науково-педагогічного досвіду минулого з урахуванням вимог сьогодення представлено авторську періодизацію та охарактеризовано тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами; у результаті аналізу досвіду розвинених країн світу охарактеризовано провідні тенденції екологізації всіх рівнів освіти шляхом запровадження регіональних і глобальних проектів та програм, які реалізуються при підтримці громадських екологічних організацій на основі ігрового та натуралістичного підходів; визначено перспективні шляхи творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами;

- *удосконалено* зміст педагогічної діяльності, спрямованої на формування у школярів екологічної компетентності й усвідомлення особистої причетності до вирішення екологічних проблем у процесі взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами; уточнено поняття «тенденції», «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «екологічний світогляд», «сталий розвиток», «волонтерство», «екологічна компетентність»;

- *подальшого* розвитку набули зміст, форми і методи взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що основні положення та висновки дисертації можуть бути використані для розробки навчальних посібників для педагогічних працівників, викладачів та студентів. Проаналізований, узагальнений та хронологічно структурований дисертаційний

матеріал може стати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень у галузі екологічної освіти, слугувати збереженню та популяризації вітчизняних освітніх надбань, а також використовуватися в процесі викладання історико-педагогічних дисциплін, вивчення та створення нових курсів, спецкурсів, навчальних планів, методичних розробок, що сприятиме творчому використанню педагогічного досвіду в сучасних умовах розбудови національної системи освіти. Результати роботи можуть бути використані в процесі підготовки методичних рекомендацій для організації виховної й позакласної роботи з екології в школі за участі представників громадського екологічного руху.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи оприлюднено на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема, *міжнародних*: «Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах» (Житомир, 2014, очна), «Новітні педагогічні технології у світлі духовних цінностей європейської цивілізації» (Вінниця, 2014, очна), «Професійна підготовка фахівців в умовах неперервної освіти: креативний підхід» (Житомир, 2017, заочна); *всеукраїнських*: «Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном» (Житомир, 2014, очна), «Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти» (Житомир, 2015, очна), «Теорія і практика професійної підготовки фахівців у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів» (Житомир, 2016, очна); *всеукраїнських науково-практичних конференціях з міжнародною участю* «Професійна освіта в умовах інтеграційних процесів: теорія і практика» (Житомир, 2017, заочна), «Підготовка фахівців у контексті становлення нової української школи» (Житомир, 2018, заочна); *науково-методологічних семінарах* кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (2013 – 2018).

Публікації. Результати дослідження відображено в 11 одноосібних наукових публікаціях, з яких 6 статей у провідних наукових фахових виданнях України, 1 – у закордонному науковому періодичному виданні, 4 – у збірниках

матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (328 найменувань, із них 28 – іноземною мовою, 9 – архівних справ). Дослідження містить 10 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 291 сторінку друкованого тексту, основний зміст викладено на 218 сторінках.

.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

У розділі охарактеризовано становлення і розвиток визначеної проблеми як предмет наукового дослідження. З'ясовано вплив громадського екологічного руху на процес формування світогляду підростаючого покоління. Визначено зміст, форми і методи взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами.

1.1. Становлення і розвиток громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, як предмет наукового дослідження

На сучасному етапі розвитку людства проблема взаємодії суспільства і природи набуває важливого значення. У ХХ столітті людство почало усвідомлювати: посилення впливу на довкілля може стати неконтрольованим і нестиме загрозу існуванню всієї цивілізації.

Вирішити наявні екологічні проблеми можна за умови об'єднання зусиль органів державної влади, науковців, громадських організацій та навчальних закладів. Важливою є допомога дітей та підлітків, які в складі дитячих екологічних організацій та за підтримки шкіл приєднуються до екологічного руху¹.

На початку 2002 року з'явилася «Концепція екологічної освіти в Україні», затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України; відповідно до якої –

¹ Лісовець, О.В., Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник / Українські підручники онлайн. [online]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachimi_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_u_krayini_-_lisovets_ov. [Дата звернення 12 вересня 2015]

екологічна освіта як цілісне культурологічне явище повинна спрямовуватися на формування екологічної культури як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення. В цьому документі значне місце належить громадській компоненті в становленні системи екологічної освіти.

Виходячи з положення, закладеного в Концепції, про те, що екологічна освіта – це сукупність таких компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура, стає зрозуміло, що розвивати екологічну освіту неможливо без становлення громадянського суспільства. Громадські екологічні організації, використовуючи характерні для них унікальні методи роботи, здатні формувати екологічний світогляд населення, тим самим прискорюючи формування життєвих компетентностей в учнів².

Аналіз проблеми дослідження – «Тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами» вимагає застосування низки *методологічних підходів*. Вивчення історико-педагогічних праць Н. Сейко³, О. Сухомлинської⁴, дало можливість визначити три методологічні рівні дослідження становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами: загальнофілософський, загальнонауковий і конкретнонауковий (спеціальний).

Загальнофілософський рівень методології визначає головні наукові підходи до вивчення проблеми. У дослідженні застосовано такі філософські принципи, як єдність теорії та практики, єдність історичного та логічного, об'єктивного вивчення явищ. Принцип єдності історичного та логічного передбачає логічний розвиток громадського екологічного руху у взаємозв'язку його історичного розвитку в

² Міхеева, Г.В., Тарбінська, Т.В. Формування екологічної компетентності учнів через діяльність громадських організацій. [online]. Режим доступу: http://rusnauka.com/30_NNM_2010/Pedagogica/72724.doc.htm. [Дата звернення 18 листопада 2015]

³ Сейко, Н., 2010. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. *Освіта Донбасу*, № 4 – 5, с. 111 – 117.

⁴ Сухомлинська, О.В., 2007. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття. *Шлях освіти*, № 4, с. 6 – 12.

кожному з визначених нами етапів. Принцип єдності теорії та практики передбачає, що теоретичне дослідження будь-якої наукової проблеми має на меті її втілення у практику. У випадку розвитку громадського екологічного руху це означає, що його теоретичне дослідження спрямоване на вирішення практичних завдань, зокрема налагодження та покращення взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл.

Принцип об'єктивного вивчення явищ спрямовує аналізувати становлення і розвиток громадського екологічного руху об'єктивно і всебічно, у руслі загальних тенденцій розвитку суспільства. Дослідження проблеми розвитку громадського екологічного руху спирається на такі категорії діалектики, як: причина і наслідок, одиничне і загальне, зміст і форма тощо.

Загальнонауковий рівень методології окреслює головні наукові теорії, які використовуються в дослідженні. За словами О. Сухомлинської, для того, щоб у історико-педагогічному дослідженні «фахово, професійно й всебічно подивитися на педагогічні процеси, що відбувалися в минулому, виявити зрушення та новації (або, навпаки, регрес), простежити, як рухався досліджуваний феномен – циклічно, лінійно, спіралеподібно чи якимось інакше», необхідно долучати соціальний, культурний, науковий та історичний контексти⁵. Тому в дослідженні застосовано цивілізаційний, соціокультурний, герменевтичний та аксіологічний підходи.

Отже, розвиток громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами підпорядковується загальним тенденціям розвитку суспільства на різних етапах його становлення, а також здатний до самоорганізації та саморозвитку.

Серед сукупності загальнонаукових підходів нами обрано цивілізаційний підхід. Термін «цивілізація» (франц. *civilisation*, від лат. *civilis* – гідний, вихований) позначає рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, який був досягнутий тією або іншою суспільно-економічною формацією, та ступінь і характер розвитку

⁵ Сухомлинська, О., 2005. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». Шлях освіти, № 4, с. 43 – 47.

культури певних епох і народів; сукупність виявів досягнутого ступеня суспільного розвитку⁶.

Цивілізація – особливий вид конкретного суспільства чи їх спільноти. Відповідно до значення цього терміна основними ознаками цивілізації є громадянська позиція, державність, поселення міського типу⁷. У ХХ столітті сталося «взаємопроникнення» термінів культура і «цивілізація». На ранній стадії цивілізації переважає поняття культури. Зокрема цивілізація порівнюється не тільки з культурою в цілому, але й з її розвитком або спадом. Б. Єрасов виділив 9 груп інтерпретацій, згідно яких цивілізація представлялася у вигляді певного типу суспільства, а саме: суспільство загалом, суспільство як продукт взаємодії з природою, суспільство як продукт поділу праці, міське товариство, товариство з ліберальними цінностями, матеріальна сторона людської діяльності, якісна специфіка великомасштабного суспільства, соціокультурна спільність, сукупність загальних характеристик і досягнень людства. Вчений визначав цивілізацію як соціокультурну спільноту, що створюється на основі універсальних цінностей, які отримують відображення в світових релігіях, що складають цілісні системи соціокультурної регуляції, включаючи підсистеми моралі, права, мистецтва, філософії тощо⁸.

Цивілізація була зрозуміла як «спосіб життєдіяльності суспільства, який визначається найбільш загальними факторами: географічне середовище (або природна); система господарювання (економіка); соціальна організація; духовні цінності (релігія, ідеологія) і культура; політична система; ментальність; особливості епохи, в якій цивілізація існує»⁹.

⁶ Словник української мови : в 11 томах. – 1980. – Том 11. – С. 207.

⁷ Хантингтон, С., 2003. Столкновение цивилизаций / С. Ханнингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 603 с. [online]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hant/03.php. [Дата звернення 09 грудня 2016]

⁸ Ерасов, Б.С., 2002. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б.С. Ерасов; отв. ред. Н.Н. Зарубина. – М. : Наука, 524 с.

⁹ Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія, 2004. / [за ред. Л. В. Матвєєва ; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад."]. – К., 166 с.

Соціокультурний підхід у дослідженні становлення і розвитку громадського екологічного руху, як результат накопичення досвіду соціальної та екологічної культури ґрунтується на принципі єдності логічного та історичного в історії педагогіки. Він має бути орієнтованим на дослідження соціуму, тобто зовнішніх культурноісторичних та соціально-політичних умов, що визначають розвиток історико-педагогічного процесу чи феномену.

Таким чином, з точки зору соціокультурного підходу, важливими для з'ясування етапів становлення громадського екологічного руху мають бути універсальні всезагальні детермінанти: історичні факти (розпад Російської імперії, періоди діяльності національних урядів, перебування України у складі СРСР, період незалежності тощо), культурноосвітні події та процеси (створення провідних громадських екологічних організацій, освітні реформи та ін.), соціально-економічні і політичні тенденції (активізація діяльності громадських екологічних організацій, зростання соціальних запитів на захист оточуючого середовища, загострення екологічної кризи й т.п.), які зумовлювали трансформації у змісті й діяльності громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами України.

До загальнонаукових підходів, що можуть бути ефективно використані у процесі дослідження документів та архівних матеріалів слід віднести герменевтичний¹⁰. Як мистецтво й теорія тлумачення текстів герменевтика дозволяє поєднати абстрактну й конкретну рефлексію, сприяє творчому осмисленню досліджуваного тексту. Цей підхід потребує залучення до історико-педагогічного дослідження широкого кола суміжних теорій, що забезпечують всебічне розуміння «чужої реальності», постійний рух від загального до конкретного, від конкретного до загального, сприяють усвідомленню «розмаїття цілісності» і «єдності

¹⁰ Васянович, Г.П., 2007. Методологія педагогіки й педагогічна інноватика / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти у контексті Євроінтеграційних процесів: збірник наукових праць учасників Всеукраїнського методологічного семінару з міжнародною участю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, С. 3–6.

розмаїття»¹¹. Наприклад, у процесі аналізу джерел герменевтичний підхід дозволяє відтворити уявлення про екологічний світогляд автора, його життєвих орієнтирів і цінностей, стилю життя та особливостей епохи.

У дослідженні ми керуємося аксіологічним підходом, який дає змогу дослідити громадський екологічний рух у площині можливостей задоволення потреб суспільства у забезпеченні формування екологічного світогляду підростаючого покоління. Науковці, які розробляли проблему аксіологічного підходу в педагогіці (С. Анісімов, В. Семиченко, В. Сластьонін та ін.), стверджують, що абсолютними цінностями є людина, її життя, щастя, свобода. Безумовно всі перераховані цінності неможливо реалізувати без збереження екологічно здорового оточуючого середовища. За словами О. Сухомлинської, аксіологічний підхід є «базовим для забезпечення реконструкції історії освіти та виховання» його необхідно брати за основу методології історико-педагогічних досліджень¹². У дослідженні громадського екологічного руху аксіологічний підхід дає змогу виявити ціннісні орієнтири на різних етапах становлення і розвитку його взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами. За аксіологічним підходом ми визначили такі цілі взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами: підготовка фахівців, здатних працювати у сфері перетину громадського екологічного руху і загальноосвітніх навчальних закладів; підготовка до варіативної екологічної діяльності, для якої мають значення не так фундаментальні знання, як набуті вміння і навички; залучення загальноосвітніх навчальних закладів до програм екологічної діяльності громадських організацій; освітня допомога загальноосвітніх навчальних закладів громадським екологічним організаціям. Отже, застосування аксіологічного, тобто ціннісного, підходу дає змогу визначити, які екологічні цінності актуальні для певного етапу розвитку громадського екологічного руху.

¹¹ Ковалів, Ю.І., 2009. Абетка дисертанта: методологічні принципи написання дисертації [посібник] / Ю.І. Ковалів. – К. : «Твім інтер», 460 с.

¹² Сухомлинська, О., 2005. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». Шлях освіти, № 4, с. 43 – 47.

Конкретнонауковий (спеціальний) рівень методології розкриває комплекс наукових підходів, які застосовуються саме для історико-педагогічного дослідження. Сюди відносяться історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-хронологічний та ретроспективний підходи.

Історико-генетичний підхід в межах нашого дослідження полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін громадського екологічного руху в процесі його історичного розвитку. Цей метод дозволяє наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта нашого дослідження. При цьому історичне явище відображається у найбільш конкретній формі. Метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події і особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Історико-генетичний підхід використовувався для вивчення еволюції громадського екологічного руху, визначення його етапів і тенденцій у межах, охоплених дослідженням.

В нашому дослідженні важливим є використання історико-порівняльного підходу в якому порівняння підпорядковане історичному дослідженню природних або суспільних явищ. На основі історично-порівняльного методу досягається пізнання різних історичних нюансів одного й того ж явища, або двох різних явищ, що існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку. Зв'язок порівняння та історизму дає змогу виявити зміни у розвитку явища, реконструювати тенденції розвитку. Історично-порівняльний метод досліджує об'єкти які розвиваються, тобто його іманентною характеристикою є час. Цей метод обмежується зіставленням різних етапів розвитку для виявлення їх тотожності й відмінності, для визначення сталого та інваріантного в розвитку події чи явища. Так, зокрема можна порівняти тенденції розвитку громадського екологічного руху на різних етапах та рівень розвитку громадських екологічних організацій в різні історичні періоди.

Застосування історико-хронологічного підходу зумовлено логікою історичного розвитку громадського екологічного руху у хронологічній послідовності – від початку його організації на початку XX ст. до тепер.

Історико-хронологічний підхід полягає в тому, щоб події та явища історичного процесу у всій їх конкретності та різноманітності викладалися чітко у часовій (хронологічній) послідовності. В межах даного підходу виділяємо наступні етапи до періодизації історії громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, беручи за основу критерії політичних, соціально-економічних та культурних змін у суспільстві. Критерії означеної періодизації в повній мірі відображали головний зміст аналізованого процесу в його конкретно-історичній формі. У процесі дослідження було виділено такі критерії поетапного розвитку громадського екологічного руху: об'єктивні по відношенню до становлення перших громадських екологічних організацій відповідно до умов розвитку суспільства; зміни соціально-політичного устрою; роль і місце громадських екологічних організацій в структурі держави і суспільства; зміни в кількісному, соціальному та віковому складі серед учасників екологічного руху; зміни в структурно-організаційних основах громадських екологічних організацій. Тобто основними критеріями періодизації становлення і розвитку громадського екологічного руху є соціально-політичні, економічні та педагогічні засади організації даного історико-педагогічного феномену.

За допомогою ретроспективного підходу було здійснено реконструкцію системи громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами протягом початку XX ст. – початку XXI ст., узагальнено історико-педагогічний досвід такої взаємодії, з'ясовано її позитивний потенціал для покращення сучасного навчально-виховного процесу.

Використання комплексу проаналізованих підходів: цивілізаційного, соціокультурного, герменевтичного, аксіологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, ретроспективного, сприяє

об'єктивному аналізу різних аспектів становлення і розвитку громадського екологічного руху, а також визначенню шляхів удосконалення навчально-виховного процесу, зокрема розробці державних стандартів та навчально-методичного забезпечення взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами.

Дослідження проблеми становлення громадського екологічного руху вже багато років привертає до себе увагу вітчизняних науковців. За цей проміжок часу накопичено певну кількість праць узагальнюючого характеру, в яких розглядаються окремі аспекти досліджуваної проблеми.

Необхідною складовою педагогічного дослідження є історіографічні огляди, які О. Сухомлинська вважає невід'ємним компонентом методології історико-педагогічного дослідження, на основі якого відбувається побудова «власної концепції на аналізі зробленого або ж оцінювання, порівняння різного роду концепцій щодо обраного предмета й вибору найпридатнішого»¹³.

Характеризуючи *історіографію дослідження* громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, виходимо з широкого тлумачення поняття «історіографія», що означає педагогічну історію наукового пізнання громадського екологічного руху, як історикопедагогічного феномену і представляє, за класифікацією Д. Багалія, широкий масив «первинної інформації про минуле» (джерела) і «досліджень про події минулого» (наукові розвідки)¹⁴. У вузькому розумінні історіографія розглядатиметься як процес аналізу наукової літератури з конкретних напрямів дослідження. Обґрунтовуючи структуру використаних джерел, спираємося на широке розуміння поняття «джерельна база», що передбачає сукупність матеріалів, необхідних для розв'язання усіх завдань історико-педагогічного дослідження громадського екологічного руху: вивчення

¹³ Сухомлинська, О.В., 2007. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття. Шлях освіти, № 4, С. 6 – 12.

¹⁴ Багалій, Д.І., 1923. Нарис української історіографії / Д.І. Багалій. – К. : Друкарня Всеукраїнської академії наук. – Т. 1 : Літописи. – Вип. 1. – 108 с.

методології, теорії та історії наукового пізнання досліджуваного феномену, створення цілісної наукової картини його становлення і розвитку як історико-педагогічного явища.

Систему джерельної та літературної бази історико-педагогічного дослідження необхідно розуміти як цілісне явище, а сукупність елементів системи у своїй єдності створюють нові властивості цілого. Саме цим тлумачення «системи джерельної та літературної бази» відмінне від поняття «сукупність джерел». Відзначимо, що в історико-педагогічних дослідженнях передбачається розкриття цілісності педагогічного процесу шляхом використання всього спектру різних груп джерел¹⁵.

З огляду на це, послуговуємося традиційною класифікацією джерельної бази, що є необхідною умовою будь-якого аналізу джерел і об'єднує три їх основні групи: праці, на основі яких здійснено обґрунтування методології, публікації й дисертації, що є теоретичною основою дослідження, та автентичні матеріали-першоджерела.

Відповідно до найбільш поширеної типології історико-педагогічних джерел¹⁶, опрацьовувалися усні (доповіді, виступи, лекційні курси тощо), речові (фото емблем, будівель, документів тощо, які забезпечують персоніфікацію науки) й писемні джерела. Найбільш складно структурованою й чисельною є група писемних джерел, які поділяються на роди (оповідальні, дидактичні, документальні) та види. Наприклад, проаналізовано значну кількість оповідальних джерел: наукових (монографії учених і дослідників, сучасні наукові статті з обраної проблеми, матеріали наукових конференцій), критико-бібліографічних (бібліографічні довідники, огляди наукових видань, рецензії), масових (періодика, газети, журнали), а також особового походження (листи, особові архівні фонди). Окремий підрозділ писемних історико-педагогічних джерел становлять дидактичні

¹⁵ Гупан, Н.М., 2013. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Нестор Миколайович Гупан // Рідна школа, № 8–9, С. 67–71.

¹⁶ Калакура, Я.С., 2004. Українська історіографія / Я. С. Калакура, К. : Генеза, 496 с.

матеріали, які, за висловом Л. Голубничої, «служать вираженням єдності педагогічної думки й педагогічної практики»¹⁷. Це – підручники й навчальні посібники, навчальні програми і плани, конспекти лекцій, тощо. Третю підгрупу становлять документальні джерела, які містять автентичні матеріали-першоджерела, що безпосередньо впливали на процес формування досліджуваного феномену: актові документи (накази, розпорядження й постанови органів державної влади, системи освіти, громадських організацій, статuti навчальних закладів і просвітницьких установ), а також різного роду статистичні джерела досліджуваного періоду, які засвідчують появу змін у напрямку розвитку громадського екологічного руху на певному етапі розвитку держави і суспільства. Для дослідження проблеми велике значення має група архівних джерел, представлена матеріалами державного архіву Житомирської області.

Аналіз джерельної бази дослідження становлення і розвитку громадського екологічного руху було здійснено на основі опрацювання значної кількості різногалузевої літератури з обраної проблеми, представленої енциклопедично-довідниковими виданнями, підручниками та посібниками, дисертаційними дослідженнями, монографіями й науковими статтями, присвяченими діяльності громадських екологічних організацій.

До групи енциклопедично-довідникових джерел було включено понад 10 філософських, психологічних, мовознавчих, педагогічних видань, які застосовувалися для того, аби опрацювати та узагальнити понятійно-категоріальний апарат дослідження.

Окремо було проаналізовано матеріали з різних джерел в мережі Інтернет, серед них: сайти органів державної влади, громадських екологічних організацій, наукових та освітніх закладів, державних архівів з різних областей. Слід відмітити,

¹⁷ Голубничя, Л.О., 2000. Принципи навчання і виховання в педагогічній спадщині С.І. Миропольського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки», Харків, 20 с.

що в дослідженні використовувалися лише ті ресурси Інтернету, інформація з яких є перевіреною та достовірною, із авторитетних джерел.

Праці, що складають джерельну базу досліджуваної проблеми, умовно можна об'єднати в декілька груп. Перша група представлена науковими працями узагальнюючого характеру з історії громадського екологічного руху. До неї належать монографії, дисертації, автореферати дисертацій та наукові статті. Вказані роботи мають високе інформативне значення і дозволяють в цілому виявити рівень дослідження проблеми, оцінити стан теоретико-методологічної, організаційної та джерельної основ досліджень з історії громадського екологічного руху та передумов його виникнення. До їх числа відносяться дослідження М. Алексієвця¹⁸, Ю. Берестень¹⁹, В. Борейко²⁰, В. Вербицького²¹, О. Гнатів²², Л. Ковпак²³, Л. Маєвської²⁴, Л. Манорик²⁵, Т. Мантули²⁶, А. Мехеди²⁷, Л. Пата²⁸, В. Титаренко²⁹ тощо.

До другої групи відносяться роботи проблемного характеру – окремі монографії, дисертації, статті, – присвячені діяльності загальноосвітніх навчальних

¹⁸ Алексієвць, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, 20 с.

¹⁹ Берестень, Ю.В., 2012. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9, С. 45 – 57.

²⁰ Борейко, В., 1997. Хортиця помни! Бузук П. // Очерки о пионерах охраны природы. Т. 2. – К., С. 66 – 70.

²¹ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000 рр.): автореф. дис. доктора пед. наук, Київ, 34 с.

²² Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років XX століття) // Іст.-пед. альм., Вип. 2, С. 4 – 8.

²³ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²⁴ Маєвська, Л.М., 2006. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 29, С. 144—147.

²⁵ Манорик, Л., 2010. Всеукраїнський табір праці і відпочинку «Юний натураліст»: історія і сьогодення // Рідна школа, № 10, С. 53 – 57.

²⁶ Мантула, Т.І., 2004. Періоди взаємодії людства з природою // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 14, С. 35—38.

²⁷ Мехеда, А.М., 2010. Природоохоронний рух учнівської молоді в школах України у другій половині 40 – 60-х роках // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, Вип. 88, С. 152 – 155.

²⁸ Пата, Л.У., 2011. Особливості становлення еколого-натуралістичної освіти в Україні на поч. XX ст. // ДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, № 10, С. 150 – 153.

²⁹ Титаренко, В., 2000. Виховання на національно-культурних традиціях українського народу як головний чинник формування особистості // Наукові записки ТДПУ: Педагогіка, №8, С. 19 – 20.

закладів у сфері екологічної освіти і виховання та особливостям їх взаємодії з громадськими екологічними організаціями. Історіографічні джерела цієї групи дають змогу з'ясувати відмінності в позиціях вчених, систему їх поглядів і на цій основі прослідкувати динаміку історіографічного процесу. Ця група представлена роботами С. Вітер³⁰, А. Захлебного³¹, К. Кушакова³², Н. Пустовіт³³, Т. Саєнко³⁴, О. Сорочинської³⁵, Т. Юркової³⁶, Г. Ярчук³⁷ та ін.

Третя група включає дослідження, присвячені з'ясуванню впливу громадського екологічного руху на світогляд підростаючого покоління. Це роботи О. Варго³⁸, Т. Гончарук³⁹, Л. Демчук⁴⁰ тощо. В їхніх працях зазначено, що важливою умовою формування екологічного світогляду є залучення дітей до громадського екологічного руху, який виступаючи носієм екологічних цінностей, сприяє духовному зростанню, становленню нових ідеалів та орієнтирів у взаємодії з природою.

Четверту групу складають роботи вчених, присвячені дослідженню концепції сталого розвитку, принципу екологічного волонтерства та екологічної компетентності у діяльності громадських екологічних організацій та

³⁰ Вітер, С.Р., 2012. Від школи сприяння здоров'ю до екошколи // *Основи здоров'я*, № 5 (17), С. 5 – 8.

³¹ Захлебный, А.Н., 1983. Принципы и условия экологического образования в школе // *Педагогические принципы и условия экологического образования*. Сб. науч. трудов. – М.: Министерство просвещения СССР Академия педагогических наук СССР Научно-исследовательский институт содержания и методов обучения АПН СССР, С. 10 – 20.

³² Кушаков, К.О., 2014. Виховання еколого-правової відповідальності старшокласників // *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, № 1 (60), С. 87 – 95.

³³ Пустовіт, Н.А., 2003. Співпраця школи, науки і громадськості у сфері екологічного виховання // *Вісник Житомирського педагогічного університету*, № 12, С. 202—205.

³⁴ Саєнко, Т., 2005. Екологізація знання і виробництва в умовах інформаційного суспільства // *Вища освіта України*, №4, С. 95 – 102.

³⁵ Сорочинська, О.А., 2012. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, № 66, С. 189—193.

³⁶ Юркова, Т.Ф., 2006. Особливості процесу формування ціннісного ставлення школярів до природи // *Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти*, № 3 (15), С. 20 – 27.

³⁷ Ярчук, Г., 2008. Екологічне виховання: сутність та основні напрями // *Вища освіта України*, № 2, С.91 – 97.

³⁸ Варго, О.М., 2006. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис. канд. філософських наук: 09.00.03. – Харків, 21 с.

³⁹ Гончарук, Т.В., 2012. Виховання екологічної культури старшокласників через активізацію їх творчого потенціалу в процесі практичної діяльності в довкіллі // *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, № 66, С. 157—159.

⁴⁰ Демчук, Л.І., 2005. Формування у школярів-підлітків відповідального ставлення до природи // *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, № 25, С. 191—193.

загальноосвітніх шкіл. Серед них дослідження В. Акоп'яна⁴¹, Л. Липової⁴², О. Прокопенко⁴³, Н. Пустовіт⁴⁴, В. Шарко⁴⁵, О. Шевякова⁴⁶ та ін.

П'яту групу становлять дослідження діяльності громадських екологічних організацій у провідних державах світу. Це роботи Я. Бойко⁴⁷, Т. Завгородньої⁴⁸, І. Лобачук⁴⁹, Г. Марченко⁵⁰, К. Писанки⁵¹, Я. Полякової⁵², І. Сирай⁵³, В. Шарко⁵⁴, М. Швед⁵⁵ тощо. Досвід громадських екологічних організацій США, Великобританії, Німеччини, Австралії може бути цікавим з огляду на необхідність вдосконалення процесу взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами в Україні.

Шосту групу становлять матеріали наукових конференцій, з'їздів, семінарів, екологічних читань, що відображають дискусії з проблем екологічної освіти та виховання, становлення та розвитку громадського екологічного руху (Четверта міжнародна конференція «Екологія і освіта: питання теорії та практики»

⁴¹ Акоп'ян, В.Г., 2010. Здобутки і проблеми реалізації «Концепції екологічної освіти України» / В. Г. Акоп'ян // Нова парадигма. – К., Вип.98, С.25 – 34.

⁴² Липова, Л., Лукашенко, Т., Малишев, В., 2012. Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти // Український науковий журнал «Освіта регіону», № 3, С. 246.

⁴³ Прокопенко, О., Демидова, Т., 2005. Екологічне виховання у процесі вивчення біології. // Рідна школа, № 3, С. 72 – 75.

⁴⁴ Пустовіт, Н.А., 2006. Освіта для сталого розвитку – важливий напрям підвищення екологічної компетентності вчителя // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 28, С. 19 — 22.

⁴⁵ Шарко, В.Д., Куриленко, Н.В., 2011. Використання інформаційних технологій у процесі формування екологічної компетентності учнів на уроках фізики. // Інформаційні технології в освіті, № 10, С. 41 – 49.

⁴⁶ Шевяков, О.В., Копоровський, О.Е., Славська, Я.А., 2013. Еколого-естетичне виховання в контексті ідей сталого розвитку // Екологія і природокористування, Вип. 17, С. 245 – 250.

⁴⁷ Бойко, Я., 2012. Екологічні організації США та їх роль в екологічному вихованні учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, № 40, С. 168 – 175.

⁴⁸ Завгородня, Т., 2013. Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід // Порівняльно-педагогічні студії, № 4, С. 39 – 44.

⁴⁹ Лобачук, І.М., 2013. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 24 с.

⁵⁰ Марченко, Г.В., 2004. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині ХХ століття: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Київ, 22 с.

⁵¹ Писанка, К.О., 2014. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки, № 4 (07), С. 65 – 71.

⁵² Полякова, Я.В., 2005. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.07. – Луганськ, 23с.

⁵³ Сирай, І., 2013. Екологічна освіта в сучасних соціально-педагогічних концепціях Німеччини // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, № 3, С. 191 – 195.

⁵⁴ Шарко, В.В., 2011. Напрямки просвітницько-природоохоронної діяльності в позашкільних екологічних центрах Австралії // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, С. 318 – 326.

⁵⁵ Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

(м.Черкаси, 1998); Міжнародна наукова конференція „Обличчя соціальної держави” в рамках проекту „Покращення якості соціальних послуг дітям та сім’ям у громаді”, (м.Київ, 2006); Міжнародна науково-практична конференція «Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті» (м.Тернопіль, 2006); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Гуманізм та освіта» (м.Вінниця, 2006); Матеріали 5-й Общеєвропейской конференции министров окружающей среды “Окружающая среда для Европы” (г.Киев, 2003); Всеукраїнська науково-практична конференція “Соціальний захист дітей: традиції та сучасність” (м.Полтава, 2003); “III-й Всеукраїнський з’їзд екологів з міжнародною участю” (Вінниця, 2011); Регіональна науково-практична конференція «Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області» (м.Чернівці, 2012); III-ї Миколаївські міські екологічні читання (м.Миколаїв, 2010) тощо).

Окрему групу джерел складають нормативно-правові акти органів державної влади:

Закон України «Про загальну середню освіту»;

постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 14 червня 2000 р. № 964;

рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 20.12.2001 р. № 13/6-19 "Про концепцію екологічної освіти в Україні";

розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.08.2003 № 537-р «Про затвердження плану заходів щодо поліпшення екологічної освіти, виховання населення, стимулювання та пропаганди ощадливого використання води»;

постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 634 “Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки” тощо.

Важливими джерелами для дослідників громадського екологічного руху стали матеріали періодичної преси. Матеріали преси, як історичне джерело мають

велике значення. Газети містять надзвичайно важливу, іноді унікальну інформацію про минулі події, явища і процеси в різних сферах життя, в тому числі, і у сфері діяльності громадського екологічного руху. Нерідко громадські екологічні організації мали свої власні друковані видання, інколи навіть не зареєстровані офіційно. Вони дозволяють отримати достатнє уявлення про соціально-політичну ситуацію, в якій зароджувався й розвивався громадський екологічний рух та те, як він взаємодіяв з загальноосвітніми навчальними закладами.

Багатоплановість дослідження вимагала звернення до історичних джерел, що допомагає сформулювати наукове уявлення про проблему дослідження і оцінити висновки дослідників з комплексу питань історії громадського екологічного руху. Аналіз дослідницьких матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що історію наукової розробки досліджуваної проблеми можна поділити на два хронологічні періоди. Вкрай важливо було проаналізувати більш ранні періоди, де відбувалося становлення передумов громадського екологічного руху.

Перший період – поява і розвиток передумов зародження громадського екологічного руху, що включає два етапи, які об'єднують історичний проміжок від V по XIX ст. В цей період територія сучасної України перебувала у складі таких держав – Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Литва, Польща, Річ Посполита, Козацько-гетьманська держава, Російська імперія.

Другий період – власне становлення та розвиток громадського екологічного руху, включає п'ять етапів, починаючи від виникнення перших природоохоронних організацій на початку XX ст. і до сьогодення. В цей період Україна перебувала під владою Російської імперії, незалежних національних урядів, СРСР та врешті стала незалежною державою.

За нашими переконаннями, причинами такого поділу є, по-перше, стан вирішення досліджуваної проблеми, по-друге, ідеологічна спрямованість значної частини дослідницьких матеріалів, що обумовило конкретизацію проблематики та підходи щодо її наукової інтерпретації. Вказані хронологічні періоди проблеми

становлення та розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами пов'язані з перетвореннями в політико-адміністративному, економічному та культурному житті країни, які були спрямовані на зміцнення ідеології та відношення до природи, які переважали в тій чи іншій державі під владою якої перебувала територія України у різні історичні періоди.

Аналізуючи погляди провідних науковців, етапом розвитку називаємо частину історичного шляху, який пройшла система громадського екологічного руху. У цьому контексті цікавою для нас є періодизація процесу становлення та розвитку громадського екологічного руху. На основі аналізу екологічної, історичної, психолого-педагогічної літератури нами було виокремлено основні історичні етапи становлення і розвитку громадського екологічного руху в Україні: I етап (V – XVI ст.) – язичницько-християнська модель природоохоронної діяльності; II етап (XVII – XIX ст.) – формування екологічної культури під впливом природоохоронної просвіти; III етап (1900 – 1918 рр.) – виникнення та реалізація ідей створення громадських природоохоронних організацій; IV етап (від початку 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст.) – залучення до природоохоронних організацій значних мас населення до процесу взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами; V етап (від середини 40-х – до середини 80-х рр. XX ст.) – відродження та взаємодія природоохоронного руху із загальноосвітніми навчальними закладами; VI етап (від середини 80-х – до початку 90-х рр. XX ст.) – активізація дитячого та організація незалежного екологічного руху та їх взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами; VII етап (1991 р. – до тепер) – створення нормативної бази та розвиток нових форм громадського екологічного руху і взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази підтвердив, що для дослідження є в наявності достатня кількість наукових робіт, періодичних видань, збірників матеріалів конференцій, дисертаційних робіт, які стосуються загальних

питань щодо становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

З огляду на тему і зміст дисертаційного дослідження, існує об'єктивна потреба ґрунтовно вивчити питання щодо сутності категорії «тенденції» (Додаток 1.А), а також розробити *понятійно-категоріальний апарат*, ядро якого утворюють наступні поняття: «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «загальноосвітні навчальні заклади».

Система екологічної освіти та виховання впроваджується в Україні через дві ланки — формальну (дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта) та неформальну (освіта у діяльності громадських організацій, вплив засобів масової інформації, діяльність релігійних громад)⁵⁶.

Важлива роль у подоланні екологічної кризи, на думку науковців, належить освіті й педагогіці, зокрема середній освіті, що покликана формувати екологічну культуру, фундаментальні екологічні знання, екологічне мислення і свідомість, що ґрунтуються на бережливому ставленні до природи, як унікального ресурсу.

Екологічна освіта у школі, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, має спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадянського виховання всіх верств населення України, екологізацію навчальних дисциплін і програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту⁵⁷.

Діяльність учнів, за допомогою якої вчитель реалізує завдання виховання екологічної культури, має співвідноситися з їх потребами, інтересами, внутрішньо сприйматись чи мати особистісну цінність і значимість. Тому доцільно організована діяльність учнів не лише забезпечує пізнання довкілля, але і стимулює цікавість,

⁵⁶ Доповідь щодо громадської оцінки процесу реалізації екологічної політики у 2012 році. — К. : 2013. / Міністерство екології та природних ресурсів України. [online]. Режим доступу: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/2012_Gromadska-otcinka1.pdf. [Дата звернення 23 червня 2016]

⁵⁷ Екологічна освіта, інформування громадськості, громадські рухи. [online]. Режим доступу: <http://www.nature.org.ua/rovno/11.htm>. [Дата звернення 28 червня 2016]

почуття, породжує нові потреби, активізує волю тощо. В процесі екологічної освіти та виховання учень оволодіває соціально-екологічним досвідом, ціннісними орієнтаціями, морально-етичними та правовими нормами, стверджує себе як особистість. Тобто, в навчально-виховному процесі необхідно відтворити такі ситуації, які б моделювали реальну діяльність учнів стосовно природи, включали б дітей у систему відношень соціоприродного середовища⁵⁸.

Якщо звернутися до досвіду формування екологічної культури дитини, то можна виокремити чотири етапи залучення дітей до природи. На першому етапі дітей вчать бачити і розуміти красу оточуючого середовища; мета другого – сформувати в школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до світу природи, охороняти і збагачувати його; на третьому етапі діти усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина – це її своєрідний вихованець: через спілкування з природою людина виховує в собі кращі моральні якості. Четвертий етап – становлення екологічної відповідальності у випускників школи як головної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сьогодення і можливості впровадження концепції сталого розвитку сучасної цивілізації і оточуючого середовища⁵⁹ (Додаток 1.Б).

Проте, сучасна система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною, малоефективною. Це спричинене: багаторічним споживацьким ставленням до природи; незнанням і руйнуванням народних традицій раціонального природокористування; недооцінкою екологічних знань у вітчизняній системі загальної освіти; відсутністю належної законодавчої бази; недостатньою відповідальністю виконавчих структур у галузі освіти і науки; відсутністю контролю за виконанням прийнятих рішень; слабким матеріально-технічним і

⁵⁸ Збережемо для нащадків: матеріали ІІІ Миколаївських міських екологічних читань, м. Миколаїв, 30 лист. 2010 р. / Управління з охорони навколишнього природного середовища та благоустрою департаменту ЖКГ виконкому Миколаївської міської ради, Миколаївський міський центр екологічної інформації та культури [та ін.] ; уклад. : І.Б. Чернова, Т.О. Михайловська. – Миколаїв : СПД Румянцева Г.В., 114 с.

⁵⁹ Дідков, О.М., 2012. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., № 21. [online]. Режим доступу: <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>. [Дата звернення 27 липня 2016]

методичним забезпеченням навчально-виховного процесу; надзвичайно недосконалою системою навчання і перепідготовки кадрів; відсутністю державної підтримки у діяльності громадських формувань, молодіжних і дитячих організацій, інших суб'єктів, які опікуються екологічною просвітою.

Отже, екологічна освіта, незважаючи на її актуальність і необхідність у вирішенні проблем екологічної безпеки, ще не стала пріоритетом у державній політиці і переживає кризовий період⁶⁰.

Неформальна екологічна освіта має свої специфічні особливості (Додаток 1.В). Сучасні екологічні організації створені за ініціативою громадськості й мають на меті сприяти запобіганню екологічної кризи, формуванню гармонійного з природою способу життя і ліквідації бюрократично-технологічного ставлення до природи, пробудженню у людей екологічної свідомості, совісті й етики, поглибленню почуття господаря на землі, боротьбі проти знищення середовища існування людини, встановленню такої влади, яка б запобігала екологічній катастрофі й забезпечила безумовний пріоритет екологічних інтересів над виробничою діяльністю. Захист навколишнього середовища в їх діяльності пов'язується з найважливішими життєвими, духовними цінностями і є одночасно засобом духовного збагачення людини. Підтримка і заохочення зв'язків з неурядовими організаціями розглядається як один із стратегічних напрямів відповідної освітньої діяльності⁶¹ (Додаток 1.Г).

Для розуміння педагогічного потенціалу вітчизняного екологічного руху особливе значення має його генетичний зв'язок з народними природоохоронними традиціями. Такі традиції не лише відігравали роль соціальних установок і

⁶⁰ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку, 2007. – К. : ТОВ “Компанія, 184 с. / Організація Об'єднаних Націй в Україні. [online]. Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf. [Дата звернення 16 лютого 2016]

⁶¹ Полякова, В.М., 2009. З досвіду співпраці навчальних закладів та громадських організацій з еколого-морального виховання учнівської молоді // Збірник наукових праць Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Вип. 6 (35). [online]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/domtp/2009_6/Poljak.pdf [Дата звернення 10 лютого 2015]

ціннісних орієнтацій у взаємодії суспільства і світу природи, а й передбачали педагогічний механізм їх передачі наступним поколінням⁶².

Однією із значимих умов формування екологічної культури учнів є раціональне сполучення класної, позакласної та позашкільної роботи. Необхідно, щоб у процесі навчання екологічний зміст уроків доповнювався і збагачувався в позаурочній роботі, що може бути широким полем для діяльності екологічних громадських організацій. Чітко організована, цілеспрямована робота у взаємодії школи та екологічних організацій дозволяє використати додатковий інформаційний матеріал, розширити екологічний кругозір, конкретизувати знання.

Одним з головних напрямків в організації екологічного виховання та освіти є поєднання екологічних знань з практичним їх застосуванням. Завдання це особливо актуальне зараз, коли спостерігається протиріччя між екологічною свідомістю та поведінкою людей.

Учителям та представникам громадського екологічного руху в цьому зв'язку необхідно постійно зміцнювати у свідомості дітей думку про те, що екологічні знання мають стати керівництвом до дії. Для цього важливо таким чином організовувати екологічно спрямовану діяльність учнів, щоб сам школяр відчував брак відповідних знань і необхідність поповнення їх у процесі навчання й самоосвіти. Цього можна досягнути шляхом застосування завдань репродуктивного й творчого характеру, що орієнтують дітей на поповнення й використання знань. Варіанти таких завдань необхідно скласти стосовно вивчення одного або декількох предметів, що дозволить використати переваги міжпредметного підходу до засвоєння і використання знань у галузі навколишнього природного середовища.

Усю пізнавальну діяльність, практичні дії учнів педагоги мають пов'язати з вихованням завдань дослідницького характеру із безпосередньою їх участю в

⁶² Якименко, О.Г., Громадський екологічний рух та його роль в соціалізації особистості. [online]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/479/94>. [Дата звернення 15 січня 2016]

природоохоронній роботі, що можливо здійснити на належному рівні лише за сприяння громадських екологічних організацій⁶³.

Виховання у громадських організаціях має здійснюватися таким чином, щоб надати можливість кожній дитині, молодій людині взяти участь у цікавих, обов'язково практичних, природоохоронних заходах. За допомогою спеціальних програм у кожній акції відбувається взаємонавчання, щоб діти мали змогу не тільки підвищити рівень обізнаності в сфері екології, не тільки сформувати власний екологічний світогляд, а й спробувати себе в ролі лідера в колективі. Громадські організації використовують системний підхід – поєднують екологічне виховання із практичною роботою, новими освітніми розвиваючими заходами, науково-практичною роботою дітей, впровадженням самоврядування та розвитку лідерських якостей. Представники екологічних неурядових організацій в Україні працюють над розробленням і реалізацією позашкільних еколого-освітніх та виховних програм, популяризують екологічні знання, впроваджують спеціальні екологічні тренінги, заняття, вправи, екоігри. Але цінний досвід позашкільної природоохоронної освітньо-виховної роботи, набутий екологічними організаціями, нашими органами влади використовується недостатньо або ігнорується.

Цікавим є досвід дитячих громадських організацій – екологічних, туристичних, краєзнавчих. Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» систематично працює над створенням і впровадженням нових програм у галузі екологічної освіти, таких як «Екологічна варта власного майбутнього», «Вартівські вміння», «Прибери планету», «Школа лідера-еколога». Організація та проведення екологічних конкурсів і вікторин, семінарів-тренінгів, екологічних екскурсій, створення екологічних клубів, центрів, творчих майстерень – невід'ємна складова діяльності «Екологічної варти». Дитяча екологічна асоціація «Зелена країна», що у Донецькій області, має свій друкований орган – газету «Бджілка». Діти обстежують

⁶³ Юркова, Т.Ф., 2006. Особливості процесу формування ціннісного ставлення школярів до природи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 20 – 27.

річки, висаджують дерева, приймають участь в екологічних експедиціях. Регіональне молодіжне екологічне об'єднання «Екосфера» (м. Ужгород) працює за власною методикою «Програма екологічної освіти та виховання учнівської молоді «Школа у природі». Дитяче об'єднання «Паросток» працює з дітьми та молоддю з питань екології та біології, приділяючи значну увагу практичному та науково-дослідному аспектам. В Україні функціонують громадські організації, які працюють в сфері інформування і беруть участь у заходах, спрямованих на підвищення обізнаності громадськості щодо екологічних питань. Всеукраїнська екологічна ліга продукує власні освітні та видавничі програми. Серії книжок «Екологічна освіта і виховання», «Природоохоронні акції» стають у нагоді і вчителю, і молодому лідеру-екологу, книжки містять пропозиції щодо проведення уроків, позакласних заходів екологічної тематики, рекомендації щодо проведення різноманітних акцій. Організація випускає науково-популярні журнали «Екологічний вісник», «Реферативний журнал «Екологія», видала «Екологічну енциклопедію». Всеукраїнська громадська організація «Жива планета» здійснила кілька корисних просвітницьких проектів з метою підвищення екологічної культури як учнів (поводження з домашніми тваринами), так і виробничників (екологічне маркірування продукції). Працює Центр екологічної освіти та інформації, що має власні тематичні та періодичні видання. Інформаційно-видавничий центр «Зелене досє» теж випускає еколого-просвітницьку літературу, але обсяг її недостатній. Благодійний фонд екологічної інформації WETI та інші продукують постійні інформаційні бюлетені. Значну практичну роботу проводила Всеукраїнська громадська організація «Мама-86», яка виконала і реалізувала в різних регіонах України (Київ, Харків, Ніжин, Татарбунари, Феодосія, Одеса та ін.) ефективні еколого-технічні рішення з проблем питної води (у рамках кампанії «Питна вода України»). Екологічні громадські організації друкують періодичні видання: «Рідна природа» (Українське товариство охорони природи разом з Мінприроди), «Зелений світ» (УЕА «Зелений світ»), тематичні екологічні видання (Національний

екологічний центр України), «Жива Україна» (УкрЮНЕПКОМ), «Паросток» (Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток»)⁶⁴.

На думку О. Лісовець найперспективнішими є дві моделі взаємодії громадських дитячих та молодіжних організацій і загальноосвітньої школи:

1. Рівноцінне партнерство на основі домовленостей, угод. Взаємодія виховних суб'єктів може проявлятися у різноманітних формах, зокрема на основі виконання спільних програм (освітніх, соціальних, культурологічних, природоохоронних тощо). При цьому школа вибирає партнера в особі громадської організації на засадах демократизації і гуманізації освітнього процесу. Значний позитивний вплив такої взаємодії на соціально-виховну систему школи визначається динамізмом, демократизмом, автономністю дитячих та молодіжних громадських об'єднань, їх чітко вираженою специфікою, а також можливістю школи мати кількох партнерів, не "прив'язуючись" до однієї структури, керуючись принципом доцільності. Можливе і створення на базі школи осередків всеукраїнських або регіональних (міських, районних, обласних) організацій, членами яких є учні цієї школи. Наприклад, у шкільних закладах поширені осередки ФДО України, ВДС "Екологічна варта", Всеукраїнського учнівського творчого об'єднання "КРОКС".

2. Взаємодія школи і дитячої чи молодіжної громадської організації як суб'єктів соціально-виховної системи на засадах демократизму, громадськості, самоуправління. У сучасному освітньому закладі поширена практика створення і функціонування різноманітних учнівських громадських структур: органи учнівського самоуправління, профільні самодіяльні об'єднання, тимчасові об'єднання для підготовки і проведення суспільно корисних заходів та ін. Найперспективнішим є функціонування в загальноосвітніх закладах самодіяльних учнівських громадських організацій (зі статутом, програмами діяльності,

⁶⁴ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку, 2007. – К. : ТОВ "Компанія, 184 с. / Організація Об'єднаних Націй в Україні. [online]. Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf. [Дата звернення 16 лютого 2016]

фіксованим членством тощо) як органічної складової соціально-виховної роботи школи. Роль і місце такої організації в школі, її авторитет серед учнів, педагогів, батьків – важливі показники ефективності і результативності виховної системи освітнього закладу. Створення учнівської організації у школі є основою міжвікового конструктивного спілкування, соціальної адаптації, творчого розвитку дітей. Як правило, ініціюють створення таких організацій у школах дорослі – вчителі, соціальні педагоги, керівники, самі учні, їхні батьки. Педагоги-ініціатори добровільно стають кураторами, керівниками, лідерами дитячих об'єднань, їх активними учасниками. Саме такі педагоги і дитячий актив, об'єднані у співтовариства, є генераторами нових ідей, реалізація яких може стати початковим етапом оформлення виховної системи або імпульсом до її розвитку⁶⁵.

Педагогічними колективами загальноосвітніх навчальних закладів багато уваги приділяється розвитку дитячого громадського екологічного руху, становленню дитячих громадських екологічних організацій.

Дитяче самоврядування – складний і відповідальний процес, який має визначні виховні можливості. За зразком Всеукраїнського дитячого екологічного парламенту (м. Київ, НЕНЦ) в регіонах створюються обласні, районні, міжшкільні та шкільні екологічні парламенти. Вони показали свою дієздатність у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Київській, Рівненській, Одеській, Луганській, Львівській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях та АРК. Загалом творчими учнівськими

⁶⁵ Лісовець, О.В., Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник / Українські підручники онлайн. [online]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachimi_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_u_krayini_-_lisovets_ov. [Дата звернення 12 вересня 2015]

екологічними об'єднаннями охоплено близько 110,5 тис. дітей та учнівської молоді⁶⁶.

Проте в діяльності екологічного руху в Україні є ряд проблем, що потребують вирішення. Наприклад, більшість природоохоронних організацій характеризуються недостатньою ефективністю та результативністю, їх діяльність має фрагментарний характер. Багато екологічних організацій не налагоджують дієвої взаємодії з соціальними партнерами: органами державної влади, навчальними закладами та іншими громадськими організаціями, а якщо така взаємодія і є, то не рідко вона зводиться до формальних відносин. Екологічний рух відчуває потребу у висококваліфікованих експертах, фахівцях, педагогічних працівниках, що налагоджували б взаємодію з навчальними закладами. У багатьох екологічних організацій існує проблема відсутності розгалуженої мережі, що не дає змоги охопити значну територію і вийти на всеукраїнський рівень. Гострою для громадських екологічних організацій залишається проблема фінансування⁶⁷. Вирішення вказаних проблем значно покращить діяльність громадських екологічних організацій та створить додаткове підґрунтя для налагодження співпраці з загальноосвітніми навчальними закладами.

Таким чином, головними складовими системи екологічної освіти та виховання мають бути її формальна та неформальна частини, які мають спільну мету: виховання еколого-компетентної особистості, яка на основі самостійного мислення і відповідальності здатна не тільки визначити екологічні проблеми, шукати оптимальні шляхи їх вирішення, а й попереджувати виникнення останніх⁶⁸.

⁶⁶ Лист МОН України від 16.04.2013 № 1/9-285 „Про стан та перспективи розвитку екологічного та дослідницько-експериментального напрямів позашкільної освіти” / Мала академія наук України. [online]. – Режим доступу: <http://man.gov.ua> [Дата звернення 17 жовтня 2015]

⁶⁷ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, № 4, С. 63 – 77.

⁶⁸ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

Взаємодія навчальних закладів з громадськими екологічними організаціями ґрунтується на взаємній зацікавленості: у навчального закладу з'являється можливість розширити поле своєї діяльності, громадська організація має змогу безпосередньо гартувати свою зміну; сприяє формуванню в учнівської молоді відчуття громадянської свідомості, екологічної відповідальності, культури поведінки в навколишньому середовищі, розвитку високих моральних якостей по відношенню до нього, підвищенню відповідальності за стан довкілля в своєму місті і в масштабах планети⁶⁹.

Тісна взаємодія громадських екологічних організацій із загальноосвітніми навчальними закладами потрібна не лише для розвитку дитячого та молодіжного руху в Україні. Цей процес взаємовигідний, адже створення на базі шкіл учнівських екологічних організацій та об'єднань є потребою сьогодення, запорукою ефективного функціонування дитячого самоврядування, формування в учнів громадянських, організаторських та лідерських якостей.

1.2. Вплив громадського екологічного руху на процес формування світогляду підростаючого покоління

У наш час особливої уваги набуває проблема формування світогляду, світоглядної культури особистості. Поняття світоглядної культури розглядається як системна організація внутрішнього світу людини, її орієнтації в природному і соціальному середовищі; як спосіб внутрішнього впорядкування взаємозв'язків індивідуального та соціального в суб'єкті.

Світоглядна культура є важливою ознакою формування особистості. Її становлення дає змогу виробити дитині особистісне ставлення до оточуючого

⁶⁹ Полякова, В.М., 2009. З досвіду співпраці навчальних закладів та громадських організацій з еколого-морального виховання учнівської молоді // Збірник наукових праць Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Вип. 6 (35). [online]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/domtp/2009_6/Poljak.pdf [Дата звернення 10 лютого 2015]

світу, до самої себе, здійснити світоглядний вибір, орієнтований на загальнолюдські та національні цінності. Сутність поняття світоглядної культури розкриває взаємозв'язок між духовною складовою світогляду та його практичним ствердженням у діяльності індивіда⁷⁰.

Світогляд відноситься до духовного рівня функціонування особистості. Сформований світогляд, а одже і стійка світоглядна позиція, виступає своєрідною протидією до руйнівних зовнішніх і внутрішніх факторів. На основі світогляду особистість формує головні орієнтири життєдіяльності — цілі, ідеали, критерії оцінки, здійснює моральний вибір, життєві проекти, бере на себе відповідальність у прийнятті життєво важливих рішень⁷¹.

Отже, світогляд — це своєрідний духовний наставник, призма, через яку особистість сприймає й осмислює все, що її оточує, основа індивідуальної і суспільної свідомості, основний елемент духовного світу людини. Формування світогляду здійснюється завдяки взаємодії багатьох факторів (загальних і специфічних, суб'єктивних і об'єктивних, зовнішніх і внутрішніх). Особливість будь-якого світогляду полягає в тому, що в ньому перебувають у нерозривній єдності пізнавальні і ціннісні, об'єктивні та суб'єктивні компоненти дійсності⁷².

Підлітковий вік — особливий етап у формуванні світогляду, розвитку соціальної активності, що безпосередньо пов'язаний із формуванням соціальних установок особистості та світоглядної позиції⁷³.

Сьогодні, як ніколи раніше, стало очевидно, що культура ставлення до природи, яка склалась історично, заходить у гостре протиріччя з дедалі зростаючою роллю антропогенних чинників у навколишньому середовищі⁷⁴.

⁷⁰ Казачкова, Л.М., 2006. Роль мистецтва у формуванні світоглядної культури старшокласників // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 218 – 223.

⁷¹ Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пашенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко, К.: «Імекс-ЛТД», 200 с.

⁷² Казачкова, Л.М., 2006. Роль мистецтва у формуванні світоглядної культури старшокласників // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 218 – 223.

⁷³ Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пашенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко, К.: «Імекс-ЛТД», 200 с.

Антропоцентризм та технократизм як світоглядні установки і культурні парадигми показали свою невідповідність природним принципам. Екологічна свідомість повинна бути трансформована в свідомість екоцентричного типу. Екоцентричний тип екологічної свідомості відзначається орієнтованістю на екологічну доцільність, відсутністю протиставлення людини і природи, сприйняттям природних об'єктів як повноправних партнерів у взаємодії з людиною, балансом прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою⁷⁵.

Ставлення людини до оточуючого середовища проявляється в тому, наскільки глибоко нормативно-ціннісні аспекти світоглядного поняття природи взаємодіють з системою загальнолюдських цінностей. Соціальні цінності, якими керується особистість у своїй поведінці, набувають у її свідомості відповідного значення, стимулюють до діяльності. Тому важливо, щоб до сукупності цих цінностей були включені й екологічні⁷⁶.

Формування культури взаємодії людини з природою сьогодні є особливо актуальним. Ніякі загальні правила не спроможні забезпечити гармонію індивіда з оточуючим середовищем, якщо внутрішня мораль не стане джерелом відповідальності та орієнтиром вибору цінностей, попереджаючи непередуманість впливу на природу. Національній системі освіти відводиться значна роль у формуванні нового світогляду, усвідомленого засвоєння молодого людиною ціннісних орієнтирів, котрі впливають із завдань коеволюційного розвитку. Сама мета формується поза рамками освітньої практики, оскільки освіта виконує замовлення соціуму. Проте осмислення шляхів виконання замовлення повинне здійснюватися освітньою системою, яка зобов'язана продукувати нову концепцію.

⁷⁴ Гончарук, Т.В., 2012. Виховання екологічної культури старшокласників через активізацію їх творчого потенціалу в процесі практичної діяльності в довкіллі // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 66, С. 157—159.

⁷⁵ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

⁷⁶ Демчук, Л.І., 2005. Формування у школярів-підлітків відповідального ставлення до природи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 25, С. 191—193.

Для цього потрібна відповідна структура знань, навчальних предметів, перенесення акцентів з одних напрямків навчально-виховного процесу на інші, оновлення форм роботи, розробка якісно нових ціннісних орієнтирів, звернення до мудрості споконвічної народної виховної практики щодо вирішення проблеми⁷⁷.

У своїх працях Софія Русова відзначала, що справу виховання вкрай необхідно поставити якнайближче до природних нахилів дитини і до вимог життя, у якому дитина перебуває, у зв'язку зі світоглядом того народу, і психологією тієї нації, із яких походить дитина. Національне виховання є певним підґрунтям у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення, відродження душі народу⁷⁸.

"Вживлення" морально-світоглядних принципів у структуру "Я" особистості можливе лише за умов етнокультурного підходу до організації виховного процесу, який передбачає саморозвиток індивіда шляхом реалізації його творчого потенціалу одним із важливих напрямків гуманізації освіти та передумови формування активно мислячої й діючої одиниці етноспільноти. Об'єднання почуття індивідуальної відповідальності з розвитком творчих засад у душі особистості є також суттю ноосферної трансформації планети Земля. "Укорінення" індивіда у власній етнокультурі є головним способом усвідомлення загальнолюдських біосферних проблем як конкретних питань власного буття. Формування життєво необхідних етнокультурних цінностей є основним носієм становлення екологічної культури та екологічного світогляду⁷⁹.

Екологічна культура суспільства поєднує в собі систему екологічної освіти та виховання, зусилля якої спрямовуються на розвиток у підростаючого покоління і всього населення високої екологічної культури. Основним у змісті екологічної культури є світогляд у тріаді: світорозуміння, світосприйняття і світовідчуття.

⁷⁷ Маєвська, Л.М., 2006. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 29, С. 144—147.

⁷⁸ Іващенко, В.М., 2006. Розвиток творчих здібностей старших дошкільників у дитячому садку засобами гурткової роботи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 120 – 126.

⁷⁹ Маєвська, Л.М., 2006. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 29, С. 144—147.

Дослідження вчених-психологів підтверджують, що екологічна освіта й виховання невід'ємні одне від одного. Відтак К. Кудрявцева зазначає, що екологічна освіта сьогодні є справжнім прикладом реалізації психолого-педагогічного принципу єдності освіти й виховання, у результаті якої формується особистість школяра, його світогляд⁸⁰.

Процес становлення екологічного світогляду треба розглядати з трьох сторін: освіта, виховання і просвіта. Екологічна освіта та виховання базуються на поєднанні раціонального й емоційного основ у взаємовідносинах людини зі світом природи на основі добра й краси, розуму і свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань та дотримання екологічного права⁸¹.

Учні загалом мають дуже низьку екологічну культуру, проявляють винятково споживацьке ставлення до навколишнього середовища, не володіють екологічними поняттями, не усвідомлюють своєї особистої відповідальності за негативний вплив людини на природу. Як результат, діти зазнають труднощів при вирішенні екологічних і природоохоронних завдань, що не може сприяти формуванню в них внутрішньої потреби щодо участі в природоохоронних заходах. За відсутності предмета „Екологія” у базовому компоненті виникала суперечність між навчально-виховним процесом у школі та забезпеченням реалізації завдань формування екологічного світогляду. Уведення у 2010 р. предмета „Основи екології” не надто покращило ситуацію, оскільки це лише 0,5 годин на тиждень і тільки у 11 класах⁸².

Розуміння учнями соціальної необхідності відповідального ставлення до природи може реалізуватися на рівні знань, почуттів, упевненості та дії. Звичайно, кожен з рівнів окремо, у відриві від інших не може забезпечити необхідної

⁸⁰ Юркова, Т.Ф., 2006. Особливості процесу формування ціннісного ставлення школярів до природи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 20 – 27.

⁸¹ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

⁸² Там само.

діяльності. Відтак, доручення, виконане байдуже, хоч і відповідально, набуває формального характеру. З погляду моралі, відповідальне ставлення до світу природи повинно базуватися на переконанні, що природне середовище належить як сучасним, так і майбутнім поколінням.

Складність залежності між знаннями та переконаннями, як елементами єдиної системи, що взаємовпливають один на одного, необхідно постійно враховувати у практиці екологічної освіти. Учитель добре знайомий з ситуацією, коли учень знає, як потрібно вести себе в оточуючому середовищі, але поводить ся, нехтуючи цими знаннями. Повідомлена вчителем інформація накладається на існуючу систему екологічних потреб, мотивів та інтересів дитини, на її життєвий досвід спілкування з природою. Тому вчитель не просто формує екологічні знання та переконання на "чистому тлі", а перебудовує усталені погляди й переконання. Таким чином, при формуванні екологічних переконань постійно відбувається дія, весь час проходить коректування, перебудова старих знань, поглядів, уявлень про взаємодію суспільства і природного середовища, подолання інертності в мисленні, зміна звичних норм поведінки.

Екологічні переконання містять у собі етичний аспект, який формується на підставі етичних знань, у процесі моральних суджень та моральної діяльності. Тому формування у дітей відповідального ставлення до світу природи досягається за умови участі в різноманітних видах навчальної, виховної, суспільно корисної діяльності, де необхідно приймати екологічно правильні рішення, такі можливості надаються громадськими екологічними організаціями⁸³.

Позитивні емоції проявляються при збагаченні знань про природу та її роль у житті людини. На основі цього у людини виникають почуття насолоди, радості від спілкування з природним середовищем, необхідність перебування в ньому. Зневажливе ставлення до природи, бездумне знищення її об'єктів повинні викликати у дітей негативні емоції, які потім переростуть у почуття обурення,

⁸³ Городецкая, Н.А., 1998. Природе – заботу молодых. М.: Природа, С. 78.

непримиренності і в кінцевому результаті призведуть до формування потреби виступати на захист природи. Психологічна природа екологічних поглядів і переконань, які впливають на формування відповідальності, включає три основні компоненти: інтелектуальний (екологічні знання й інтелектуальні вміння світоглядного характеру, володіння прийомами причинно-наслідкового мислення); персональний (мотивація, ставлення й оцінка, віра в необхідність охорони природи і т.д.), внутрішню готовність (бажання, намір, потреба реалізації своєї позиції у вчинках природоохоронної діяльності)⁸⁴. В такому разі світогляд, ідеали, переконання учня, що є одночасно й мотивами його діяльності, в навчально-виховному процесі наповнюються екологічним змістом.

Аналіз психолого-педагогічних основ формування відповідального, бережливого ставлення до оточуючого середовища у дітей показує, що методи та прийоми навчання й виховання мають бути спрямовані на переведення у внутрішній світогляд особистості соціальних екологічних орієнтирів: знань, умінь, ціннісних характеристик та ідеалів, принципів, правил ставлення цивілізованого суспільства до природного середовища⁸⁵.

Оволодіння знаннями – важливий фактор формування світогляду, та крім них потрібні пошуки й інших педагогічних засобів, спрямованих на перетворення знань у переконання, в активну життєву позицію сформованої особистості⁸⁶. Необхідність формування у підростаючого покоління екологічного світогляду зумовлена конкретними змінами в сучасному суспільстві: загостренням конфліктів у відносинах між людиною і природою, переходом до постіндустріальної стадії розвитку суспільства та глобалізаційними процесами. На

⁸⁴ Голдсмит, Э., 1995. Путь: экологическое мировоззрение. – К.: "Эхо – Восток", С. 137.

⁸⁵ Демчук, Л.І., 2005. Формування у школярів-підлітків відповідального ставлення до природи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 25, С. 191—193.

⁸⁶ Казачкова, Л.М., 2006. Роль мистецтва у формуванні світоглядної культури старшокласників // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 218 – 223.

сьогодні неможливо вирішити екологічні проблеми тільки технічним шляхом, а тому у зв'язку з цим виникає необхідність світоглядних змін⁸⁷.

Формування екологічного світогляду є одним із головних завдань Стратегії освіти для збалансованого розвитку, десятиріччя якої було визначено Організацією об'єднаних націй з 2005 по 2014 рр. Освіта для збалансованого (сталого) розвитку – це освіта, націлена на набуття знань і навичок, що сприяють формуванню нового екологічно свідомого суспільства, формування нових світогляду, позицій, цінностей, що сприяють розвитку, який є соціально бажаним, економічно життєздатним і екологічно збалансованим.

Екологічний світогляд є своєрідним виходом свідомості на рівень світоглядних проблем, що пов'язані з постановкою, усвідомленням та пошуком засобів подолання глобальних екологічних негараздів. Екологічний світогляд можна розцінювати як універсальну систему поглядів на оточуючий світ і місце в ньому людини. Формування екологічного світогляду передбачає не лише надання знань про навколишнє середовище та соціум, а й систему усталених переконань. У зв'язку з цим, важливим є завдання формування екологічного світогляду у системі неформальної освіти – через діяльність громадських організацій, зокрема природоохоронного спрямування⁸⁸.

Одними з найбільш дієвих засобів формування екологічного світогляду молодого покоління стали дитячі та молодіжні громадські організації, їхня роль визначається реальною змогою реалізації потреби в саморозвитку, самоутвердженні, самовизначенні, самостійності особистості⁸⁹.

Діяльність громадських об'єднань є своєрідним підґрунтям, на якому відбувається формування світоглядних орієнтирів дитини під час перебування у

⁸⁷ Варго, О.М., 2006. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис. канд. філософських наук: 09.00.03. – Харків, Харківський університет повітряних сил імені Івана Кожедуба, 21 с.

⁸⁸ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

⁸⁹ Якименко, О.Г., Громадський екологічний рух та його роль в соціалізації особистості. [online]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/479/94>. [Дата звернення 10 лютого 2015]

позашкільній формації. Для досягнення виховного результату у дитячій громадській організації використовують методи прямого впливу, а також опосередкованої та довготривалої дії. Вплив на свідомість та поведінку дитини ефективна за умов змістового насичення усіх сфер дитячого життя у громадській організації⁹⁰.

Підготовка особистості з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин суспільства й природного середовища повинна стати одним з головних рушійних сил у вирішенні гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України⁹¹.

Отже, одним із основних інститутів соціального виховання є громадські організації, що містять у собі нові, унікальні форми, методи і засоби соціально-педагогічного впливу, які можна використовувати для розвитку екологічного світогляду підростаючого покоління.

Питання формування світогляду підростаючого покоління та вплив на цей процес громадського екологічного руху досліджували О. Варго, О. Дідков, Д. Іванова, Н. Кардашук, О. Пащенко, Н. Чиренко, К. Чорна, О. Якименко та ін.

Громадські екологічні організації є інститутами соціального виховання, які мають соціально-педагогічний потенціал впливу на молоде покоління і є важливим чинником соціалізації особистості та безпосередньо впливають на формування екологічного світогляду⁹². Відтак, участь у діяльності дитячих громадських об'єднань надає підліткам можливості набутти досвіду соціальних відносин і активності, опанувати різні соціальні ролі, сприяє формуванню їхньої громадянської та світоглядної позиції.

⁹⁰ Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пащенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко. К.: «Імекс-ЛТД», 200 с.

⁹¹ Дідков, О.М., 2012. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., № 21. [online]. Режим доступу: <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>. [Дата звернення 27 липня 2016]

⁹² Якименко, О.Г., Громадський екологічний рух та його роль в соціалізації особистості [online]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/479/94>. [Дата звернення 10 лютого 2015]

Особливість та специфіка виховної діяльності дитячих громадських організацій дає всі підстави визначати їх як самодостатню педагогічну систему, спрямовану на виховання і розвиток особистості дитини. Унікальні функції дитячого руху в системі виховання підростаючого покоління полягають у:

- забезпеченні педагогічними засобами природного, вільного процесу становлення особистості дитини;
- підтримці і захисті юного покоління у пошуках сенсу життя, зняття напруги перед невизначеністю і плинністю оточуючого світу, усвідомленні і реалізації власної життєвої позиції;
- створенні умов і реалізації можливостей щодо задоволення потреб у засвоєнні культури, її цінностей, знаходження себе у культурі й світі;
- реалізації власної суб'єктної позиції дитини в соціально значущій діяльності та житті суспільства.

Виховна діяльність у дитячих громадських екологічних об'єднаннях спрямована на соціалізацію і персоналізацію індивіда. З одного боку, участь у діяльності об'єднання скерована інтересами й особистісними потребами дитини. З другого — вона як член соціуму навчається підпорядковуватись вимогам суспільства. Виховання у дитячих громадських об'єднаннях, через включеність особистості у різноманітні види діяльності та спілкування, спрямоване на узгодження її інтересів з інтересами інших, суспільства загалом, на особистісне зростання та формування її як громадянина.

Виховання у дитячих громадських організаціях доповнює виховання, що здійснюється іншими соціальними інститутами. Дитячі організації охоплюють важливу частину життєвого простору дитини, в якому не тільки задовольняються її соціогенні потреби, а й відбувається її становлення як особистості, формується світогляд⁹³.

⁹³ Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пашенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко. К.: «Імекс-ЛТД», 200 с.

Дитячий та молодіжний громадський рух є вдалою системою для формування самоорганізованої особистості, людини з високими показниками громадської активності та громадянської відповідальності. Саме приймаючи участь у роботі громадських об'єднань найкраще виявляються якості особистості, на їх основі при підтримці дорослих, і, що важливо, однолітків, формуються нові; набувають вміння та навички, за допомоги яких поступово формується власний світогляд⁹⁴.

Однією з базових характеристик сучасного світогляду має стати визнання природного середовища однією з найбільших цінностей людської цивілізації. У структурі природокористування сьогодні створюється особливий елемент – виробництво необхідних для життя екологічних умов, соціальною основою яких може стати тільки екологічно грамотна, духовно розвинута особистість – носій екологічного світогляду⁹⁵.

Значущою умовою підвищення ефективності процесу формування екологічного світогляду є залучення підлітків до громадського екологічного руху, складовою якого є дитячі та молодіжні громадські організації. Виступаючи носієм нових екологічних цінностей, громадський рух сприяє духовному зростанню, становленню нових ідеалів і орієнтирів у взаємодії з природою⁹⁶.

Однією з основних ознак сформованого екологічного світогляду є екологічна свідомість. Екологічна свідомість – це індивідуальна і колективна (суспільна) здатність усвідомлювати нерозривний зв'язок кожної окремої людини і всього людства загалом з цілісністю і відносною незмінністю природи, як середовища існування людини, усвідомлення необхідності використання цього

⁹⁴ Якименко, О.Г., Громадський екологічний рух та його роль в соціалізації особистості. [online]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/479/94>. [Дата звернення 10 лютого 2015]

⁹⁵ Варго, О.М., 2006. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис. канд. філософських наук: 09.00.03. – Харків, Харківський університет повітряних сил імені Івана Кожедуба, 21 с.

⁹⁶ Кардашук, Н.В., Деякі питання підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості у майбутніх вчителів початкових класів / Наукові конференції. [online]. Режим доступу: <http://intkonf.org/kardashuk-nv-deyaki-pitannya-pidvischennya-efektivnosti-protse-su-formuvannya-ekologichnoyi-svidomosti-u-maybutnih-vchiteliv-rochatkovih-klasiv/>. [Дата звернення 12 березня 2015]

розуміння у практичній діяльності, вміння і звичка діяти стосовно природи, не порушуючи зв'язок і колообіг природного середовища, сприяти їхньому поліпшенню для життя нинішнього і майбутніх поколінь людей⁹⁷.

Робота організована громадськими екологічними організаціями ґрунтується на добровільній участі дітей, їхніх індивідуальних інтересах і бажаннях. Вона дає широкі можливості для розвитку творчих здібностей, практичних умінь та навичок, сприяє формуванню світогляду дітей та підлітків, а також допомагає організувати цікаве й корисне дозвілля учнів⁹⁸.

Особливостями формування екологічного світогляду підлітків в дитячій організації є:

1. Орієнтованість на практичний результат.

Діяльність організовується таким чином, щоб дитина отримала знання, навички поведінки та закріпила ці навички у практичній діяльності.

2. Взаємодія навчального закладу та громадської організації.

Осередки дитячих громадських об'єднань створені у навчальних закладах, практичною роботою з формування екологічного світогляду займаються педагоги-практики. У окремих випадках формування екологічного світогляду, екологічної культури є проблемою, над якою офіційно працює загальноосвітній навчальний заклад.

3. Особлива роль педагога.

Під час освітньої, виховної діяльності у дитячому об'єднанні учитель виконує роль координатора дитячої діяльності, відокремлюючи роль керівника. У такій діяльності керівна роль часто делегується дитині.

4. Особлива роль взаємонавчання.

⁹⁷ Дідков, О.М., 2012. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., № 21. [online]. Режим доступу: <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>. [Дата звернення 27 липня 2016]

⁹⁸ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

Взаємонавчання – необхідний, невід’ємний компонент діяльності. Різноманітність форм роботи дозволяє проводити навчання за схемами „рівний – рівному” та „старші вихованці – молодшим”⁹⁹.

Серед традиційних форм та методів екологічної освіти та виховання, формування в учнівської молоді екологічного світогляду в громадських екологічних організаціях основне місце займає екскурсійна, експедиційна, дослідницька діяльність, практична природоохоронна робота та участь у масових заходах екологічного змісту. Слід відзначити, що останнім часом, почали діяти й такі перспективні творчі об’єднання, як екологічні агітбригади, екологічні театри, екологічні студії, зелені та блакитні патрулі, екологічні десанти, екологічні пости, юннатівські секції охорони природи, екологічні клуби тощо¹⁰⁰.

Приймаючи участь у діяльності громадських екологічних організацій діти не лише вивчають теоретичні основи й закономірності явищ природи, а й займаються активною дослідницькою роботою, яка розширює екологічний світогляд, дозволяє оволодіти методами дослідження природи, набути досвіду в справі її охорони¹⁰¹.

Метою екологічного виховання учнів середнього і старшого шкільного віку в громадських об’єднаннях є усвідомлення підлітками масштабів екологічної кризи, знання й розуміння причин і наслідків негативного впливу людства на оточуюче середовище, формування нового типу мислення, вироблення нових ідей зі збереження довкілля, посилення практична діяльність, спрямована на виявлення нагальних проблем і покращення стану природи. В багатьох областях проводиться робота щодо створення клубів юних друзів природи і екологічних клубів. В 22 областях діють близько 420 клубів. Члени клубів організовують лекторії, диспути,

⁹⁹ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

¹⁰⁰ Лист МОН України від 16.04.2013 № 1/9-285 „Про стан та перспективи розвитку екологічного та дослідницько-експериментального напрямів позашкільної освіти” / Мала академія наук України. [online]. – Режим доступу: <http://man.gov.ua> [Дата звернення 17 жовтня 2015]

¹⁰¹ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

конференції, беруть участь у всеукраїнських та обласних конкурсах, акціях, операціях, проводять практичну природоохоронну роботу¹⁰².

Дитячі громадські організації екологічного спрямування мають значний потенціал щодо формування екологічного світогляду підлітків. Зокрема, Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» є всеукраїнською дитячою громадською організацією, яка діє на підставі спільності інтересів і керується принципами гуманізму, відкритості, добровільності, творчої ініціативи та активності¹⁰³.

Метою діяльності Всеукраїнської дитячої спілки „Екологічна варта” є виховання екологічно свідомої особистості через організацію цікавої та змістовної екологічної роботи з дітьми і молоддю, їхню участь у дослідницькій роботі та природоохоронних акціях, допомога новому молодому поколінню в усвідомленні себе частинкою світу, в якому ми живемо. „Екологічна варта” в сучасних умовах – це система громадського екологічного виховання, самоврядування та формування екологічно свідомого лідера, практична дія на захист природи¹⁰⁴.

«Екологічна варта» об'єднує 20 000 хлопців і дівчат віком від 6 до 18 років, які турбуються про довкілля, досліджують його проблеми, зустрічаються із науковцями та природоохоронцями, беруть участь у конкурсах та вікторинах, подорожують і відпочивають в екологічних таборах¹⁰⁵.

Спілка використовує у своїй діяльності системний підхід – поєднання екологічного виховання з науково-практичною роботою, освітніми розвиваючими заходами, впровадженню системи самоврядування та стимулювання лідерських

¹⁰² Лист МОН України від 16.04.2013 № 1/9-285 „Про стан та перспективи розвитку екологічного та дослідницько-експериментального напрямів позашкільної освіти” / Мала академія наук України. [online]. – Режим доступу: <http://man.gov.ua> [Дата звернення 17 жовтня 2015]

¹⁰³ Сучасні дитячі громадські організації в Україні / Районна учнівська Рада самоврядування Обухівщини. [online]. – Режим доступу: <http://obukhiv-uchrada.edukit.kiev.ua/>. [Дата звернення 19 жовтня 2015]

¹⁰⁴ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

¹⁰⁵ Сучасні дитячі громадські організації в Україні / Районна учнівська Рада самоврядування Обухівщини. [online]. – Режим доступу: <http://obukhiv-uchrada.edukit.kiev.ua/>. [Дата звернення 19 жовтня 2015]

якостей. Екологічне виховання в осередках „Екологічної варти” здійснюється таким чином, щоб дати змогу кожній дитині взяти участь у різноманітних, обов’язково практичних, природоохоронних заходах. За допомогою спеціальних програм діти у кожній акції чи проекті можуть здійснювати взаємонавчання, яке допомагає не лише підвищити рівень обізнаності в сфері екології та формувати власний екологічний світогляд, а й стати лідерами в своєму колективі.

Практична природоохоронна робота вартівців – це проведення традиційних всеукраїнських заходів, таких, як конкурс «Замість ялинки – зимовий букет», в ході якого діти та підлітки по всій Україні виготовляють святкові букети з хвойного гілля, створюючи святкову атмосферу без знищення живого дерева, «Наша допомога птахам» (заготівля кормів та виготовлення годівничок взимку, виготовлення шпаківень навесні), «Первоцвіт» (пропаганда збереження первоцвітів від винищення), «Посади своє дерево» (озеленення, закладання парків, садів), «Струмочок, річечка, ріка» – дослідження та очищення водойм. Учасники ВДС «Екологічна варта» здійснюють проект «Прибери планету», присвячений проблемі побутового забруднення.

Члени «Екологічної варти» займаються активною науково-дослідницькою роботою, це проведення чисельних конференцій та круглих столів. З метою формування екологічної культури підростаючого покоління, залучення дітей та підлітків до природоохоронного руху, пошуку та підтримки талановитих дітей та підлітків, розвитку нових творчих напрямів діяльності молоді проводиться щорічний Всеукраїнський фестиваль екологічної творчості «Свіжий вітер», участь у якому беруть вартівські шкільні екологічні театри.

Серії книжок «Екологічна освіта і виховання» та «Природоохоронні акції», «Граємо разом у природі» стають у нагоді і педагогу, і молодому лідеру-екологу – плани уроків з екології, сценарії позакласних заходів на екологічну тематику, рекомендації щодо проведення практичних природоохоронних акцій, екологічні ігри використовують вартівці і на уроках, і в позашкільній діяльності.

Виховання бережливого ставлення до природи рідного краю відбувається і безпосередньо в природі. Функціонують літні екологічні табори, де відпочинок поєднується з науковими дослідженнями, практичними природоохоронними заходами, творчою роботою дітей. У Навчально-тренінговому центрі «Екологічна варта» на Кримському узбережжі щороку оздоровлювалися та проходили цікаве екологічне навчання близько тисячі дітей. До програми входили: науково-дослідницька робота, тренінги, екологічні розвиваючі ігри, експедиції та екскурсії.

В дитячій екологічній асоціації „Зелена Країна” (Донецька область, м. Горлівка) реалізувалася екологічна освітня концепція та впроваджувалася у виховний процес відповідного змісту, форм і методів, зокрема проведенні освітніх тематичних семінарів-тренінгів для вчителів з інноваційних методів екологічного виховання, видання дитячої екологічної газети „Бджілка”, застосування мультимедійних навчальних програм, дитячих екологічних ігор, відеофільмів тощо, втілення освітніх програм з ефективного та ощадливого використання енергетичних ресурсів та підвищення обізнаності громадян у питаннях енергоефективності, енергетичної безпеки та глобальних змін клімату.

Діяльність громадської організації-клубу „ЕКОС” (м. Житомир) спрямована на активізацію природоохоронної роботи, пропаганду екологічних знань та формування екологічної культури серед учнів, забезпечення інтеграції трьох тісно пов’язаних складових екологічної освіти: екологічних знань, екологічних переконань, екологічної діяльності.

В дитячому екологічному центрі „Романтик” (м. Суми) розроблено проект „Зелений ліцей”, основним завданням якого є сприяння формуванню й підвищенню екологічної свідомості школярів, тут робиться спроба об’єднати традиційні й новітні методи навчання й виховання. Так, учителями були відібрані методики з екологічної освіти й виховання дітей, створені в Україні, країнах СНД,

Європи та США, також було розроблено авторські програми, методики й тематичні уроки для дітей різного вікового складу¹⁰⁶.

"Екосфера" – діяльність цього регіонального молодіжного об'єднання, створеного у 1999 р., поширюється на Закарпатську область, проте окремі проекти охоплюють Карпатський регіон (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області, Словаччина, Угорщина, Польща, Румунія) і всю Україну.

Основна мета організації – координування зусиль молоді шкільного віку для вивчення та охорони навколишнього природного середовища, задоволення і захисту своїх соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Одним із провідних напрямків діяльності громадської молодіжної організації "Екосфера" є еколого-просвітницька робота (екоосвіта та виховання дітей, проведення екотаборів, розвиток екожурналістики, ековидання, екотуризм)¹⁰⁷.

"Молодіжний екологічний центр" Дніпровського району м. Києва (МЕЦ) – громадська організація, що систематично впроваджує різноманітні програми екологічної освіти дітей та юнацтва, які сприяють формуванню екологічної свідомості молодого покоління, вихованню небайдужого ставлення до оточуючого природного середовища, допомагають збереженню довкілля. Метою роботи МЕЦу є здійснення діяльності спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів.

Для формування в учнів вміння бачити вплив який справляє людина на довкілля, оцінювати його наслідки в лісопаркових зонах була створена система велопатрулювання, яка дає змогу формувати норми поведінки учнів в оточуючому

¹⁰⁶ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

¹⁰⁷ Лісовець, О.В., Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник / Українські підручники онлайн. [online]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachimi_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_u_krayini_-_lisovets_ov. [Дата звернення 12 вересня 2015]

середовищі, допомагає організовувати дослідження, експерименти, поглиблювати екологічну освіту та виховання, розвивати екологічну свідомість¹⁰⁸.

Проте в діяльності громадських екологічних організацій є низка проблем. Зокрема, проблема формування екологічного світогляду полягає в тому, що обізнаність підростаючого покоління з екологічною проблематикою є лише фрагментарною, вони краще орієнтуються в екологічних проблемах глобального масштабу, ніж у проблемах своєї місцевості; значна частина учнівської молоді вважають себе непричетними до вирішення проблем пов'язаних з довкіллям, а ті, хто усвідомлюють особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в оточуючому середовищі і не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов'язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів¹⁰⁹.

Соціологічні та психолого-педагогічні дослідження підтверджують прагнення дітей до самостійності у створенні організацій, однак труднощі правового й фінансово-економічного характеру, відсутність досвіду щодо варіативності та багатоманітності форм їх роботи потребують суттєвої підтримки з боку спеціально підготовлених фахівців – соціальних педагогів, психологів, педагогів, інших категорій працівників.

Залучення дітей до суспільного життя, з боку держави – найважливіший соціальний ресурс, джерело громадянської активності, творчого потенціалу суспільства, гарант демократії і прогресу. Тому зусилля повинні бути спрямовані на розвиток самостійності дітей, зміцнення їх національної самосвідомості, збагачення соціального досвіду, залучення до соціальних процесів тощо.

¹⁰⁸ Міжнародні екологічні організації. [online]. – Режим доступу: <http://www.knteu.kiev.ua/blog/read/?pid=5104&uk>. [Дата звернення 07 серпня 2015]

¹⁰⁹ Кардашук, Н.В., Деякі питання підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості у майбутніх вчителів початкових класів / Наукові конференції. [online]. Режим доступу: <http://intkonf.org/kardashuk-nv-deyaki-pitannya-pidvishchennya-efektivnosti-protse-su-formuvannya-ekologichnoyi-svidomosti-u-maybutnih-vchiteliv-rochatkovih-klasiv/>. [Дата звернення 12 березня 2015]

Вказані процеси позитивно впливають на особистість лише в тому випадку коли здійснюється державний патронаж на всіх стадіях організаційно-методичного керівництва розвитком дитячих екологічних організацій як складових громадського руху¹¹⁰.

Новітні, унікальні й ефективні технології пропонує сучасний екофілософський напрям — «глибинна екологія». Як напрям екологічної освіти й виховання вона почала розвиватися в 1973 р. на базі школи екологічної філософії, заснованої А. Наессом. Глибинна екологія — це нова система екологічного мислення, яка в сучасних умовах формується в кількох аспектах. В глибинній екології як філософській течії сформульовано базові положення екологічної етики. З точки зору педагогіки глибинну екологію розуміють як цілеспрямовану педагогічну діяльність, орієнтовану на формування у дітей структури цінностей, поглядів і переконань, які впливають на їхнє ставлення до екологічної дійсності, через співчуття та співпереживання пошкодженим елементам оточуючого середовища, а також на прищеплення школярам навичок і звичок, передумовою яких є непрагматична взаємодія зі світом природи¹¹¹.

Отже, відсутність систематичного, належним чином організованого, педагогічно доцільного спілкування дітей з природою, відсутність єдності та узгодженості педагогічних впливів, вимог з боку вчителів і батьків перешкоджають формуванню екологічного світогляду, не дозволяють сформувати оцінювальне ставлення до проблем довкілля.

Таким чином складається протиріччя між навчально-виховним процесом що здійснюється в закладі освіти та забезпеченням реалізації завдань формування екологічного світогляду. Важливою у вирішенні даної проблеми є організація

¹¹⁰ Іванова, Д., 2012. Становлення та розвиток дитячого руху: практика, проблеми, досвід // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, № 43(1), С. 190 – 196. [online]. Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnuk_22.pdf. [Дата звернення 03 квітня 2015]

¹¹¹ Завдання, зміст і методи екологічного виховання. [online]. Режим доступу: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ipgoe_ktmn_Moroz_20I.V.20Zagalna_metodyka_navchannya_biologii/410.html. [Дата звернення 09 лютого 2016]

позашкільної, додаткової, неформальної освіти і виховання дітей та молоді, дитячих громадських організацій. Спільним для громадського дитячого руху є вирішення питань формування екологічного світогляду, відповідної культури поведінки, організації суспільно корисної праці дітей, виховання активної життєвої позиції, привчання до самостійно екологічно орієнтованого мислення, вміння аналізувати, бачити екологічні проблеми та шукати раціональні шляхи їх вирішення, а також залучення до активної діяльності однолітків, однокласників, батьків, сусідів, громадськості, керівників підприємств та представників державних структур.

Екологічне виховання молодого покоління, становлення його екологічної культури нерозривно пов'язані з формуванням екологічного світогляду, що передбачає формування цінностей та ідеалів, орієнтованих на збереження природного оточуючого середовища, домінування екологічно-врівноважених норм поведінки особистості¹¹². Екологічний світогляд виступає вищим і узагальненим рівнем відносин людини з довкіллям, є регулятором поведінки і діяльності, а відтак, є основним виховним завданням для соціальних інституцій, серед яких вагому роль відіграють дитячі громадські екологічні організації¹¹³.

Одним із базових завдань громадських екологічних організацій є розвиток у підростаючого покоління раціонального природокористування, вміння бачити екологічні наслідки своєї поведінки, почуття відповідальності перед нинішніми та майбутніми поколіннями.

Важливою умовою формування екологічного світогляду є залучення дітей та підлітків до громадського екологічного руху, що водночас, є важливим навчанням демократії. Екологічний рух, складовою частиною якого є дитячі, молодіжні організації, виступаючи носієм нових екологічних цінностей та переконань,

¹¹² Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

¹¹³ Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пашенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко. К.: «Імекс-ЛТД», 200 с.

сприяє духовному зростанню, становленню нових ідеалів і орієнтирів у взаємодії з природним середовищем.

1.3. Зміст, форми і методи взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами

В умовах постійного погіршення стану довкілля питання охорони природи повинні знаходитись на першому плані при проведенні екологічної освіти та виховання учнів. При цьому навчальний процес є дуже напруженим, що обумовлено оновленням змісту освіти та її загальним реформуванням. У той же час наявність величезної кількості експериментальних навчальних програм, підручників, методичних посібників з екологічної освіти не приносить відчутних результатів. До цього часу реальною є проблема низького рівня відповідального ставлення до природи як у дорослого населення, так і в школярів. Екологічна освіта і виховання учнів здійснюється не лише в процесі вивчення відповідного матеріалу на уроках, вона продовжується у різноманітних формах в діяльності громадських екологічних організацій. Поза сумнівом, робота громадських екологічних організацій тісно пов'язана з додатковою освітою та вихованням, коли йдеться про створення умов для вивчення проблем екології¹¹⁴.

Зважаючи на те, що екологічна освіта та виховання впроваджуються через діяльність формальних та неформальних ланок, елементами яких є загальноосвітні навчальні заклади та громадські екологічні організації, відповідно для них характерні спільні завдання та зміст, хоча і з своїми специфічними особливостями.

Законодавчою підставою для обґрунтування змісту екологічної освіти і виховання, який відповідав би сучасним вимогам, є Закон України «Про загальну середню освіту», Концепція екологічної освіти України. Зокрема, засадничими для

¹¹⁴ Кушаков, К.О., 2014. Виховання еколого-правової відповідальності старшокласників // Духовність особистості: методологія, теорія і практика, № 1 (60), С. 87 – 95.

обґрунтування змісту є загальнолюдські цінності і принципи науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання й виховання, громадянської свідомості, гуманізму та демократії, визначені у Законі «Про загальну середню освіту»¹¹⁵.

Відповідно до вимог міжнародних документів з освіти в галузі навколишнього середовища у структурі змісту виділяють певні обов'язкові складові. Таким необхідним компонентом змісту екологічної освіти є почуття стурбованості станом довкілля, потреби у гармонізації взаємодії людини і природи, усвідомлення причетності до виникнення екологічних проблем і прагнення брати участь у їх вирішенні, а також ставлення і ціннісні орієнтації, що виступають певною морально-етичною основою вибору рішень щодо довкілля, слугують основою мотивації активної участі в природоохоронній діяльності. Означені компоненти входять до складу пізнавальних, ціннісних, нормативних і діяльнісних аспектів «ядра» екологічної освіти.

Пізнавальні аспекти екологічної освіти досить ґрунтовно представлені у змісті природничих і гуманітарних предметів. Це наукові знання про структуру, енергетику і функціонування біосфери як цілісної системи, єдність людини й суспільства з природою, екологічні проблеми і шляхи їх розв'язання, сучасні завдання охорони природи. Пізнавальні аспекти змісту охоплюють природничі, соціально-економічні закономірності, теорії і поняття, які характеризують походження, еволюцію та організацію природних систем, суспільства і виробництва у їх взаємодії, а також уявлення щодо залежності здоров'я людини і якості довкілля.

Ціннісний аспект змісту визначається значенням природи й тим, що вона зазнає впливу з боку людини і потребує захисту. Цей аспект містить цілі, ідеали та ідеї, що характеризують природу як унікальну, універсальну цінність,

¹¹⁵ Формування екологічної компетентності школярів : наук.-метод. Посібник, 2008. / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова, К. : Педагогічна думка, 64 с.

конкретизуючись у поняттях оцінки навколишнього середовища, збитків і шкоди, витрат на його відновлення тощо. За влучним висловом В. Червонецького, ціннісне орієнтовані знання покликані показати учням, що біосфера, як і вся планета, є унікальним явищем Всесвіту, у якому поталанило жити людству, і її належить сприймати як найвищу цінність. Значення ціннісного аспекту змісту екологічної освіти визначається активізацією емоційно-чуттєвої сфери особистості, що певним чином забезпечує готовність до духовно-пізнавальної та практичної діяльності в довкіллі¹¹⁶.

Нормативний компонент змісту екологічної освіти школярів містить систему норм, правил, приписів і заборон щодо взаємодії людини з довкіллям. Важливою складовою нормативного компонента є знання правових основ природокористування, екологічних прав і обов'язків громадян. Ці знання логічно пов'язані з патріотичним та морально-етичним вихованням. Вони посилюють виховний потенціал змісту екологічної освіти, надаючи їй «більш високої громадянської значущості».

Діяльнісний компонент змісту являє собою сукупність різноманітних видів і способів діяльності, спрямованих на формування в школярів пізнавальних і практичних умінь і навичок екологічного характеру, розвиток вольових якостей, а також потреб й умінь виявляти активність у вирішенні екологічних проблем¹¹⁷. Чільне місце серед них займають вміння приймати екологічно виважені рішення, передбачати можливі для довкілля наслідки діяльності, поєднувати власні життєві інтереси з сучасним і перспективним станом довкілля. Подальше структурування змісту екологічної освіти визначається низкою вимог, основною серед яких є означена у міжнародних документах відповідність навчального матеріалу

¹¹⁶ Червонецький, В.В., 2005. Екологічна освіта учнів у школах країн європейського регіону та Північної Америки: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 312 с.

¹¹⁷ Захлебный, А.Н., 1983. Принципы и условия экологического образования в школе // Педагогические принципы и условия экологического образования. Сб. науч. трудов. – М.: Министерство просвещения СССР Академия педагогических наук СССР Научно-исследовательский институт содержания и методов обучения АПН СССР, С. 10 – 20.

сучасним знанням про проблеми довкілля та способи їх розв'язання. Ця вимога, вбираючи в себе сучасне розуміння глобальних проблем людства, визначає необхідність висвітлення інформації про забруднення та деградацію навколишнього середовища, обмеженість простору і вичерпання природних ресурсів, динаміку чисельності населення та вплив зміненого довкілля на здоров'я, можливості гармонізації взаємодії людства і природи тощо¹¹⁸.

Таким чином підґрунтям для взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл є основні принципи екологічної освіти та виховання:

- міждисциплінарний підхід у формуванні екологічної культури учнів;
- цілеспрямованість, систематичність і безперервність спілкування учнів із природним середовищем у процесі пізнавальної, ігрової, трудової та інших видів діяльності;
- єдність інтелектуального та емоційно-вольового компонентів у діяльності школярів із вивчення й покращення стану оточуючого середовища;
- взаємозв'язок локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем;
- прогностичність, що передбачає відповідальність за збереження середовища життя для майбутніх поколінь.

Чільне місце в системі екологічної освіти й виховання належить проблемі змісту діяльності школярів, що вбирає в себе чотири складових щодо взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл: усвідомлення мети й способів раціонального використання природи людиною; розуміння не лише практичної, а й пізнавальної, естетичної, морально-етичної, гуманістичної, економічної, національно-патріотичної й гігієнічної цінності навколишнього природного середовища; усвідомлення негативних наслідків використання природних систем (виснаження природних ресурсів, забруднення природного

¹¹⁸ Формування екологічної компетентності школярів : наук.-метод. Посібник, 2008. / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова, К. : Педагогічна думка, 64 с.

середовища, зникнення пам'яток природи тощо); оволодіння учнями теорією та практикою побудови власних стосунків у системі «людина – природа»¹¹⁹.

Зміст екологічної освіти забезпечує насамперед здобуття учнями відповідних знань, які становлять основу вироблення ставлень, практичних умінь і навичок поведінки і діяльності щодо довкілля, які дають змогу особистості вільно і творчо брати реальну участь у вирішенні екологічних проблем. Відповідна вимога зафіксована у Концепції екологічної освіти України у вигляді єдності трьох тенденцій, що передбачають формування: сучасних екологічних уявлень, нового ставлення до природи, нових стратегій і технологій взаємодії з довкіллям¹²⁰.

Разом з тим зміст екологічної освіти і виховання ґрунтується на знаннях загальнонаукового, глобального і регіонального рівнів, тоді як інформація стосовно найближчого природно-техногенного оточення і побутово-повсякденного рівня, що окреслюють зону компетенції школярів, практично відсутня. Зміст шкільної екологічної освіти практично не справляє впливу на формування світоглядних позицій дітей щодо місця і ролі людини в природі. Дві третини респондентів – учнів 6-11 класів, засвідчили особливе ставлення людини до оточуючого середовища, як «господаря», «споживача» природних ресурсів; у змісті переважають «класичні» екологічні відомості порівняно з питаннями, що стосуються впливу людини на природу; часу на вивчення екологічних проблем не вистачає, що веде лише до загального ознайомлення з наявною екологічною проблематикою; найбільш поширеними методами екологічної освіти і виховання є такі, що сприяють формуванню вмінь здобувати і класифікувати інформацію: бесіда, підготовка рефератів, повідомлень. Рідше застосовуються рольові ігри, проведення дослідів, інші методи, що передбачають вибір і прийняття рішень,

¹¹⁹ Завдання, зміст і методи екологічного виховання. [online]. Режим доступу: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ipgoe_ktmn_Moroz_20I.V.20Zagalna_metodyka_navchannya_biologii/410.html. [Дата звернення 09 лютого 2016]

¹²⁰ Формування екологічної компетентності школярів : наук.-метод. Посібник, 2008. / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова, К. : Педагогічна думка, 64 с.

аналіз та оцінку ситуацій, сприяючи формуванню екологічно доцільної поведінки; вимоги, що висуваються до рівня засвоєння навчального матеріалу з економічної проблематики сприяють вдосконаленню загальнонавчальних інтелектуальних умінь, проте не практичних навичок, діяльності та поведінки. Отже, причини, що визначають протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки школярів, закладені у загальну структуру змісту існуючої екологічної освіти та виховання, усталеній практиці роботи педагогів, що не сприяє усвідомленню особистої причетності до проблем оточуючого середовища, відповідальності за його стан, не надає інформації, необхідної для прояву практичних дій і поведінки у зоні безпосереднього впливу та відповідальності¹²¹.

Критичний стан екологічної освіти і виховання зумовлений: систематичним і багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи; незнанням та руйнуванням народних традицій раціонального природокористування; недооцінкою екологічних знань у системі освіти; відсутністю необхідної законодавчої бази; недостатньою відповідальністю виконавчих структур органів влади; відсутністю контролю за виконанням прийнятих рішень; слабким матеріально-технічним та методичним забезпеченням навчально-виховного процесу; недосконалою системою навчання і перепідготовки кадрів; відсутністю державної підтримки діяльності громадських формувань, молодіжних організацій та інших структур, які займаються екологічною просвітою. Достатньо часто екологічна освіта і виховання зорієнтовані майже виключно на передачу спеціальних знань, в основному у галузі теоретичних основ фундаментальної і прикладної екології, а не на уміння аналізувати і використовувати ці знання на практиці у реальному житті. Виникла ситуація, коли отримані у навчальному

¹²¹ Дідков, О.М., 2012. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., № 21. [online]. Режим доступу: <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>. [Дата звернення 27 липня 2016]

закладі знання відмежовані від життя та існують відокремлено, самі по собі¹²². Саме діяльність громадських екологічних організацій може збагатити зміст екологічної освіти та виховання і допомогти закладам освіти, зокрема школам у виправленні негативних тенденцій та задоволенні потреб суспільства у вихованні екологічно свідомої особистості.

Таким чином за Т. Саєнко загальною метою екологічної освіти і виховання є формування екологічної особистості, що має екоцентричний тип свідомості, який характеризується „принаймні трьома ключовими особливостями:

- 1) психологічною включеністю людини в світ природи;
- 2) сприйняттям природних об'єктів як рівноправних суб'єктів;
- 3) прагненням до непрагматичної взаємодії зі світом природи. Всьому цьому сприяє співпраця навчальних закладів та громадських організацій з еколого-морального виховання учнівської молоді¹²³.

За словами Г. Ярчука „будучи невід'ємною складовою морального виховання, екологічне виховання вимагає координації зусиль освітніх установ, громадських організацій і державних структур з екологічного виховання населення й передусім молоді, їх спрямованості на створення комплексних програм екологічного виховання”¹²⁴.

П'ята Загальноєвропейська конференція міністрів навколишнього середовища "Довкілля для Європи", що відбулася у м. Києві, актуалізувала проблеми екологічного виховання молодого покоління. На даний час важливим є – розподіл ролей і забезпечення взаємодії між різними суб'єктами цього процесу. Стосовно школярів загальноосвітнього навчального закладу це завдання конкретизується у необхідність налагодження співпраці з громадськістю.

¹²² Дідков, О.М., 2012. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., № 21. [online]. Режим доступу: <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>. [Дата звернення 27 липня 2016]

¹²³ Саєнко, Т., 2005. Екологізація знання і виробництва в умовах інформаційного суспільства // Вища освіта України, №4, С. 95 – 102.

¹²⁴ Ярчук, Г., 2008. Екологічне виховання: сутність та основні напрями // Вища освіта України, № 2, С. 91 – 97.

З огляду на це лабораторією екологічного виховання Інституту проблем виховання АПН України у 2002 році було проведено дослідження, що передбачає розробку організаційно-методичного забезпечення процесу формування екологічної культури учнів у взаємодії школи, сім'ї та громадських організацій на принципах гуманізму, міждисциплінарності, системності.

Це стало поштовхом для визначення організаційно-методичних умов екологічного виховання школярів: процес екологічного виховання розглядається в контексті єдиного процесу розвитку особистості і зосереджений на досягнення максимальних результатів екологічного виховання при раціональних витратах часу, сил і засобів (у тому числі – виходячи з необхідності впровадження інших напрямів виховання); екологічне виховання, сприяючи особистісному розвитку учнів, має забезпечувати збереження їхнього психічного здоров'я, досягнення особистісної, моральної, громадянської зрілості і соціокультурної компетентності; організація екологічного виховання має здійснювати дотримання цілісності організаційного циклу: постановка мети, планування, контроль; необхідна конкретизація мети екологічного виховання у відповідності до психологічного механізму формування цінностей особистості і впровадження тих видів виховних технологій, які є адекватними конкретизованим цілям, віковим та типологічним особливостям школярів; необхідно забезпечити наступність в організації процесу екологічного виховання між різними ступенями школи та взаємодію між соціальними партнерами освітнього процесу, одним із яких є громадські екологічні організації. Вказані умови покладено в основу відповідної Програми організації екологічного виховання у школі, розробленої Н. Пустовіт, вказаної у (Додатку 2, табл. 1).

Особливою рисою вказаної програми є цілісність, що втілюється через залучення всіх соціальних учасників процесу формування і розвитку молоді особистості – батьків, вчителів, представників влади і громадських екологічних організацій, школярів. Цілісність також реалізується через принцип наступності

між різними освітніми ланками школи – екологічне виховання об'єднує всіх учнів школи від першого до одинадцятого класу.

Зазначена Програма була використана в експериментальній роботі, що здійснювалася у ЗОШ № 304 м. Києва протягом 2002-2003 навчального року¹²⁵. Слід відмітити, що при реалізації вказаної програми значна роль відводилася на взаємодію школи з громадськими екологічними організаціями. Так зокрема у налагодженні зв'язків школи з громадськими екологічними організаціями надзвичайно важливу роль відіграли самі школярі – спочатку вони за телефоном зв'язалися з кожною зареєстрованою організацією, дізналися про її завдання і специфіку діяльності. З усього переліку екологічних організацій, що діяли у той час в м. Києві (за даними довідників їх налічувалося біля 50-ти), відгукнулися на запрошення до співпраці зі школою лише п'ять. Цей показник вказує на необхідність активізації співпраці між школами та громадськими екологічними організаціями.

Більш наполеглива робота розпочалась весною, що пов'язано зі святкуванням Дня води, Дня довкілля, Дня Землі. В кінці березня науковцями і учителями школи разом було розроблено спеціальну програму проведення Тижня екології у школі. Вказаною програмою передбачалося: проведення занять екології у всіх класах від 1 до 11; конференція-презентація екологічних громадських організацій; створення учнівських об'єднань за екологічними інтересами; конкурс "Прекрасне у природі"; практичні екологічні акції; природоохоронні тренінги для педагогів.

Значна частина старших учнів виявили бажання співпрацювати з Товариством захисту тварин "SOS", що утримує притулок для бездомних тварин – школярі пропонували свої послуги у якості волонтерів.

¹²⁵ Пустовіт, Н.А., 2003. Співпраця школи, науки і громадськості у сфері екологічного виховання // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 12, С. 202 – 205.

Таким чином на шляху налагодження співпраці науковців, школи та громадськості в екологічному вихованні школярів було одержано позитивний досвід, який було розвинуто у наступні роки¹²⁶.

У процесі взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій учні задіяні у виконанні різних робіт. Усі види діяльності ведуться у п'яти напрямках: пізнавальна діяльність; науково-дослідницька діяльність; практична робота; агітаційна робота; просвітницька робота.

Пізнавальна діяльність передбачає поглиблення у школярів різного роду екологічних знань, їх здійснюють через дні екологічного всеобучу, екологічні уроки, години спілкування, учні вивчають нормативно-правові документи для проведення різноманітних екологічних акцій: Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», Закон України «Про охорону атмосферного повітря», Водний кодекс України, Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України та інші нормативні документи.

Другий напрям – науково-дослідницька робота – вивчення і дослідження різноманітних екологічних проблем: «Проблеми міських комунікацій», «Проблема забруднення повітря міським транспортом», «Екологія харчових продуктів», «Екологія і здоров'я», «Проблеми питної води міста», «Екологічна оцінка стану повітряного середовища», «Екологія ґрунтів», «Екологічні проблеми гідроенергетики України», «Оцінка екологічного стану рекреаційних ресурсів», «Екологічна оцінка стану повітряного середовища», «Проблема забруднення міста сміттям» тощо.

Практична діяльність – це проведення різних екологічних заходів, наприклад екологічних десантів: прибирання сміття, розбивка квітників, посадка дерев.

¹²⁶ Пустовіт, Н.А., 2003. Співпраця школи, науки і громадськості у сфері екологічного виховання // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 12, С. 202 – 205.

Наступний напрям – агітаційна робота, яку проводять серед батьків і мешканців міста, району: анкетування, соціологічні опитування, випуски екологічних газет, листівок, вісників, блискавок, пресрелізів¹²⁷.

Просвітницька робота – здійснюється шляхом поширення екологічних знань, інформації про стан навколишнього середовища та використання природних ресурсів. Просвітницький аспект реалізується через засоби масової інформації, дозволяє охоплювати досить широкі верстви населення. Сюди можна віднести публікації у газетах та журналах дитячих статей на екологічну тематику, показ по телебаченню екологічних програм, фільмів в яких беруть участь діти. Перспективним є розміщення екологічної інформації на тематичних сайтах, сторінках соцмереж, блогах в Інтернеті.

На нашу думку, основна мета взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл полягає в оволодінні особистістю: знаннями про навколишнє середовище, формування екологічної культури, напрацювання досвіду розв’язання екологічних проблем, залучення до практичної природоохоронної діяльності; інтелектуальними уміннями (виявлення, систематизація, узагальнення, аналіз, обґрунтування, прогнозування, моделювання, застосування тощо); екологічними цінностями (беззаперечну й універсальну цінність природи та її об’єктів, збереження життя організмів та життя людини, цінність спілкування з природою тощо); практичними навичками з охорони природи (вивчати, застосовувати, приймати рішення і діяти у відповідності з ними, вирішувати, охороняти, відновлювати тощо).

Головними завданнями громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами є формування: екологічної свідомості (оволодіння, поглиблення знань, навичок з основ природничих, аграрних та лісогосподарських наук; практична природоохоронна робота біологічного спрямування; формування дослідницьких знань, умінь школярів та залучення їх до

¹²⁷ Вітер, С.Р., 2012. Від школи сприяння здоров’ю до екошколи // Основи здоров’я, № 5 (17), С. 5 – 8.

науково-дослідної, експериментальної, конструкторської та інших видів робіт; надання конкретних порад, яким чином співпрацювати з природним середовищем, оберігати і примножувати його багатства); екологічних почуттів (формування та розвиток відчуття власної відповідальності за стан природи на місцевому, регіональному та глобальному рівнях; вироблення умінь приймати власні виважені рішення з охорони оточуючого середовища й належним чином діяти; формування бажання та вміння захищати і берегти цілісність екосистеми Землі); екологічної діяльності (самореалізація та розвиток природних схильностей та інтересів, індивідуальних здібностей школярів; сприяння оволодінню пізнавальної і практичної еколого-натуралістичної діяльності; здійснення інформаційно-методичної і організаційно-масової роботи; організація дозвілля молодого покоління)¹²⁸.

Враховуючи важливість співпраці громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл для різнобічного розвитку школярів і задоволення їх інтересів виникає потреба у застосуванні різних форм цього виду діяльності.

У педагогічній літературі форми роботи розділено на такі групи: індивідуальна, групова, масова; систематична й епізодична – залежно від кількості школярів та періодичності проведення¹²⁹. Слід відмітити традиційні й нетрадиційні форми занять, маючи на увазі частоту їхнього застосування у практиці взаємодії шкіл і екологічних організацій.

Найбільш часто співробітництво громадських екологічних організацій і загальноосвітніх шкіл простежується у таких формах навчально-пізнавального характеру: екологічні екскурсії, свята, конференції, конгреси, фестивалі, акції, екологічні гуртки, клуби, студії, семінари, симпозіуми, тренінги, виставки, екологічні експедиції, походи, чемпіонати, олімпіади, екологічні стежки, польові

¹²⁸ Сорочинська, О.А., 2012. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 66, С. 189 – 193.

¹²⁹ Загальна методика навчання біології : [навч. посібник], 2006. / [Степанюк І. В., Гончар О.Д. та ін. ; за ред. І. В. Мороза]. К. : Либідь, 592 с.

практикуми, екологічні ігри, лекції, вікторини, конкурси, екологічні проекти, екопрезентації, екологічні реклами, екомарафони, екологічні театри, агітбригади, екологічна мода¹³⁰.

Протягом багатьох років у школах за участю представників громадських екологічних організацій з успіхом проводяться екологічні свята, такі як: «День зустрічі птахів», «День Землі», «День захисту тварин». Активною є участь дітей у різного рівня екологічних конкурсах «Марш парків», «Ліси для нащадків», «Не рубай ялинку», «Первоцвіт», «Здоров'я людини та довкілля», «Великий зимовий облік птахів», «Птах року», «Чисте місто – чиста совість», «Парад квітів біля школи»; Всеукраїнських проектах «Зелений паросток майбутнього», «Оптимізація озеленення території навчальних закладів», «Збережемо рідну землю!»; екологічних фестивалів та чемпіонатах «Свіжий вітер», «В об'єктиві натураліста»; екологічних експедиціях та походах «Моя Батьківщина – Україна», «Біощит»¹³¹.

Ці та інші заходи відбуваються за активної участі та підтримки з боку громадських екологічних організацій. Великий інтерес у дітей викликають також виїзні наукові конференції, зустрічі з ученими-біологами, активістами громадського екологічного руху¹³². В школах за сприяння екологічних організацій діють творчі об'єднання учнів еколого-природоохоронного напрямку. Форми діяльності їх вкрай різноманітні. Це гуртки екологів та юних друзів природи, загони та гуртки “голубих” та “зелених патрулів”, а також шкільні університети “Природа”, клуби. Виникли нові творчі об'єднання школярів за інтересами – “екологічні розвідники”, “друзі лісу”, “дивосвіт природи”, “творча лабораторія природи”, “екологічне товариство”, “пошуково-експедиційний загін”, “екологічна студія” тощо.

¹³⁰ Сорочинська, О.А., 2012. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 66, С. 189 – 193.

¹³¹ Технологія та організація природоохоронних робіт, 2013. / С.В. Совгіра, Г.Є. Гончаренко, С.О. Люленко. К.: Науковий світ, 315 с.

¹³² Сорочинська, О.А., 2012. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 66, С. 189 – 193.

Працюючи у творчих об'єднаннях, школярі визначають теоретичні основи та закономірності явищ природи, виконують дослідницьку роботу, завдяки якій збагачують свій екологічний світогляд, опановують методи дослідження природного середовища, накопичують досвід у справі його охорони. Юннати виступають пропагандистами природоохоронних знань серед своїх однолітків, місцевого населення, беруть участь в природозахисних акціях та операціях – озеленюють території, доглядають парки, лісопарки, закріплюють еродовані ґрунти, привчаються береги водойми, ведуть спостереження за станом популяції рідкісних видів, інвентаризують місцеву флору та фауну¹³³.

Розглянемо більш детально ті форми роботи які найчастіше використовуються в ході взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій.

Екологічні акції різного спрямування. Вони можуть бути епізодичними або постійними. Для проведення екологічної акції необхідно максимально конкретно визначити екологічну проблему, мету своїх дій, аналіз своїх можливостей для досягнення своєї мети. Потужна інформаційна робота одна з найважливіших складових успішної акції.

Екологічні ігри – одна з найдієвіших форм екологічного виховання. В ході ігор розв'язують і реалізують цілу низку різноманітних проблем комплексного навчання та виховання. Залежно від мети ігри можуть бути різними: імітаційними, на увагу та спостережливість, на швидкість реакції та координацію рухів, для розвитку творчих здібностей тощо. За характером пізнавальної діяльності школярів розрізняють репродуктивні, проблемно-пошукові і творчі ігри. Їх бажано об'єднувати в три основні групи: динамічні, або рухливі, інтелектуальні та духовно-естетичні. Динамічні ігри сприяють фізичному розвитку, інтелектуальні

¹³³ Екологічна освіта, інформування громадськості, громадські рухи. [online]. Режим доступу: <http://www.nature.org.ua/rovno/11.htm>. [Дата звернення 28 червня 2016]

розвивають мислення, духовно-естетичні стимулюють збагачення внутрішнього світу особистості, її емоційно-творчої сфери.

Екологічні конференції проводяться щодо актуальних питань екології як науки та проблем охорони навколишнього середовища; проведення „круглих столів” з екологічної тематики – „круглі столи” як правило збирають молодь, яка не обмежується власною думкою в пошуках істини. Учасники демонструють свої знання з певної екологічної теми й перспективи її розвитку.

Екологічні екскурсії – їх проводять з різною метою і в різних біоценозах (у лісі, парку, на луках, біля боліт і озер), а також на промислових і сільськогосподарських підприємствах, в заповідних об’єктах тощо. Об’єктами вивчення в такому випадку є рослинний і тваринний світ, абіотичні фактори оточуючого середовища, природоохоронна та виробнича діяльність людини. В ході екскурсії школярі спостерігають за об’єктами і явищами природи, аналізують їх, роблять висновки й узагальнення. Кожна екскурсія планується завчасно.

Екологічні фестивалі – мають за мету формування екологічної культури учнівської молоді, підвищення рівня зацікавленості до вивчення природничих предметів, залучення дітей до активної природоохоронної роботи, активізацію молодіжного екологічного руху, сприяння розвитку творчих здібностей школярів. До програми фестивалів можуть входити такі заходи: конкурс творчих учнівських робіт на екологічну тематику, виставка екологічного плакату, фотовиставки заздалегідь визначеними темами, конкурс екологічних спектаклів, конкурс екологічної моди тощо.

Екологічні проекти. Це особлива форма екологічної освіти. Вона орієнтована на залучення учнів до реальних екологічних дій. Перед певною аудиторією ставиться проблема, яку необхідно розв’язати, й учасники шукають шляхи для її вирішення. Така форма роботи може здійснюватися як у формі ділової гри, тобто в умовах штучно створеної ситуації чи з використанням

конкретної проблеми, але без практичного втілення рішень безпосередніми учасниками, так і у формі практичної розробки, що має за мету реалізацію проекту його розробниками¹³⁴.

Екологічний театр несе в собі вагому виховну мету, яка показує учням необхідність дбайливого ставлення до оточуючого середовища. Одним із найважливіших моментів екологічного театру є активна робота над екологічною постановкою. Сценарії пишуться спільно дітьми і дорослими, дієву участь в їх створенні беруть батьки школярів. Потім діти читають постановку, фрагментарно обіграють її, ділять на епізоди, займаються пошуком виразних інтонацій. Спектаклі поєднуються з іграми, зал стає активним учасником подій, що відбуваються на сцені.

Екологічна агітбригада – одна з нетрадиційних форм екологічної освіти і виховання дітей. Нетрадиційних, тому що проблеми оточуючого середовища молодь розкриває за допомогою костюмованих театральних постановок з включенням пісень, танців, коломийок агітаційного змісту, що пропагують природоохоронну діяльність. Її суттєвими перевагами є мобільність, оперативність і актуальність. Крім того, екологічна агітбригада не вимагає великої кількості декорацій, атрибутів, костюмів¹³⁵. Специфіка діяльності агітбригад дозволяє комплексно впроваджувати сучасні методи навчання: аудіальні, візуальні, кінестетичні, полімодальні. Виступ агітбригади – це своєрідна модель екологічної діяльності особистості¹³⁶.

Екологічні свята. Зміст натуралістичних свят може бути різноманітним, але принципи організації їх в основному загальні. Не так важливо, яка тема вибрана

¹³⁴ Збережемо для нащадків: матеріали III Миколаївських міських екологічних читань, м. Миколаїв, 30 лист. 2010 р. / Управління з охорони навколишнього природного середовища та благоустрою департаменту ЖКГ виконкому Миколаївської міської ради, Миколаївський міський центр екологічної інформації та культури [та ін.] ; уклад. : І.Б. Чернова, Т.О. Михайловська. – Миколаїв : СПД Румянцева Г.В., 114 с.

¹³⁵ Шпуляр, С.Б., 2010. Організація екологічного театру і екологічної агітбригади. Івано-Франківськ. [online]. Режим доступу: <http://oencum.if.ua/files/OETiEA.pdf>. [Дата звернення 03 квітня 2016]

¹³⁶ Збірник сценаріїв колективів екологічної просвіти (агітбригад) 2009-2011 р.р., 2011. / С.Б. Шпуляр. – Івано-Франківськ.: ОЕНЦУМ, 150 с.

для свята, головне, щоб воно було направлене на всебічний розвиток дітей, формування у них активної життєвої позиції, суспільної відповідальності за долю рідної природи і надовго відобразиться в пам'яті всіх його учасників. “Охорона природи — справа кожного” — ось основна ідея, яка червоною ниткою повинна проходити через будь-яке екологічне свято¹³⁷.

Екологічна мода – набуває популярності в дизайні одягу і в культурі, основою екологічного дизайну є одяг виготовлений з натуральних, екологічних матеріалів, які легко підлягають утилізації. Проте, це може бути і одяг зроблений із тканин чи матеріалів, для виробництва яких використовуються продукти вторинної переробки, наприклад, пластмаси. Дітям можна запропонувати створити за таким принципом, якусь річ власними руками.

У різних формах такої взаємодії школярі не тільки проявляють свої індивідуальні особливості, але також вчаться жити в колективі, тобто співпрацювати один з одним, піклуватися про своїх друзів, ставити себе на місце іншої людини.

У процесі взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій використовується цілий набір різноманітних методів, їх ефективність зумовлена тим, що вони передбачають пізнавальну діяльність учнів із використанням різних джерел інформації, орієнтовані на пошукову та дослідну роботу, яка сприяє прояву власної ініціативи та зацікавленості. А саме:

інтерактивний (діалоговий) метод – створює умови для діалогу чи полілогу з аудиторією у процесі діяльності, виробляє уміння працювати в групі для пошуку спільного рішення шляхом обговорення висунутих пропозицій;

метод екологічної ідентифікації – полягає в педагогічній актуалізації власної причетності дитини до того чи іншого природного об'єкта, ситуації, обставин, в

¹³⁷ Екологічне виховання в школі. [online]. Режим доступу: <http://baumanki.net/show-document/163914/58de802b6b184aac7a4442ba9264c737/>. [Дата звернення 22 лютого 2017]

яких цей об'єкт перебуває, це поглиблює уявлення учнів про даний об'єкт і сприяє формуванню ціннісного ставлення до об'єктів природи;

методом екологічної емпатії є педагогічна актуалізація співпереживання дитини за стан природного об'єкта та співчуття йому. Таким чином формується суб'єктивне сприйняття природних об'єктів;

метод екологічної рефлексії – полягає в стимулюванні самоаналізу дитиною своїх дій і вчинків з погляду їхньої екологічної доцільності. Даний метод допомагає усвідомленню того, як поведінка дитини «виглядає» з точки зору природних об'єктів, яких вона стосується;

метод оцінкової діяльності – можна застосовувати для екологічного виховання, до нього належить розв'язання проблемно-оцінкових завдань з аналізу певних висновків, розміщених у підручниках, порівняння та узагальнення оцінювальних суджень, вирішення ситуацій альтернативного вибору;

метод екологічних проектів – передбачає конкретне творче завдання, індивідуальне або групове виконання якого забезпечує поступовий рух до визначеної та усвідомленої мети;

метод мозкового штурму — колективна робота, що характеризується спільною спрямованістю мислення на розробку ідей і підходів для розв'язання певної проблеми. Передбачається вислуховування всіх ідей без обговорення, як таких, що сприяють генерації нових;

метод творча «терапія» — це відображення дитиною довкілля й почуттів засобами мистецтва. Досить широко можна застосовувати засоби образотворчого мистецтва, ліплення (з глини, пластиліну), моделювання за допомогою природних матеріалів, музику;

метод імітаційне моделювання — це прогнозування й демонстрування природних процесів або фрагментів екологічної реальності за допомогою створеної моделі через особистісну включеність у неї¹³⁸;

мультимедійний метод — застосування в процесі діяльності навчальних комп'ютерних технологій;

наочний метод — передбачає використання ТЗН, відео, фото, живі об'єкти для формування мотиваційної сфери учнів;

релаксопедичний метод — сприяння розслабленню учнів, подолання психологічних комплексів під час вивчення природних явищ, живих об'єктів¹³⁹.

Розгляд теоретичних засад екологічної освіти та виховання показує, що її категорійний апарат (мета, завдання, принципи положення) розробляються вітчизняною педагогічною наукою з урахуванням потенційних можливостей громадських екологічних організацій. Аналіз науково-педагогічної літератури, результати останніх досліджень переконливо свідчать, що в досягненні мети освіти у сфері оточуючого природного середовища переважають тенденції до налагодження співпраці шкіл та екологічних організацій, використання активних засобів і форм організації навчальної діяльності учнів, які спрямовуються на розвиток мислення, ціннісної сфери, світогляду, набуття навичок і вмінь практичного вирішення проблем довкілля, соціального досвіду, формування індивідуальної та колективної відповідальності за стан природи. Засвоєння матеріалу забезпечується через застосування різноманітних форм і методів практичної діяльності, котрі сприяють не тільки засвоєнню системи екологічних знань, але й ставлять учнів перед проблемою морального вибору¹⁴⁰.

¹³⁸ Завдання, зміст і методи екологічного виховання. [online]. Режим доступу: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ipgoe_ktmn_Moroz_20I.V.20Zagalna_metodyka_navchannya_biologii/410.html. [Дата звернення 09 лютого 2016]

¹³⁹ Організація екологічної стежки і навчальних екскурсій. [online]. Режим доступу: http://pyrogivka.at.ua/organizacija_ekologichnoji_stezhki_i_navchalnikh_e.doc. [Дата звернення 19 жовтня 2016]

¹⁴⁰ Юркова, Т.Ф., 2006. Особливості процесу формування ціннісного ставлення школярів до природи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти, № 3 (15), С. 20 – 27.

Висновки до першого розділу

Відповідно до мети дослідження, дати оцінку сутності громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, виникає необхідність звернення до філософських, культурологічних, історичних, психологічних, соціологічних і педагогічних концепцій із метою з'ясування структурних та змістових особливостей становлення і розвитку громадського екологічного руху у контексті взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

У межах представленої наукової розвідки реалізовано три рівні методології дослідження – загальнофілософський, загальнонауковий і конкретнонауковий (спеціальний).

Загальнофілософський рівень методології визначає головні наукові підходи до вивчення проблеми, до яких віднесено такі філософські принципи, як єдність теорії та практики, єдність історичного та логічного, об'єктивного вивчення явищ. Принцип єдності історичного та логічного дав можливість простежити розвиток громадського екологічного руху на кожному з визначених нами етапів. Принцип єдності теорії та практики було реалізовано з метою втілення результатів наукового пошуку в практику. Принцип об'єктивного вивчення явищ дозволив всебічно проаналізувати становлення і розвиток громадського екологічного руху у руслі загальних суспільних тенденцій.

Загальнонауковий рівень методології у межах дослідження передбачав застосування цивілізаційного, соціокультурного, герменевтичного та аксіологічного підходів. У зазначеному контексті цивілізація визначається як спосіб життєдіяльності суспільства, який характеризується найбільш загальними факторами: географічне середовище, система господарювання, соціальна організація, духовні цінності і культура, політична система, ментальність, особливості епохи тощо. Соціокультурний підхід, як результат накопичення

досвіду соціальної та екологічної культури, ґрунтується на принципі єдності логічного та історичного. Його реалізація передбачала дослідження соціуму, тобто зовнішніх культурноісторичних та соціально-політичних умов, що визначають розвиток історико-педагогічного процесу чи феномену. Герменевтичний підхід дозволив відтворити уявлення про екологічний світогляд автора, його життєві орієнтири і цінності, стиль життя та особливості епохи. Застосування аксіологічного підходу дало змогу визначити, які екологічні цінності актуальні для певного етапу розвитку громадського екологічного руху.

Конкретнонауковий (спеціальний) рівень методології розкриває комплекс наукових підходів, які застосовуються саме для історико-педагогічного дослідження. До них віднесені: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-хронологічний та ретроспективний підходи. Історико-генетичний підхід дозволив простежити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Історико-генетичний підхід використовувався для вивчення еволюції громадського екологічного руху, визначення його етапів і тенденцій у межах, охоплених дослідженням. Історико-порівняльний підхід застосовано для дослідження різних історичних особливостей одного й того ж явища або двох різних явищ, що існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку. Зв'язок порівняння та історизму дозволяє виявити зміни в розвитку досліджуваного явища, реконструювати його тенденції. Застосування історико-хронологічного підходу дало змогу охарактеризувати всі події та явища історичного процесу у чіткій часовій (хронологічній) послідовності. Завдяки ретроспективному підходу було здійснено реконструкцію системи громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами протягом початку XX ст. – початку XXI ст., узагальнення такого історико-педагогічного досвіду, з'ясування його позитивного потенціалу для покращення сучасного навчально-виховного процесу.

Проаналізовано понятійно-категоріальний апарат дослідження: «тенденції», «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «загальноосвітні навчальні заклади».

На основі історіографії дослідження визначено періодизацію основних етапів становлення та розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами, характеристики яких подано в наступному розділі.

З'ясовано, що громадський екологічний рух – це співпраця громадян і громадських організацій, яка спрямована на захист і відтворення природи, здійснюється в місцевих і планетарних масштабах задля гармонізації відносин людини та довкілля. Головними складовими системи екологічної освіти та виховання визначено її формальну та неформальну складові, компонентами яких, у свою чергу, є загальноосвітні школи та громадські екологічні організації, діяльність яких визначається спільною метою – виховання екологічно-компетентної особистості. Екологічне виховання у громадській організації передбачає надання можливості кожній дитині брати активну участь у природоохоронних заходах, що сприяє не лише підвищенню рівня обізнаності у сфері екології, а й формуванню екологічного світогляду.

Зазначено, що важлива роль у подоланні екологічної кризи відводиться закладам середньої освіти, що покликані формувати екологічну культуру, фундаментальні екологічні знання, екологічне мислення і свідомість, які ґрунтуються на бережливому ставленні до природи як унікального цивілізаційного ресурсу. Доведено, що екологічний світогляд характеризується вищим й узагальненим рівнем взаємовідносин людини з природою, регулятором поведінки і діяльності, а отже, провідним виховним завданням для громадських організацій. Обґрунтовано взаємозалежність між залученням учнів до громадського екологічного руху та ефективністю процесу формування екологічного світогляду.

Проаналізовано зміст, форми та методи взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами. Доведено, що вони є спільними, хоча і характеризуються специфічними особливостями. Зазначено, що діяльність громадських екологічних організацій може збагатити зміст екологічної освіти і виховання та задовольнити потреби суспільства у вихованні екологічно свідомої особистості.

Матеріали першого розділу викладені в наступних публікаціях автора [130; 133; 134].

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

У розділі визначено історико-педагогічні передумови, етапи виникнення та тенденції розвитку громадського екологічного руху в Україні. Охарактеризовано екологічний рух у взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами періоду радянської України. Проаналізований досвід та тенденції розвитку досліджуваного феномену у період незалежної України.

2.1. Історико-педагогічні передумови виникнення та тенденції розвитку громадського екологічного руху в Україні

Процес пізнання природи розпочався одночасно з виникненням суспільства. Перехід від застосування природних засобів, що потрібні для існування людини до виготовлення нею знарядь праці з природних матеріалів став можливим завдяки довготривалому вивченню людьми корисних властивостей об'єктів живої та неживої природи¹⁴¹.

I етап (V – XVI ст.) – язичницько-християнська модель природоохоронної діяльності.

Український народ має значний історико-педагогічний досвід щодо пізнання оточуючого середовища, нагромадження ним етнопедагогічної практики гармонійних відносин з природою, закріплення та передачі досвіду з покоління в покоління через систему народних природоохоронних традицій, екологічного

¹⁴¹ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

руху в Україні. Зрештою, природоохоронні традиції українського народу є важливою умовою, на якій виник і розгортався громадський екологічний рух за раціональне природокористування і охорону природного середовища.

Під традиціями охорони природи розуміється увесь практичний виховний досвід українського народу, що містить національні екологічні цінності, шляхи, засоби, форми, методи і прийоми бережливого, відповідального ставлення до природного довкілля, які склалися історично і передавалися з покоління в покоління через звичаї, обряди, свята, символи, ритуали, народний календар, усну народну творчість. Є декілька типів природоохоронних традицій: по-перше, мисливські, рибальські, лісогосподарські, пов'язані з лікарськими травами чи використанням інших природних ресурсів, суто прагматичні заборони; по-друге, традиції, пов'язані зі здоров'ям людини та її господарством; по-третє, традиції, спрямовані на збереження окремих природних об'єктів чи комплексів, що ґрунтуються на морально-етичних принципах та нормах; по-четверте, традиції, основою яких є меморіальна поведінка людини. Доведено, що будучи продуктом акумуляції суспільного досвіду гармонійних відносин з довкіллям, природоохоронні традиції виступали на різних історичних етапах сукупністю соціальних установок і ціннісних екологічних орієнтацій для людини.

Одним з найбільш давніх етапів природоохоронної діяльності слід вважати видову охорону – турботу про збереження окремих видів тварин і рослин, їх відновлення, раціональне використання популяцій тощо¹⁴². Давні слов'яни жили в гармонії з оточуючим середовищем, тонко відчували його. Поширеним було природопоклоніння. Гріхом вважали забруднювати воду, зневажати землю, рослини чи тварин¹⁴³.

¹⁴² Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

¹⁴³ Гаврилюк, О. Релігія та екологія. [online]. Режим доступу: http://lisvisnyk.at.ua/news/religija_ta_ekologija/2014-04-19-463. [Дата звернення 18 січня 2015]

В уявленні давньої людини все, що оточувало її, було живе, одухотворене, наділене магічною силою, яка так чи інакше на неї впливала. Молитви і релігійні обряди проводилися якнайближче до сакральних сил природи: під особливим деревом (зокрема, дубом), на полі, біля криниць, в лісі, біля річок і озер. На узвишші, часто на узліссі встановлювалися язичницькі ідоли – боввани.

Пантеїзм вірувань стимулював відчуття єдності з природою. Під час проведення ритуалів людина ніби розчинялась у просторі. Ритуали супроводжувалися співом, характер і зміст якого залежав від призначення обряду. У ритуалі брали участь всі члени роду: від найстарших до наймолодших, для яких спостереження за обрядом було водночас і базовою школою морального виховання, і уроком набуття знань про природу та досвіду взаємодії з нею¹⁴⁴.

Зупинимось на окремих положеннях педагогічної мудрості наших предків щодо гармонії людини і природи. Вона містила оформлену систему, результатом засвоєння якої був чітко сформований образ світу природи. Прагнення до гармонії у системі "людина ↔ природа" народна педагогіка реалізувала системно й послідовно. Зокрема це стосується виховання дбайливого ставлення до землі. Земля-мати – образ-тотем. Культ землі у наших пращурів був одним із давніх та головних. Він сприяв появі ряду земних богів: Триглав, Велес, Діванна, Леля, Лада та ін. Земля – символ жіночого начала, материнства. Вона осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого¹⁴⁵.

Етнографи відзначають, що гуманістично-екологічна традиція українського народу найчастіше відображена у фольклорі. Основними засобами виховання толерантного ставлення дітей та молоді до природи були такі жанри усної народної творчості: прислів'я та приказки, казки, загадки, легенди, пісні.

¹⁴⁴ Народні звичаї і традиції як засіб екологічного виховання молодших школярів. [online]. Режим доступу: <https://stud-baza.ru/narodn-zvicha--tradits-yak-zasb-ekologchnogo-vihovannya-molodshih-shkolyarv-diplomnaya-rabota-pedagogika>. [Дата звернення 27 березня 2015]

¹⁴⁵ Маєвська, Л.М., 2006. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 29, С. 144 – 147.

В аспекті екологічного виховання молоді, позитивного ставлення до природи застосовували прислів'я і приказки, які вказують на те, що природа є найбільшою цінністю в житті людини (“Земля наша мати – всіх годує”), які містять заборони негативних дій щодо природи (“Не брудни криницю, схочеш водиці”), а також в яких мова іде про неприпустимість будь-якого насилля над природою (“Криницю силою копати – води не пити”).

Народний календар був заснований на багаторічних астрономічних та фенологічних спостереженнях за світом природи конкретної місцевості і враховував усю цілісність космічних факторів та місцевих ландшафтно-кліматичних особливостей. Такі спостереження відтворені в народних прикметах, які переконливо свідчать, що український народ добре розумів взаємозв'язки, що існують у природі (“Вільха розпускається раніше берези – на дощове літо”)¹⁴⁶.

Доступність, яскравість та образність фольклорних творів сприяли розширенню уявлення дітей про рідну природу, про потребу її збереження. Неможливо переоцінити виховне значення народної казки, з її птахами і звірами, де добро завжди перемагає зло. Це вселяло у дітей віру в теплоту життя, у перемогу над пільмою, холодом і злом. З казками тісно поєднані заляки – заборони, словесні застереження, покликани оберігати птахів, тварин, рослини від необдуманого знищення. Саме завдячуючи залякам у дітей формувалися звички бережливого, турботливого ставлення до природи, які спочатку були засновані на марновірстві, на страху перед надприродними силами: “Калину не рубай – буде гріх”, “Не чіпай бджолу – будеш плакати”. Заляки стали основою багатьох легенд, переказів і сказань про рослини, птахів і тварин, що виховували у дітей інтерес до усього живого на землі, спостережливості, чуйності, почуття жалю.

Дітлахів навчали за рослинами та поведінкою комах передбачати погодні умови, орієнтуватися в лісі, визначати час. Матері і бабусі, пояснюючи звичайні

¹⁴⁶ Різник, Л.М., Лиховид, О.Р., 2006. Екологічне виховання студентської молоді на народних природознавчих традиціях // Гуманізм та освіта: зб. матеріалів VIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 19-21 верес. 2006 р. / Вінниц. нац. техн. ун-т: Вид-во ВНТУ "УНІВЕРСУМ-Вінниця", С. 241 – 243.

природні явища: листопад, ожеледицю, затяжні дощі, завірюхи, перші паростки на городі і в полі, квітучі сади, – застосовуючи поетичне слово – приказки, повір'я, оповідки, народні прикмети. Шанобливе ставлення до світу природи розвивали за допомогою народних ігор, що були поєднані з різними ритуальними святами: проводи зими, пробудження природи, Зелені Святки, жниварські обряди, колядки, щедрівки тощо. Діти добре знали дні, в які потрібно покликати весну, коли закликати дощ. Вірили в те, що заклик зроблений ними до веселки допоможе зупинити негоду, яка заважає хліборобу¹⁴⁷.

Молодь з дитинства привчали з шаную ставитися до рідної природи, свято дотримуючись принципу "Не зашкодь!" Система заборон урегульовувала стосунки з рослинним і тваринним світом, стримуючи прояви бездумної жорстокості, допомагала усвідомити право всього живого на життя¹⁴⁸.

Становлення ранньофеодальної держави Київська Русь дослідники історії відносять до IX ст. У дохристиянський період існування нашої держави звичаєва педагогіка, яка була сформована і закріплена в традиціях, символах попереднього історичного етапу, продовжувала відігравати головну роль. Вона збереглася і в наступних століттях, ніколи не втрачаючи свого значення. Процеси виховання і навчання були взаємозв'язані та носили практичний природоохоронний характер.

Діти пізнавали життя в ході трудової діяльності: разом з батьками полювали, обробляли землю, оволодівали ремеслами тощо. Перші моральні настанови вони одержували через звичаї, обряди, традиції, народний фольклор¹⁴⁹.

У Київській Русі була заснована природозаповідна справа: охоронялися урочища, призначені для полювання князів ("Звіринець", "Соколинний Ріг"). Охорона угідь, пташиних гніздовищ, звірів у період виведення малят та інші

¹⁴⁷ Бутенко, О., Витоки екологічного виховання дошкільників. [online]. Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/14/visnuk_19.pdf. [Дата звернення 15 січня 2015]

¹⁴⁸ Маєвська, Л.М., 2006. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 29, С. 144 – 147.

¹⁴⁹ Українська народна педагогіка : Навчально-методичний посібник для студ. пед. навч. закладів, 1997. / М. Г. Стельмахович ; Міністерство освіти України, Ін-т змісту і метод. навч. – К. : [б. в.], 232 с.

імперативи, були обов'язковими для виконання всіма жителями ранньосередньовічної держави, а також містили в собі виховне значення. З прийняттям першого писемного законодавчого акту "Руської Правди" вони частково перейшли із звичаєвої сфери у площину правових відносин¹⁵⁰.

У першій половині XI ст. в період князювання Володимира Мономаха Київська Русь була однією із найосвіченіших держав тогочасного світу. Заохочувалося прагнення до науки, створювалися "школи", навчання в яких розпочиналося від знань, закладених дитині батьками і продовжувалося у природному оточенні. "Поученіє дітям", написане Володимиром Мономахом 1117 року, вважається першим програмно-методичним збірником, в якому зроблено спробу обґрунтувати значення виховання та освіти, роль праці та природної культури людини. Цей перший методичний лист майбутнім поколінням про цінність природи, вміння користуватися її багатствами можна вважати початком вітчизняної натуралістичної педагогіки¹⁵¹.

Сила язичницьких обрядів народних вірувань була настільки великою, що багато з них, а особливо пов'язані з водою, перейняло християнство. Згадаймо хресні ходи до священних водойм, скроплювання освяченою водою на Великдень, Трійцю, Спаса. Факт екологізації українського православ'я через його поєднання з попередньою релігійно-світоглядною системою не викликає ніякого сумніву. Засвоюючи нову, чужу віру, вірування наших пращурів не зникли у нових християнських святах та ритуалах. Неможливо уявити собі зиму без Різдва Христового, без ряджених, вертепу та куті, а весну – без Христового Воскресіння, Великдень – без писанок. Літні Зелені свята завжди асоціюються з прикрашанням хати лепехою і свіжою травою. Спас уособлюється з обжинковими звичаями та обрядами. Зберігся і культ Матері, який деякі сучасні автори відносять до

¹⁵⁰ Титаренко, В., 2000. Виховання на національно-культурних традиціях українського народу як головний чинник формування особистості / В. Титаренко // Наукові записки ТДПУ: Педагогіка, №8, С. 19 – 20.

¹⁵¹ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

головних архетипів колективного безсвідомого українців і, як аргумент, наводять приклад поклоніння Богородиці нарівні з Христом¹⁵².

Крім моральних основ і світоглядних переконань, у Київській Русі дитина здобувала професійні знання, які теж передавалися за правилами звичаєвої педагогіки: від батька – до сина. Як і раніше, дітей привчали з повагою ставитися до землі – основного багатства держави та гаранту її достатку і процвітання.

Школа Київської Русі, поєднавши візантійські традиції з місцевими, формувала природничі уявлення та знання, моральні засади, навички пізнання світу природи, тобто закладала екологічні традиції в розуміння явищ навколишньої дійсності. І хоча в подальшому школи набули великого розповсюдження, особливо з прийняттям християнства, звичаєва педагогіка, екологічний зміст якої був зумовлений тисячолітнім досвідом етносу, продовжувала жити¹⁵³.

За результатами аналізу I етапу (V – XVI ст.) – язичницько-християнська модель природоохоронної діяльності, можна виділити такі характерні ознаки:

- природоохоронні традиції українського народу акумулювали в собі практичний виховний досвід, що передавався з покоління в покоління через звичаї, обряди, свята, символи, ритуали, народний календар, усну народну творчість;
- давні слов'яни жили в гармонії з природою і поклонялися їй, це було основою набуття природничих знань для дітей;
- засобами виховання позитивного ставлення дітей та молоді до природи були такі жанри усної народної творчості: прислів'я та приказки, казки, загадки, легенди, пісні тощо;

¹⁵² Народні звичаї і традиції як засіб екологічного виховання молодших школярів. [online]. Режим доступу: <https://stud-baza.ru/narodn-zvicha--tradits-yak-zasb-ekologchnogo-vihovannya-molodshih-shkolyarv-diplomnaya-rabota-pedagogika>. [Дата звернення 16 березня 2015]

¹⁵³ Титаренко, В., 2000. Виховання на національно-культурних традиціях українського народу як головний чинник формування особистості / В. Титаренко // Наукові записки ТДПУ: Педагогіка, №8, С. 19 – 20.

- діти пізнавали природу через систему заборон, коли разом з батьками полювали, обробляли землю, оволодівали ремеслами тощо;
- в часи Київської Русі була започаткована природозаповідна справа, дотримання основних імперативів якої мало вирішальне значення для виховання дітей;
- шанобливе ставлення до природи з язичницької ідеології перейняло християнство, яке через систему перших шкіл прищеплювало дітям екологічні традиції в розумінні явищ навколишньої дійсності.

На I етапі провідною є *тенденція* – до поєднання в релігійно-світоглядній системі язичництва і християнства ставлення до навколишнього середовища на основі природоохоронних традицій.

II етап (XVII – XIX ст.) – формування екологічної культури під впливом природоохоронної просвіти.

Гуманістична традиція української екологічної культури знайшла яскравий вияв у козацькій добі. Як і раніше, основні для українців природні системи були персоніфіковані й набули самодостатньої цінності. Проблема «людина-довкілля» в національній історії стає наскрізною. Збільшується кількість просвітителів, дослідників природи. Прихильниками ідеї охорони оточуючого середовища, збереження та раціонального використання природних ресурсів стають державні і громадські діячі, вчені, гетьмани та полковники, рядові козаки. Виникнення українського козацтва, набуття ним державотворчої сили мало важливе значення у пізнанні природи людиною, у продовженні традиційних і створенні нових природоохоронних традицій, у розповсюдженні знань про природу, у становленні екосвідомості українців¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

Збагачені християнською мудрістю митрополита Іларіона, преподобних Феодосія та Антонія Печерських, екотрадиції далі продовжуються вченими і вихованцями Києво-Могилянської академії, заснованої Петром Могилою, який у своїх працях започаткував програмно-методичне обґрунтування теорії виховання і освіти, що пов'язані з використанням природи. Потреба природничої освіченості, культури поведінки, необхідність збереження природних ресурсів декларувалися у програмах братських шкіл Львова 1588 року «Порядок шкільний», Луцькій греколатинослов'янській школі, Лаврській школі Київського братства. Ректор Києво-Могилянської академії, а потім архімандрит Києво-Печерської лаври, філософ, природознавець і письменник Інокентій Гізель (Кисіль) (1600-1683 рр.) у своїх працях висловлював побожне ставлення до світу природи і звертав увагу на необхідність освіти і виховання молодого покоління в лоні природи, зберігаючи її. Автором перших натуралістичних посібників і методик експерименту з відтворення низки природних явищ та їх взаємовпливів був Іоанікій Галятовський (1620-1688 рр.).

Феофан Прокопович (1681-1736 рр.), ректор Київської академії, ввів для студентів курси фізики, арифметики, природознавства. Його буквар пронизаний філософією природознавства. Григорій Сковорода (1722-1794 рр.) – геніальна особистість, в центрі його уваги була природа людини, її щастя. Філософ і гуманіст відстоював ідею, що виховання потрібно здійснювати згідно з природними особливостями дітей. Перший ректор Київського університету (1834 р.) Михайло Олександрович Максимович (1804-1873 рр.) – вчений-природознавець, працюючи викладачем ботаніки і завідуючим ботанічним садом, створив перші натуралістичні осередки студентської молоді¹⁵⁵.

Видатний педагог К. Ушинський (1861 р., 1869 р.). зазначав, що логіка природи є найдоступнішою і найкориснішою для учнів. К. Ушинський палко

¹⁵⁵ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

закликав збільшити спілкування дитини з природою і ремствував, що: “... виховний вплив природи ... так мало оцінено в педагогіці”. Педагог писав про природу як про один із найсильніших, “агентів виховання людини”. У його книгах “Рідне слово” та “Дитячий світ” належна увага відводиться виховному значенню природи, у них він звернувся до сутності природи, відзначаючи, що учні можуть не лише вивчати матеріал про природу у книжках, але й самостійно працювати з природним матеріалом, у природних умовах, поза класом чи поза школою. У підручнику “Рідне слово” школярі знайомляться з комахами, дикими і свійськими тваринами, птахами, деревами, грибами та іншими живими організмами за допомогою казок, прислів’їв, віршів, загадок, приказок.

Ідеї взаємодії дитини з природним середовищем були розвинені і збагачені в працях педагогів-натуралістів XIX століття, серед яких були О. Герд, Д. Михайлов, О. Ободовський, О. Павлов, Б. Райков, К. Сент-Ілер і багато інших. Вони створили цілу низку посібників з природознавства, у яких організація навчання відбувалася з урахуванням взаємозв'язку наукових знань і чуттєвого сприйняття природних об'єктів і явищ. Завдяки працям цих науковців природознавчий матеріал почав активно проникати в практику шкільної та позашкільної освіти. Великим досягненням вказаних педагогів є те, що вони не тільки виступали за впровадження фактичного природознавчого матеріалу в шкільну та позашкільну освіту, але і визнали його величезне світоглядне значення у вихованні дітей. Екскурсії, практичні і дослідницькі роботи школярів, на думку О. Герда, повинні були надати дітям практичних умінь взаємодії з природними об'єктами, що могли б застосовуватися ними після закінчення школи.

Прихильником такого ж підходу і генератором ідеї вивчення природи з обов'язковим використанням екскурсій (природу треба вивчати живу, красиву, дійсну, а не засушену в гербаріях і колекціях) став професор Лісового інституту Д. Кайгородов. Основною рисою робіт Д. Кайгородова була велика увага до виховної мети своєї програми, яка вбачалася ним у розкритті законів доцільності в

природі й у пізнанні того “Великого розуму”, яким усе створюється і керується в природі і у Всесвіті¹⁵⁶.

В межах II етапу (XVII – XIX ст.) – формування екологічної культури під впливом природоохоронної просвіти, можна виділити наступні характерні ознаки:

- у козацьку добу провідною природоохоронною ідеєю було бережливе ставлення до рідної природи, землі;
- прихильниками охорони природи, збереження та раціонального використання природних ресурсів були державні та громадські діячі, вчені, гетьмани і полковники, рядові козаки;
- представники духовенства вводили до навчальних програм елементи природоохоронного виховання, у своїх працях висловлювали бережливе ставлення до природи;
- прогресивні педагоги закликали до інтенсивного використання у навчанні природних матеріалів та занять на природі.

На II етапі основною є *тенденція* – до впровадження у процес виховання природоохоронної ідеї бережливого ставлення до рідної природи.

III етап (1900 – 1918 рр.) – виникнення та реалізація ідей створення громадських природоохоронних організацій.

За ініціативи прогресивних педагогів та за підтримки меценатів і добродійних комісій ще в 1905 році були створені гуртки та клуби агрономічного, сільськогосподарського, біологічного й натуралістичного профілів у містах Ніжині, Харкові, Києві¹⁵⁷. Суттєва заслуга в науковому обґрунтуванні охорони довкілля як одного з важливих природоохоронних завдань належить вітчизняним ученим-природодослідникам Г. Висоцькому, В. Талієву, П. Погребняку,

¹⁵⁶ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

¹⁵⁷ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

П. Тутківському, С. Рудницькому, які підтвердили потужність традицій українського довкіллязнавства, про природність геополітичного статусу України. Прикладним питанням охорони природних ресурсів приділяли значну увагу такі природодослідники як І. Данилевський, В. Графф, В. Ломиковський, П. Стоцький, Г. Танфільєв, Г. Морозов, О. Соколовський.

Величезний внесок у теорію охорони оточуючого середовища зробив відомий український учений В.І. Вернадський (1863-1945), перший президент Всеукраїнської Академії Наук. Всесвітню славу вченому принесли створені ним вчення про біосферу і ноосферу, живу речовину та її роль в еволюції біосфери і геохімічних процесах. Безперечним є значний внесок В.І. Вернадського у формування сучасної біосферної природоохоронної концепції та становлення системи природоохоронних наук, обґрунтування завдань всезагального екологічного моніторингу тощо, чим і було закладено науково-теоретичну основу для досліджень проблем взаємовпливу людини і біосфери¹⁵⁸.

Посилаючись на історичний досвід природознавства та досягнення природничих наук В.І. Вернадський створив синтетичну концепцію про біосферу Землі, тим самим заклав науково-теоретичну основу вирішення проблеми «Людина і біосфера», а відтак – і наукову основу масового громадського руху за охорону довкілля¹⁵⁹. Таким чином, вчення про ноосферу стало стимулом до становлення нової картини світу, що орієнтована перш за все на знання як істину у пізнанні, а не підкоренні законів природи, перегляду усієї цілісності традиційних світоглядних уявлень про місце і роль людини у природі і суспільстві, виявленні нових цінностей, пріоритетів та норм буття суспільства. Безперечно воно мало

¹⁵⁸ Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

¹⁵⁹ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М.О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

вплив і на становлення та розвиток громадського екологічного руху в основу діяльності якого були покладені ідеї В.І. Вернадського про ноосферу¹⁶⁰.

У кінці XIX – на початку XX ст. були накопичені значні дослідницькі матеріали з наукових основ охорони природи, що дало змогу на новому рівні розробляти і впроваджувати природоохоронні заходи. У працях вітчизняних дослідників були проаналізовані принципи нового етапу охорони природи – етапу екологічного, що характерний вже для соціально-економічних умов розвитку в XX ст. На межі століть розпочався громадський рух за охорону природи. Екологічний рух на перших порах мав дещо обмежений, виключно природоохоронний характер.

Поняття і завдання охорони оточуючого середовища починають виділятися в специфічну проблему, яка поступово набуває свого первісного науково-теоретичного обґрунтування, на базі якого державні й міжнародні інституції охорони довкілля починають будуватись, організаційно оформлятися та функціонувати у формі узгодженої діяльності систем науково-дослідних закладів, виконавчих структур тощо. Проте зміст охорони природного середовища продовжував розумітися лише як потреба у проведенні заходів охорони по відношенню до рідкісних видів тварин, рослин та окремих ділянок незайманої дикої природи від руйнівного впливу людини. Ключовою формою заходів установ та організацій по охороні природного середовища спочатку були наукові зібрання, з'їзди, конференції тощо. Слідуючим кроком були звернення до урядових інстанцій, передача вироблених на цих зібраннях юридичних, наукових і громадсько-політичних проектів з охорони довкілля на предмет їх санкціонування і підтримки державними організаціями. З плином часу велика кількість заходів з охорони природного середовища стала зосереджуватися на проблемах створення перших заповідників, заборони полювання на рідкісних та зникаючих видів

¹⁶⁰ Аболіна Т.Г., Нападиста В.Г., Рихліцька О.Д. та ін., 2012. Прикладна етика. Навч. посіб. / За наук. ред. Панченко В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 392 с. [online]. Режим доступу: http://p-for.com/book_426_glava_18_3.3_Konceptualni_osnovi_eko.html [Дата звернення 10 лютого 2016]

тварин, охорони унікальних пам'яток природи тощо. Так відбувався поступовий перехід до етапу територіальної охорони природи.

Саме тому ще на межі XIX – XX ст. виникли нові на той час форми екологічного руху і діяльності, розпочався процес створення громадських організацій за збереження природи¹⁶¹.

Так, розглянемо більш детально процес виникнення першої в Україні громадської екологічної організації, що в даний період стало нагальною потребою, адже колоністи-меноніти та мешканці міста Олександрівська, Катеринославської губернії почали в промислових масштабах здійснювати на скелястих схилах острова Хортиця видобуток природного каменю, порушуючи наявну біотичну рівновагу довкілля та місцевого біогеоценозу. В той же час ними була проведена масова неконтрольована вирубка лісів, які були посаджені у перші десятиліття господарчої адаптації колоній. Швидке зростання потреб матеріального виробництва, необдумане використання наявних ресурсів Хортицьких колоній, поставило під загрозу існування унікального природного заповідника – острова Хортиці з його неповторною ендемічною флорою та фауною, важливими історичними й археологічними пам'ятками. Проблеми охорони природного середовища – збереження місцевих лісів, флори та фауни Хортиці, стали темою для детального громадського обговорення на ювілейних заходах колишніх ветеранів альтернативної лісної служби, які постійно проводились в менонітських колоніях Півдня України на початку XX століття. В ході проведення ветеранських ювілейних зустрічей колоністами неодноразово висловлювались думки про необхідність здійснення адміністративних природоохоронних заходів та забезпечення організації дієвої системи громадського контролю за охороною природи. Природоохоронна тематика неодноразово знаходилась у центрі дискусії, яка відбувалась на сторінках місцевої німецькомовної періодичної преси.

¹⁶¹ Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

Загальний тон в обговоренні природоохоронних проблем, задавала місцева інтелігенція, яка актуалізувала та артикулювала питання щодо організації охорони природи. Вказаними темами переймались переважно вчителі початкових, центральних та середніх шкіл, які з огляду на високий освітній рівень й фахову спеціалізацію наочно усвідомлювали справжні масштаби проблеми та розробляли власні послідовні сценарії виходу з критичної ситуації, яка склалась. Так, один з ініціаторів природоохоронної полеміки, вчитель місцевої початкової школи Арон Тевс, направив до редакції німецькомовного видання «Фріденштімме» статтю М. Данкера, в якій автор змістовно розглядав проблему жорстокого поводження людей з тваринами. Редакція передрукувала ці матеріали, а також започаткувала у своєму виданні читацьке обговорення проблеми. Впродовж 1908-1909 років А. Тевсом було надіслано до редакції цілу низку друкованих матеріалів та творів німецькомовних авторів – переважно шкільних вчителів. Серед цих публікацій, варто відмітити науково-публіцистичні статті Франца Карла Кольда про організацію в школах спілок з охорони довкілля. В них автор аргументовано доводить необхідність створення природоохоронних спілок в школах, зазначає їх дидактичні, аксіологічні та пізнавальні функції, звертає увагу на різноманітні форми і методи організації та проведення природоохоронних заходів за активної участі дітей: заборони навесні полювання та рибальства в період нересту риби, виготовлення годівниць для птахів в зимовий період, проведення природознавчих екскурсій, тощо. Таким чином, завдяки колоністській пресі та наполегливій діяльності місцевої інтелігенції на початку XX століття в менонітських колоніях сформувалися необхідні передумови для створення масової природоохоронної організації, діяльність якої була спрямована на ефективне вирішення невідкладних завдань охорони природних пам'яток. Одним із сподвижників організації природоохоронного товариства став вчитель природознавства Хортицького

центрального училища Петро Пилипович Бузук (1879-1923)¹⁶². Проводячи аналіз загальної екологічної ситуації, що склалась на острові Хортиця, педагог прийшов до висновку про необхідність розробки загальної програми невідкладних природоохоронних заходів щодо її виправлення та якісного покращення. Він вважав, що ефективна реалізація широкомасштабної і цілісної системи природоохоронних заходів була можлива за умови функціонування спеціального громадського об'єднання або установи, яка могла б об'єднати зусилля громадськості та шкільної молоді в справі збереження довкілля, створити дієву й розгалужену систему громадського контролю за охороною місцевих пам'яток природи: скель, лісових насаджень, флори та фауни острова. Власні погляди, щодо перспектив природоохоронної діяльності, її організаційних форм, методів та практичних завдань він висвітлив у кількох публікаціях, надрукованих у місцевій колоністській періодичній пресі. В своїх статтях П.П. Бузук звертався до мешканців колоній з закликом щодо створення громадської організації з охорони та захисту унікального природного заповідника – острова Хортиці.

Ініціатива започаткована педагогом знайшла масову підтримку жителів хортицьких колоній, які мали певний досвід природоохоронної діяльності в лісництвах Півдня України та добре розуміли масштаби і наслідки реальних екологічних проблем. Так, відповідно до програми П. Бузука планувалось створити природознавчу бібліотеку, започаткувати справжній природознавчий музей, при якому мала б працювати невелика лабораторія, де повинні проводитись наукові дослідження та експерименти, надавалася б невідкладна медична допомога хворим та пораненим тваринам. Засновник Хортицького товариства охоронців природи мріяв про створення на острові Хортиця своєрідного експериментального науково-дослідницького центру-полігону, де б розміщувалися зоологічний та ботанічний сади, в яких повинні були проводитися виставки, здійснюватися

¹⁶² Берестень, Ю.В., 2012. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9., С. 45 – 57.

плідна наукова діяльність, систематичні наукові конференції й з'їзди місцевих природолюбів. Проте, тільки незначна частина цих планів була реалізована. Впродовж двох років проходила бюрократична тяганина з оформленням установчих документів, яка закінчилась затвердженням 18 травня 1910 року Департаментом Землеробства статуту «Хортицького товариства охоронців природи» (ХТОП)¹⁶³ (Додаток 3.А). В цей період були розроблені ескізи, за якими виготовлені емблема та нагрудний знак товариства, де було зображено птаха, який годує у гнізді пташенят (Додаток 3.Б). Головною метою діяльності товариства було збереження тваринного, рослинного та «мінерального» світу природи острова Хортиці та волості. Про масовість і системний характер природоохоронної справи в менонітських колоніях Хортиці свідчить той факт, що до складу товариства входило 245 дійсних, 5 почесних та один пожиттєвий члени. Розміщувалося товариство у будівлі місцевої школи (Додатки 3.В та 3.Г). Одним із головних завдань новоствореної природоохоронної організації була розробка законодавчих та адміністративних актів щодо заборони добування природного каменю на дніпровських схилах острова Хортиці. В зв'язку з цим П. Бузуком було складено багато офіційних клопотань, які направлялися до профільних департаментів та відомств імперії, включаючи й адміністрацію колоній Хортицької волості. Власними силами членів товариства були взяті під охорону неповторні природні об'єкти острова: лісові масиви, скелі та урочища, степові ділянки, окремі дерева, зокрема, всім відомі багатовікові хортицькі дуби. Більшість природних пам'яток містила щити з попереджувальними написами: «Охороняється ХТОП». Члени товариства приділяли належну увагу охороні місць гніздувань перелітних та місцевих птахів. Намагаючись збільшити загальну чисельність популяції птахів, учні Хортицького центрального училища та місцеві любителі природи виготовляли велику кількість шпаківень, які розвішувалися по різних заповідних та мальовничих куточках острова. За повідомленнями

¹⁶³ Борейко, В., 1997. Хортица помни! Бузук П. // Очерки о пионерах охраны природы. Т. 2. – К., С. 66 – 70.

Г. Крекера, використання пташиних годівниць в лісах острова виявилось настільки ефективним та успішним, що в 1913 році члени товариства вирішили зробити ще більше годівниць для того, щоб розвішати їх взимку в місцевих садах волості. В пору жнив учні центрального училища відшукували серед трави та жита пташині гнізда, позначаючи їх розташування лозами для того, щоб косарі могли їх оминуть¹⁶⁴. Разом з тим, товариство вело активну пропагандистську та агітаційну природоохоронну роботу серед місцевих учнів, пояснюючи загальні правила дбайливого ставлення до довкілля та наголошуючи на неприпустимості розорення пташиних гнізд, знущання над тваринами¹⁶⁵.

Намагаючись відтворити природний баланс місцевого біогеоценозу члени Хортицького товариства охоронців природи одним із головних напрямів своєї роботи вбачали організацію масового озеленення та оліснення ярів та урвищ менонітських колоній волості. Представники товариства висадили велику кількість саджанців різних порід дерев. У 1910 році громада менонітської колонії Розенталь надала ХТОП в оренду 1 десятину землі для облаштування на ній впродовж 25 років ялинкового лісу. Весною 1911 року на цій ділянці висадили 1500 саджанців, що знаменувало початок поступового відновлення хвойних лісів¹⁶⁶.

В 1911 році Хортицьким товариством охоронців природи за активної участі П.П. Бузука була видана невеличка пам'ятка, що вміщувала практичні поради з охорони природи та виписки з законодавства, яке регламентувало діяльність товариства¹⁶⁷. Значні здобутки колоністів в галузі охорони довкілля та дбайливого ставлення до пам'яток природи викликали активний інтерес до їх роботи з боку

¹⁶⁴ Берестень, Ю.В., 2012. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9., С. 45 – 57.

¹⁶⁵ Борейко, В., 1997. Хортица помни! Бузук П. // Очерки о пионерах охраны природы. Т. 2. – К., С. 66 – 70.

¹⁶⁶ Берестень, Ю.В., 2012. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9., С. 45 – 57.

¹⁶⁷ Борейко, В., 1997. Хортица помни! Бузук П. // Очерки о пионерах охраны природы. Т. 2. – К., С. 66 – 70.

провідних науковців Російської імперії, які надали високу оцінку діяльності спілки та її окремих членів.

У грудні 1911 року ХТОП придбало за власні кошти 2 десятини орної землі поблизу менонітського села для створення плодового та лісового розплідника. Навесні зусиллями представників ХТОП проводилась послідовна боротьба зі шкідниками плодових та лісових дерев, зокрема з гусінню. Нові лісові насадження, суттєвим чином поліпшили загальну ситуацію з залісненням, що в свою чергу добре позначилось на збереженні неповторної екосистеми острова, яка поєднувала в єдине ціле складну комбінацію мікроклімату, ендемічної флори та фауни Хортиці. Активістами Хортицького товариства охоронців природи були розроблені правила полювання та рибальства на території волості та острова Хортиця. В багатьох хортицьких урочищах адміністративним шляхом було заборонено або суттєвим чином обмежено сезонне полювання на хижих і співочих птахів, диких тварин. Намагаючись дбайливо відноситись до збереження популяцій диких тварин та птахів, навесні 1911 року представники ХТОП звернулись до місцевих колоністів та селян з переконливим проханням не брати з собою під час проведення весняних сільськогосподарських робіт на власні поля собак, які розорювали й знищували пташині гнізда, полювали на тварин. Загальний контроль за місцевими мисливцями та рибалками покладался на представників товариства, які зобов'язані були запобігати випадкам браконьєрства на території волості та острова Хортиця.

У 1912 році члени ХТОП після проведення всебічного аналізу поточної ситуації з охороною природи, опублікували доповідь під назвою: «Боротьба проти зловживань на полюванні», де було викладено власне бачення проблеми неконтрольованого полювання та визначено шляхи її розв'язання з урахуванням нового громадського природоохоронного досвіду.

На початку 1913 року до складу ХТОП входило 17 уповноважених контролерів, які наглядали за правильним проведенням полювання і рибної ловлі.

В цей період члени ХТОП активізували агітаційну та пропагандистську роботу з охорони довкілля серед місцевого населення. Зокрема, учнями Хортицького центрального училища та місцевими натуралістами-любителями була створена природознавча бібліотека, яка містила значний обсяг наукових та науково-популярних видань, присвячених проблемам охорони природи.

На початку 1915 року царським урядом було прийнято чимало репресивних законодавчих актів, на основі яких припинялась суспільна діяльність ряду громадських установ й організацій, в тому числі призупинено діяльність Хортицького товариства охоронців природи¹⁶⁸.

Проте важливим надбанням стало те, що активна і цілеспрямована природоохоронна діяльність хортицьких охоронців стимулювала активізацію формування громадського руху в Україні щодо охорони довкілля. Розуміння нагальної потреби охорони природи і збереження її ресурсів як основної умови життєдіяльності людини і підвищення її добробуту, розробки і впровадження заходів по збереженню фауни і флори поступово стає надбанням наукової громадськості, різноманітних громадських природоохоронних організацій і товариств, багатьох ентузіастів, натуралістів-любителів.

До 1917 р. в Україні (включаючи Крим) уже діяло 20-30 громадських організацій, що займалися природоохоронною діяльністю із кількістю членів у декілька тисяч чоловік. Друкувалося близько двох десятків різноманітних наукових періодичних видань з проблем природознавства. Найбільш активними організаціями були: Новоросійське товариство дослідників природи, Київське товариство природодослідників і любителів природи, Миколаївське товариство

¹⁶⁸ Берестень, Ю.В., 2012. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, вип. 9., С. 45 – 57.

любителів природи, Харківське товариство любителів природи, Сімферопільське товариство любителів природознавства тощо¹⁶⁹.

Зокрема, Харківське товариство любителів природи організувало в 1913 р. першу в Російській імперії виставку охорони природи, яка мала великий успіх і була повторена потім у Києві. Саме за результатами цієї виставки серед учених-природознавців з'явилася ідея про необхідність створення курсів для педагогів-керівників дитячих екскурсій у природу. У травні 1914 р. Київське орнітологічне товариство організувало ці курси. Вони розміщувались у Київському педагогічному музеї. Ці курси тривали місяць і супроводжувалися екскурсіями в природу. Так, були організовані екскурсії з ботаніки, зоології, окремо – орнітології, геології та гідрології. Учасниками курсів стали більше трьохсот чоловік, 251 з яких – педагоги початкових та середніх шкіл. Велике значення для розвитку екологічного руху мала діяльність учителів-ентузіастів, що за тодішньої регламентованої системи освіти почали проводити екскурсії до лісу, в парки, щоб наочно пояснити дітям, як влаштоване природне середовище. Свій метод педагоги-новатори назвали дослідницьким. Суть його в тому, що учитель – лише помічник, провідник у пізнанні світу. Природа – лабораторія, в якій учень працює сам. Цей принцип став базовим при організації юннатівського руху, актуальним він залишається і досі. Ще одна цікава тенденція поч. ХХ ст. – активний розвиток наукових студентських гуртків під керівництвом викладачів. В свою чергу молоді люди продовжували просвітницьку діяльність далі, створюючи навчально-дослідницькі та творчі об'єднання для учнів. Більшість із них мала практичну направленість. Це садово-городні школи, філії товариства “Сільський господар”, гуртки в дитячих будинках з підсобними господарствами, гуртки, організовані “Просвітою” переважно для сільських дітей. Вже в той час реалізуються два основні напрямки: просвіту – в маси та з мас – в освіту. Також виникають ідеї, що

¹⁶⁹ Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

поєднують обидва ці напрямки. Так, майже одночасно – на поч. 90-х рр. ХІХ ст., – у Київському та Харківському університетах виникають ідеї про створення зоологічних садів, що мали б стати просвітницькими закладами, знайомлячи широкі маси населення, зокрема дітей, з різноманіттям тваринного світу, а насамперед були б науково-освітніми установами, базами досліджень та просвітництва, говорячи сучасною мовою – центрами екологічного навчання та виховання. Зокрема, видатний учений Микола Шарлемань стверджував: “Зоопарк – це не примха, не утіха, не пуста витівка дозвільних людей, зоологічний сад – один із необхідних та найважливіших учбово-освітніх закладів. Особливо велике значення має зоопарк у справі освіти юнацтва”¹⁷⁰. Пройшло багато часу, було докладено великих зусиль, аж поки ці ідеї втілились у життя. У Києві на це знадобилось майже два десятиліття – зоологічний сад було відкрито у 1908 р., а власну територію він отримав у 1913 р. У Харкові все склалось набагато краще – вже у 1895 р. зоопарк було відкрито. Зі зміною політичного устрою в Російській імперії у педагогів виникло почуття свободи, навіть ейфорії. Як стверджують історики, такі, як Анна Самокиш, “в історії вітчизняної педагогіки це був унікальний період, коли впроваджувалась максимальна кількість нових методів і насамперед, в натуралістичній освіті. Якщо раніше переважало навчання по підручниках і лекціям, то тепер став активно впроваджуватися дослідницький метод – метод екскурсій, метод спостереження за тваринами”¹⁷¹.

Таким чином, з’являлись різні напрямки, виникали цілі школи зі своїми поглядами на досягнення мети і шляхів розвитку. Проведені дослідження показали, що головними напрямками українського вектору, як і до революції лишились: природоохоронна діяльність; вивчення природи рідного краю; виховання дітей шляхом безпосереднього спілкування з природою. Вкрай

¹⁷⁰ Пата, Л.У., 2011. Особливості становлення еколого-натуралістичної освіти в Україні на поч. ХХ ст. / Л.У. Пата // ДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, № 10, С. 150 – 153.

¹⁷¹ Лурье, Л., Культурный слой. Юннаты. [online]. Режим доступа: <http://www.5-tv.ru/video/503423/>. [Дата звернення 28 січня 2015]

важливим стало те, що незважаючи на політичні розходження, спільним у діяльності національних урядів було шанобливе ставлення до науковців, підтримка наукових товариств, у тому числі – дослідників природи. Як Центральна Рада, так і уряд Скоропадського щедро виділяли кошти на підтримання Київського, Харківського, Полтавського товариств дослідників природи, Київського орнітологічного товариства імені Кеслера, студентських гуртків дослідників природи. У серпні 1918 р., за часів правління гетьмана П. Скоропадського, газета “Киевская мысль” повідомляла про діяльність Спеціальної підкомісії при Комісії у справах вузів та наукових установ Міністерства освіти, яка займалася допомогою науковим товариствам. У 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави, яким керувала Софія Русова, працював екскурсійний відділ, який організовував подорожі учнів до визначних пам’яток природи та культури України. Діяльність відділу визначалася виховною метою: ознайомлення школярів під час екскурсій “з місцевою природою, з виробничими силами країни і вироблення здорового національного почуття”. Природо-географічні екскурсії розробляла Природнича комісія, яка відносилася до складу екскурсійного відділу¹⁷².

За результатами розгляду III етапу (1900 – 1918 рр.) – виникнення та реалізація ідей створення громадських природоохоронних організацій, можна виділити такі характерні ознаки:

- поява у багатьох містах гуртків та клубів агрономічного, сільськогосподарського, біологічного й натуралістичного профілів;
- велике значення в обґрунтуванні необхідності охорони природи мають праці вчених-природодослідників, зокрема В.І. Вернадського, що стало науковим підґрунтям до виникнення громадського екологічного руху;

¹⁷² Чорна, Л., Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів (1917–1919). [online]. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU-1-6-2006/11.pdf>. [Дата звернення 20 січня 2016]

- створювалися громадські екологічні організації, першою з яких було «Хортицьке товариство охоронців природи», діяльність якого стала поштовхом до подальшого розвитку громадського екологічного руху;
- спершу діяльність громадських екологічних організацій мала виключно природоохоронний характер та з часом увага почала приділятися і екологічній просвіті населення, зокрема школярів;
- виникли нові форми просвітницької діяльності: садово-городні школи, філії товариства “Сільський господар”, гуртки в дитячих будинках з підсобними господарствами, гуртки, організовані “Просвітою” для сільських дітей, зоопарки, екскурсійні поїздки.

На III етапі базовою є *тенденція* – до виникнення, розвитку та просвітницької діяльності громадських екологічних організацій.

2.2. Характеристика екологічного руху у взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами періоду радянської України

Виникнення концепції охорони природи в Україні, зокрема процес взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл в XX ст. супроводжувався суттєвими політичними і соціально-економічними труднощами. Порушення еволюційного становлення капіталізму, революційний переворот у жовтні 1917 р. та більшовицька агресія проти УНР призвели до втрати можливостей незалежного державного розвитку, здійснення національної природоохоронної політики. Занепад споконвічних національних природоохоронних традицій призвів до закономірної втрати раціональних засад ставлення суспільства до навколишнього природного середовища.

Проте, не зважаючи на такі вагомні політичні події, 3 – 6 серпня 1918 р. в Києві з ініціативи В.І. Талієва відбувся I з'їзд природодослідників України, на якому було обговорено різні шляхи охорони довкілля та розвитку

природознавства в історії формування національної природоохоронної політики та руху в Україні. З'їзд став стимулом до природоохоронної діяльності державних установ і громадських організацій¹⁷³.

IV етап (від початку 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст.) – залучення до природоохоронних організацій значних мас населення до процесу взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

Науковці розуміли, що природоохоронні ідеї найперше необхідно поширювати серед молоді. Тому деякі наукові товариства, які були створені ще на початку XX ст., у 20–30-х роках продовжували займатися питаннями виховання у дітей відповідального ставлення до природи. Зокрема, це Кримське товариство природодослідників і любителів природи (1910), Таврійська спілка лісників і лісних техніків (1917), Полтавське товариство любителів природи (1918). Постійно організовували публічні збори, на яких заслуховувалися доповіді вчених, методистів з проблем викладання природознавства, охорони природи. Активісти товариств читали лекції, проводили бесіди на природоохоронну тематику з учителями шкіл; влаштовували бібліотеки, музеї, природничі виставки, які були рекомендовані відділом народної освіти для відвідування учнями шкіл; розробляли заходи щодо охорони корисних тварин; закладали ботанічні та зоологічні сади; проводили шкільні екскурсії з метою загального практичного ознайомлення з природою та дослідження своєї місцевості; виготовляли колекції для шкіл¹⁷⁴.

Значну роботу з пропаганди ідей охорони природи серед учнів проводила Всеукраїнська спілка мисливців і рибалок (ВУСМР), яка була створена 10 червня 1921 року. Крім проведення наукової роботи, боротьби з браконьєрством, випуску літератури з питань полювання і рибалки, члени товариства велику увагу

¹⁷³ Алексієвцев, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

¹⁷⁴ Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років XX століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм., Вип. 2., С. 4 – 8.

приділяли пропаганді охорони природи. В середині 20-х років Центральною Радою ВУСМР та її окружними відділами видавалось 12 науково-популярних журналів і одна газета, а також велика кількість брошур, плакатів і листівок з мисливського і рибного господарства, охорони природи та юннатівського руху. Науково-популярні журнали «Охота и рыболовство» (1923 р.), «Природа и охота на Украине» (1924 р.), «Украинский охотничий вестник» (1924 р.), а також газета «Советский охотник и рыболов» (1923–1930 рр.) містили публікації, що висвітлювали проблеми заповідної справи, охорони рідкісних видів тварин, боротьби з браконьерством і питання природоохоронного виховання учнівської та студентської молоді. ВУСМР постійно організовувала природоохоронну роботу зі школярами, влаштовувала музеї і бібліотеки, видавала плакати й зошити для учнівської молоді з природоохоронними коміксами. Спеціально для учнів товариством були видані плакати, листівки з охорони птахів загальним тиражем 25 тис., а також 14 варіантів різних шкільних зошитів, на обкладинках яких були надруковані гасла і комікси на природоохоронну тематику. Саме відображення природоохоронних ідей у вигляді коміксів на обкладинці шкільних зошитів було оптимальним рішенням як краще та доступніше донести охорону природи до дітей. Члени спілки допомагали молоді організовувати ранки і Дні зустрічі птахів, влаштовувати Дні лісу. У журналі «Жива природа» узагальнювався досвід роботи наукових природничих товариств у цьому напрямку, розвивались ідеї щодо залучення учнів до подібної діяльності. Насамперед, пропонувалося при відділах народної освіти для надання методичної допомоги і втілення у життя ідей охорони природи: створити бюро з охорони природи; у школах організовувати музеї, куточки живої природи, спостереження за тваринами і птахами, залучати школярів до охорони тварин і рослин, картографування змін ландшафтів під впливом різних форм господарської діяльності людини; розвивати творчу і практичну діяльність учнівської молоді шляхом організації свят – Днів зустрічі птахів, Днів деревонасаджень та інших подібних заходів. Висловлювалось побажання про

щорічне проведення Дня охорони природи. Місцеві організації ВУСМР пропагували етичні норми поведінки у природі. Вони намагалися виховувати в учнів повагу до праці (створення садів, скверів), закликали боротись з масовим збиранням у природі квітів, колекцій рослин, комах. Велику увагу відвідувачів привертали природоохоронні експозиції, які демонструвалися в Центральному музеї ВУСМР, в залах якого розміщувалось 364 матеріали. Він був досить популярним і серед учнівської молоді. Вчителі постійно організовували екскурсії з учнями до цього закладу¹⁷⁵.

Багатогранну роботу у 20–30 роках ХХ ст. проводило Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин, яке було створене у Харкові 15 лютого 1922 року. Основним завданням Товариство ставило захищати домашніх тварин від непосильної роботи, охорону комахоїдних птахів, а також садів, парків і лісів від шкідливих комах. Головою товариства протягом тривалого часу був харківський учитель І. Іванов. На 1925 р. воно нараховувало в своїх рядах понад 9 тис. членів, в основному вчителів, школярів, представників міської та сільської інтелігенції. На кінець 20-х років відділення товариства діяли у Києві, Луганську, Сумах, Чернігові, Кременчуці, Дніпропетровську і Маріуполі. В 1929 р. Товариство об'єднувало 15 окружних відділень і налічувало уже більше 90 тис. членів. З метою охорони домашніх тварин Товариство організовувало міжвідомчі комісії гужового транспорту, курси для конюхів, спеціальні бригади з учнів для охорони і захисту коней. Члени Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин проводили значну організаційну і культурно-просвітницьку роботу по пропаганді ідей охорони оточуючого природного середовища серед населення, зокрема учнів середніх шкіл. Неодноразово його активістами 30 квітня проводився «День бджіл». З метою поширення природоохоронних ідей Товариство видавало брошури «Захищайте бджіл», «Чому треба захищати тварин», «Чому треба

¹⁷⁵ Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років ХХ століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм., Вип. 2., С. 4 – 8.

захищати рослини», «Альбом друзів і ворогів землероба», а також різноманітні плакати і листівки. Культурно-просвітницька секція Товариства систематично проводила для школярів безкоштовні постановки п'єс: «Суд над шпаком», «Суд над летючою мишею», «Суд над мухою», де у зрозумілій для дітей формі пояснювалась «користь» чи «шкідливість» того чи іншого виду тварин¹⁷⁶. Однією з найбільш ефективних акцій Товариства була організація Днів зустрічі птахів, яка поступово стала доброю традицією у діяльності учнівської молоді. В Україні перший День зустрічі птахів був організований у Маріуполі 4 березня 1928 року. Школярі брали участь у демонстраціях, святкових мітингах. Так, у журналі «Живая природа» (1928 р.) було надруковано план підготовки школи до участі у святі «День зустрічі птахів», складений членами Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин. «З метою широкого залучення учнів до справи охорони і приваблювання птахів необхідно щороку організовувати Дні зустрічі птахів. Свято треба проводити не пізніше другої декади березня. Проведенню самого заходу повинна передувати певна підготовча робота, а саме: проведення бесід з охорони та приваблювання диких корисних птахів; виготовлення штучних гніздівель для птахів – шпаківень і синичників; виготовлення гасел і масок птахів; підбір малюнків, оформлення колекції кормів для підгодовлі птахів; складання питань для вікторини про птахів; оформлення місця, де має відбутися свято гаслами, малюнками, які закликають охороняти птахів; оформлення виставки кращих учнівських робіт, які відображають життя корисних диких птахів – малюнки, ліплення, поробки з дерева; запрошення батьків, вчителів, учнів, студентів, громадськості; підготовка виставки книжок про птахів...» В деяких містах України в 20-х роках ХХ ст. створювались самостійні товариства захисту тварин, які не підкорялись Всеукраїнському товариству захисту тварин і рослин.

¹⁷⁶ Борейко, В.Е., 2001. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). Т. 1. / В.Е. Борейко. – К. : Киевский экологокультурный центр, 541 с.

Просвітницькій роботі з охорони природи серед молоді приділяли увагу й інші громадські організації: Українське товариство туризму (1925), Український комітет краєзнавства (1925), Український комітет з охорони пам'ятників природи (1926) та чисельні краєзнавчі організації. Так, Український комітет з охорони пам'ятників природи розробляв маршрути екскурсій школярів до визначних пам'яток природи та культури України. Громадські природоохоронні і краєзнавчі організації і товариства видавали брошури, плакати, книги з охорони природи. Цікаві матеріали на природоохоронну тематику друкувались у журналах «Вісник природознавства», «В мастерской природы», «Естествознание в трудовой школе», «Живая природа», «Краєзнавство», «Охорона природи», «Охорона пам'яток природи на Україні», «Український мисливець та рибалка», «Юний натураліст». Також, маючи багату бібліотеку, наукові товариства надавали вчителям, викладачам, співробітникам, студентам можливість користуватися нею з науковою і просвітницькою метою, служили базою для організації народних читань, які в свою чергу відігравали важливу роль у пробудженні інтересу учнівської молоді до живої природи. Тематика виступів на читаннях була різноманітною: «Життя в краплі води», «Підводне царство», «Мавпи», «Рослини-дармоїди» тощо. Багато з цих читань-бесід, що проводилися членами товариств, були благодійними, на них обов'язково запрошувалися учні шкіл¹⁷⁷.

Провідні вчені вели наполегливу роботу, щоб донести до суспільства, зокрема учнівської молоді, мету й завдання охорони довкілля, показати значення природоохоронних заходів для поліпшення умов існування людини. За рекомендаціями циркулярного листа Наркомосу України у 1924 р. перед учителями шкіл було поставлено завдання разом з учнями розпочати вивчення природного середовища рідного краю з метою виховання у школярів свідомого, відповідального ставлення до природи, прищеплення необхідних навичок,

¹⁷⁷ Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років ХХ століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм., Вип. 2., С. 4 – 8.

спрямованих на її охорону та збереження. У листі зазначалося, що в процесі навчально-виховної роботи вчителі зобов'язані роз'яснювати важливість збереження природних багатств у гігієнічних та наукових інтересах, розкривати учням основні мотиви охорони природи. Містилися вказівки і щодо методів роботи з школярами в залежності від віку учнів. Пропонувалося спрямовувати активність, властиву дітям молодших класів, на спостереження безпосередньо в природі; у діяльність з охорони природи для старшокласників включати елементи наукового дослідження¹⁷⁸.

Необхідність залучення учнів до практичної діяльності в галузі охорони природи в Україні підтверджує велика кількість нормативно-правових документів. Серед них: «Розпорядження про охорону дерев» (1922), «Природні пам'ятки і їх охорона» (1926), «Про охорону звірів і птахів» (1929), «Закон про пам'ятки природи» (1934) та інші.

На допомогу школам були організовані екскурсійні біологічні станції, педагогічні станції, станції юних натуралістів. Значну роль у природоохоронному вихованні учнівської молоді відігравали природничі товариства, що займалися науковими дослідженнями природи свого краю, просвітницькою діяльністю та популяризацією ідей охорони природи серед широких верств населення, зокрема учнів середніх шкіл. На початку 20-х років XX ст. у Києві, Криму, Полтаві, Харкові були організовані центральні і місцеві краєзнавчі бюро, які мали природничонаукові, природоохоронні секції та юннатівські товариства. Вони об'єднували природоохоронну діяльність учених, вчителів, студентів та школярів¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Кузьменко, М.М., 2004. Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал, № 5, С. 67.

¹⁷⁹ Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років XX століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм., Вип. 2., С. 4 – 8.

У 20-х роках вагоме місце у громадській охороні природи посідав юннатівський рух – рух юних натуралістів¹⁸⁰. "Юні натуралісти (юннати)" це – учасники дитячого гуртка з вивчення природи і природничих наук; організація школярів, що приймає участь у спостереженнях за природою і її охороною (дерев, корисних птахів і т. д.); юні дослідники природи, вбачають свою основну ціль в розширенні природознавчих знань, набутті практичних умінь і навичок в якійсь галузі сільського господарства¹⁸¹.

Перші гуртки юних натуралістів в Україні почали виникати 1920 року. Найбільш широко поширювалися гуртки в дитячих будинках, де створювалися підсобні господарства промислового та сільськогосподарського типу. Згодом виникають вони й у школах, особливо в сільських. Гуртки юннатів насамперед виконували різноманітну сільськогосподарську роботу, крім того, вивчали природні багатства рідного краю, брали участь у боротьбі з малярійними та шкідливими комахами, гризунами, озеленювали території саджанцями. Про увагу до роботи юннатів свідчить Постанова «Про стан і перспективи загального навчання в Україні», опублікована 20 липня 1928 р. В ній ідеться про те, що для наближення школи «до умов і потреб трудового життя» треба забезпечити, зокрема поширення діяльності груп юних натуралістів. У цей період вони широко розгорнули діяльність для створення колективних городів, садів, кролівництва. Проводили масові заходи (тижні саду і лісу, дні врожаю)¹⁸².

Окрім того, у 20-х роках створювалися ланки юних природолюбів, які поглиблено вивчали природничі науки і активно залучались до сільськогосподарської праці. До складу ланок вчителі-ентузіасты набирали по 5-10

¹⁸⁰ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М.О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

¹⁸¹ Сорочинська, О.А., 2012. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 66, С. 189 – 193.

¹⁸² Шульдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

учнів V-VII класів, які виявили здібності та цікавість до природничих наук. Зусилля перших ланок юних природолюбів були спрямовані на озеленення міст і сіл. Вони закладали сади, сквери, парки, приваблювали та охороняли птахів, допомагали місцевим колгоспам. Юні природолюбів збирали рослини й тваринки, засушували їх, виготовляли гербарії, колекції та інший наочний і роздатковий матеріал, який використовувався учителями на уроках. Молоді природолюбів були ще й справжніми помічниками вчителів у викладанні предмету й забезпеченні іншим учням міцних знань з біології¹⁸³.

«Пропаганда серед школярів і взагалі молоді повинна ґрунтуватися на активному залученні їх в конкретну роботу по охороні природи», — писав М. Под'япольський. Зокрема, на Україні у 20–30-х рр. XX ст. проводилося багато заходів з охорони природи, боротьби зі шкідниками сільського господарства, охорони тварин, захисту дерев, до участі в яких залучалися учні. При проведенні Дня лісу школярі брали активну участь у збиранні насіння дерев і кущів, вирощуванні садового матеріалу, насадженні лісу, охороні його від пожеж, порубок тощо.

Завдячуючи зусиллям шкіл і культурноосвітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа» та ін. у 20–30-х рр. XX століття були організовані шкільні бібліотеки, гуртки при читальнях, літні табори для учнів, дитячі товариства, разом з якими вчителі, священики, батьки організовували і проводили екскурсії та дитячі свята. Зокрема, з школярами проводилися «Свята садження деревець», «Свята жнив» тощо. Вагомий вплив на природоохоронне виховання дітей мали дитячі й молодіжні товариства, зокрема «Пласт», одним із гасел якого було: «Ближче до природи!». Члени цієї організації повинні були вміти орієнтуватися в

¹⁸³ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. — Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. — Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

навколишньому середовищі, володіти нормами і правилами поведінки в природі, практичними вміннями і навичками її охорони¹⁸⁴.

Суттєвим фактором згуртування юних натуралістів в Україні, залучення їх до подальшої творчої роботи був I Всеукраїнський зліт юних натуралістів, який проходив улітку 1931 року в селі Снігурівці (нині Миколаївської області). Тут, а раніше на районних і обласних зльотах, юннати вперше мали змогу поділитися своїм досвідом з товаришами¹⁸⁵.

У 1934—1940 рр. активізувалася діяльність гуртків юннатів: разом з ученими і провідними фахівцями сільського господарства здійснювалася значна робота в хатах-лабораторіях, запроваджувалось шефство над молодняком сільськогосподарських тварин, у центрі уваги — охорона природи, насадження садів, лісу та ін.¹⁸⁶

Для впровадження теоретичних знань у практичну діяльність, поєднання праці з відпочинком у 1935 році при центральній досліднопедагогічній агробіостанції було відкрито табір «Юний натураліст», згодом перейменований у Республіканський табір праці і відпочинку «Юний натураліст». Він одразу став виконувати роль практичної школи і лабораторії юннатівської роботи¹⁸⁷.

Наприкінці 30-х років, як у колишньому СРСР, так і в Україні відбувається згортання природоохоронної роботи. Було розпущено багато громадських організацій, які займалися охороною природи, репресіям були піддані відомі українські діячі охорони природи, знані природодослідники і любителі природи.

¹⁸⁴ Гнатів, О., 2009. Теорія і практика природоохоронного виховання молодших школярів у 20–30-х роках ХХ століття в Україні // Наукові записки. Серія: Педагогіка, № 4, С. 37 – 41.

¹⁸⁵ Шулдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

¹⁸⁶ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

¹⁸⁷ Манорик, Л., 2010. Всеукраїнський табір праці і відпочинку «Юний натураліст»: історія і сьогодення // Рідна школа, № 10, С. 53 – 57.

Все складніше стало організовувати з'їзди, конференції і наради з природоохоронної тематики.

Аналізуючи IV етап (від початку 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст.) – залучення до природоохоронних організацій значних мас населення до процесу взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, можна виділити наступні характерні ознаки:

- громадські організації продовжували поширювати природоохоронні ідеї серед молоді: читали лекції, проводили бесіди на природоохоронну тематику, влаштовували бібліотеки, музеї, природничі виставки, закладали ботанічні та зоологічні сади, виготовляли колекції для шкіл;
- значна робота з пропаганди ідей охорони природи серед учнів проводилася новоствореними природоохоронними організаціями, зокрема «Всеукраїнською спілкою мисливців та рибалок» та «Всеукраїнським товариством захисту тварин і рослин»;
- важливе місце у громадській охороні природи посідав юннатівський рух, центральні і місцеві краєзнавчі бюро, створювалися ланки юних природолюбів;
- зусиллями шкіл і культурноосвітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа», «Пласт» та ін. були засновані шкільні бібліотеки, гуртки при читальнях, літні табори для учнів, дитячі товариства, організовувалися і проводилися екскурсії та дитячі свята;
- згорання природоохоронної роботи та закриття багатьох громадських організацій наприкінці 30-х років відбулося під впливом масових репресій діячів охорони природи.

На IV етапі основною є *тенденція* – до поширення природоохоронних ідей серед учнівської молоді за активного впливу з боку держави.

Друга світова війна завдала великої шкоди навколишньому середовищу України. В період війни природоохоронці здійснювали посильний внесок у надання допомоги фронту і тилу країни. Ними були організовані курси з вивчення

лікарських трав, проводилася підготовка кадрів для сільського господарства: з бджільництва, овочівництва, тваринництва, рибальства; наукова громадськість мобілізувалася на вивчення корисної флори для зміцнення потужностей виробництва технічної, лікарської і харчової сировини¹⁸⁸.

V етап (від середини 40-х – до середини 80-х рр. XX ст.) – відродження та взаємодія природоохоронного руху із загальноосвітніми навчальними закладами.

Потреба відбудови країни ще більше сприяла активізації природоохоронного руху учнівської молоді. У перші роки після визволення територій від окупантів школярі прийняли за відновлення зруйнованих шкіл, біологічних кабінетів, лабораторій, дослідних ділянок, насаджували нові лісосмуги, парки та ліси. Вже у 1946 році налічувалося 1047 юннатівських гуртків з 25 тис. учнів¹⁸⁹. Розвиток юннатівського руху було підтримано постановою ЦК КП(б)У “Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми”, що була опублікована 22 листопада 1946 року і містила вимогу поширювати природоохоронні та інші гуртки в школах і позашкільних закладах. Починаючи з 1947 року Міністерством освіти було проведено низку конкурсів, що сприяли розвитку природоохоронного руху¹⁹⁰.

Відновились обласні та республіканські зльоти юннатів, виставки кращих дитячих робіт. Так, школярі Харкова активно включилися в озеленення рідного міста. Було прийнято звернення: «Замість кожного знищеного фашистами дерева посадити 10 молодих саджанців». Великого поширення в Україні набула

¹⁸⁸ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1, С. 134 – 139.

¹⁸⁹ Манорик, Л.П., 1995. Довідник юнната / Л.П. Манорик, С.А. Клименко. – Хмельницький: Поділля, 112 с.

¹⁹⁰ Мехеда, А.М., 2010. Природоохоронний рух учнівської молоді в школах України у другій половині 40 – 60-х роках / А.М. Мехеда // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, Вип. 88, С. 152 – 155.

організація спеціалізованих ланок, які боролися за високі врожаї, насамперед кукурудзи і цукрових буряків¹⁹¹.

У перші повоєнні роки реалії життя вимагали кардинального втручання державних органів в організацію охорони природи – відновлення лісових площ, рослинного і тваринного світу, відродження старих та створення нових природоохоронних і краєзнавчих організацій і товариств¹⁹².

20 вересня 1946 р. розпочало свою роботу Українське товариство охорони природи (УТОП). За порівняно короткий час воно стало центром створення та розробки конкретних заходів охорони природи та пропаганди природоохоронних знань. У 1950 р. воно об'єдналося з товариством озеленення міст і населених пунктів. Головною формою діяльності товариства була просвітницька робота, в тому числі і з школярами, інколи – боротьба з браконьєрством та іншими порушеннями природоохоронного законодавства. Видають масовими тиражами листівки, плакати, книжки на природоохоронну тематику. У післявоєнний час відновило діяльність також Українське товариство мисливців і рибалок¹⁹³.

Крім дорослих, дієву участь у озелененні населених пунктів брали учні. Тільки за 1950 рік школярами було висаджено 30 млн. дерев, проведено низку рейдів з охорони лісів та збереження малька риби.

Збереженню і захисту природних багатств значна увага приділялася й у Павиській середній школі Онуфріївського району Кіровоградської області. Починаючи з 1952 року, всі учні – від першого до десятого класу – за попередньо визначеним планом задіявалися до посиленої природоохоронної діяльності.

¹⁹¹ Шулдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

¹⁹² Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1, С. 134 – 139.

¹⁹³ Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

Протягом першого року навчання в "Школі радості" діти заклали "Сад матері". Восени першокласники посадили "Сад троянд". Посильна природоохоронна робота учнів Павлиської школи була спрямована на боротьбу з ерозією ґрунтів та відновлення їх родючості.

"Природа це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його; природа – частинка нас самих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі" – стверджував В.О.Сухомлинський¹⁹⁴.

Видатний педагог застосовував як традиційні (екскурсію, казки про природу, природні свята та ін.), так і нестандартні методи: уроки мислення в природі, «Куточки краси», слухання музичних творів про явища природи, створення фантастичних порівняльних образів, розв'язування задач з живого задачника природи, творчі малюнки предметів та явищ природи, спілкування з природою як засіб пізнання і співпереживання, у якому основне місце посідала праця школярів, безпосередньо поєднана з практичною діяльністю по охороні довкілля. В.О. Сухомлинський практично був творцем системи екологічного виховання учнів, основними компонентами якої були природовідповідність, заняття на лоні природи та природоохоронна діяльність¹⁹⁵.

Своїм досвідом він переконливо показує, що дбайливе ставлення до природи формується тільки тоді, коли дитина покращує навколишнє середовище своєю працею. Для реалізації цього положення він пропонував створювати живі куточки, де всі діти можуть взяти активну участь у догляді за тваринами, організовувати "пташині" і "звірині" лікарні, саджати дерева, що було гарною передумовою залучення учнівської молоді до громадського екологічного руху¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Мантула, Т.І., 2004. Періоди взаємодії людства з природою // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 14, С. 35—38.

¹⁹⁵ Співак, Л.А., М'ясоїд, Н.М., 2015. Історичні аспекти проблеми екологічного виховання учнів з інтелектуальними вадами на уроках природознавства // Научные труды SWorld. – Выпуск 3(40). Том 8., Иваново: Научный мир, 122 с.

¹⁹⁶ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

Міністерство освіти України видало наказ від 17.05.1958 року № 62 «Про участь шкіл України в роботі з вирощування гібридного насіння кукурудзи на дослідних ділянках та насінницьких господарствах колгоспів, радгоспів і сортодільниць науково-дослідних установ». Наказом зобов'язано створити ланки кукурудзоводів з учнів VIII-IX класів і допомогти вищезгаданим установам в обриванні волотей на материнських рослинах та провести штучне додаткове запилення батьківськими рослинами. Вивчався передовий досвід з вирощування гібридного насіння кукурудзи кращими ланками учнів, надсилались фотознімки таких ланок Центральної станції юннатів, Міністерству освіти України¹⁹⁷.

Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів УРСР в своєму рішенні від 3 червня 1958 р. «Про заходи по поліпшенню охорони природи УРСР» зобов'язали органи народної освіти покращити пропаганду заходів по охороні природи серед учнів і студентів, більше організовувати туристичних походів та екскурсій в позаучбовий час по тематиці краєзнавства, всебічно сприяти розгортанню роботи гуртків юних натуралістів і юннатівських секцій Українського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств. Згідно цієї постанови в багатьох школах України були створені юннатівські секції, налагоджена робота по охороні природи, в рамках якої діти вивчали багатства природи рідного краю: родючі землі, корисні копалини, ріки та їх господарське значення, багатий і різноманітний рослинний і тваринний світ. Юннатівські гуртки повинні були виховувати у дітей бережливе ставлення до природи, прагнення знати, охороняти і сприяти її збагаченню¹⁹⁸. Велику роль у розвитку природоохоронного руху учнівської молоді відіграв Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», прийнятий Верховною Радою УРСР у 1959 році. У школах

¹⁹⁷ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

¹⁹⁸ Матеріали про охорону природи на Україні, 1960. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 111 с.

запроваджувалася суспільно-корисна праця та виробнича практика, створювалися виробничі бригади. У 1960 році Верховною Радою УРСР було прийнято Закон “Про охорону природи Української РСР”, що передбачав участь у вирішенні проблем охорони природи органів народної освіти¹⁹⁹. Відповідно до закону Міністерство освіти зобов’язувалося включити в ряд навчальних предметів питання охорони природи²⁰⁰.

Шкільні природоохоронні гуртки починають активно співпрацювати з Героями соціалістичної праці і передовиками сільського господарства. Спеціалістів запрошували до школи, де вони допомагали учням застосовувати технології агротехніки та набуті юними природоохоронцями знання з біології для вирощення і збору урожаїв. В багатьох школах України створюються школи озернят, названі на честь Героя соціалістичної праці М.О. Озерного. У 1961 році в Києві відбувся I Республіканський зліт юних озернят, де були представлені досягнення учнівської молоді у вивченні сільськогосподарських наук та застосування цих знань на практиці. Невід’ємним напрямком роботи юннатів у вказаний період було тваринництво. Природоохоронці провадили роботу з кролівництва, птахівництва, шовківництва на шкільних ділянках і в колгоспах, брали шефство над молодняком тварин.

В багатьох школах було виділено по кілька гектарів земельної площі яка використовувалася як навчально-дослідна ділянка. Практичні роботи на пришкільній навчальнодослідній ділянці були передбачені програмою і обов’язковими для всіх учнів. Ставилися досліди з метою отримання ранніх і високих врожаїв. П’ятирічний план відбудови і розвитку сільського господарства СРСР передбачав грандіозне “зелене будівництво”, яке повинно було перетворити

¹⁹⁹ Охорона природи: зб. законод. актів, 1976. / упоряд. Ю.С. Шемшученко. – К.: Урожай, 365 с.

²⁰⁰ Захлебный, А.Н., 1972. О системе природоохранительного просвещения в общеобразовательной школе / А.Н. Захлебный // Советская педагогика, № 10, С. 55 – 66.

країну у квітучий сад. Поряд з дорослими в закладці і догляді за колгоспними та пришкольними садами приймали активну участь і юннати²⁰¹.

У школах впроваджується трудове навчання, виробнича практика і суспільно корисна праця; значна увага приділяється дослідницькій роботі з рослинництва і тваринництва, у сільських і окремих міських школах функціонують учнівські виробничі бригади, шкільні лісництва. У системі позакласної і позашкільної роботи актуальними стають природоохоронні справи.

У юннатівському русі біологічного, сільськогосподарського напрямів виникають гуртки науково-дослідницької, одногалузевої спрямованості. А саме: юних генетиків-селекціонерів, фізіологів рослин, агрохіміків, мікробіологів, юних медиків та ін. Активнішою стає діяльність наукових товариств учнів біологічних, екологічних, аграрних відділень та секцій Малих академій наук²⁰².

Розвитку натуралістичного руху, вихованню у дітей інтересу до знань, любові до природи і творчої праці, сприяла оздоровча робота з ними у профільних таборах. Взірцем для всіх областей України був Республіканський табір юних натуралістів на базі Центральної станції юннатів Міносвіти УРСР, який працював у наметах у три зміни. В кожній профільній зміні табору були юннати різних напрямків: квітникарі, ботаніки-рослинники, зоолого-тваринники і члени учнівських виробничих бригад²⁰³.

У 1963 році 17 тисяч шкіл Української РСР прийняли участь у поході піонерів і школярів “За ленінське ставлення до природи”, організованому Міністерством освіти УРСР, Українським товариством охорони природи разом з Республіканською станцією юних натуралістів. Під гаслом “Перетворимо країну в

²⁰¹ Мехеда, А.М., 2010. Природоохоронний рух учнівської молоді в школах України у другій половині 40 – 60-х роках / А.М. Мехеда // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, Вип. 88, С. 152 – 155.

²⁰² Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

²⁰³ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

квітучий сад” юні природоохоронці висадили 80,5 млн. плодових і декоративних дерев і кущів, а також зібрали 46,374 т насіння.

Велике значення у вихованні в молодого покоління почуття бережливого ставлення до природи мала робота юннатів у шкільних лісництвах. В деяких школах юні лісоводи носили форму встановленого зразка для робітників державної лісової охорони. Навесні юні лісоводи висаджували ліс, закладали розсадники, де вирощували саджанці кущів та дерев для лісництва і озеленення міста, створювали “пташині містечка” – розвішували на деревах гніздища, приваблюючи птахів до проживання у лісництві, здійснювали боротьбу із шкідниками лісокультур. Влітку юннати доглядали за лісовими культурами та паростками у розсадниках, наприкінці літа і восени збирали деревне та чагарникове насіння. Популяризації природоохоронної роботи та залученню решти контингенту учнів до праці в лісництві сприяли масові свята та урочисті вечори (“Свято лісу”, “День птахів”, “Золота осінь”, тощо). В контексті роботи юннатівських гуртків створювалися загони “зелених патрулів”. Школярі здійснювали патрулювання газонів, клумб, зелених насаджень, лісів та лісопосадок з метою їх захисту від порушників. В подальшому обов’язки патрульних розширилися. “Зелений” патруль став не лише дитячою громадською інспекцією з охорони природи, але і шкільним активом, що організовував заходи по залученню птахів, закладці парків, квітників, насадці лісів. “Зелений” патруль проводив також і пропагандистську роботу, організовуючи лекції та бесіди з проблем охорони природи для школярів та населення. В окремих сільських школах створювалися загони по боротьбі з ерозією ґрунтів. Члени цих загонів здійснювали комплексний аналіз місцевості, наносили на карти ділянки, які потребували захисту від ерозії. Вирощений у розсадниках садивний матеріал юннати висаджували для закріплення ярів та балок, приймали участь у створенні полезахисних смуг, тощо. Ще одним з напрямків роботи юннатів було закладення

квітників. Учні вирощували квіти на території школи, біля будинків ветеранів та людей похилого віку²⁰⁴.

У 1965 році Республіканська Рада піонерської організації, Міністерство освіти України, Міністерство автомобільних шляхів, Республіканське товариство охорони природи і Центральна станція юних натуралістів оголосили Естафету дбайливого ставлення до природи. В школах, дитячих будинках і в позашкільних дитячих установах проводилась робота по втіленню в життя вимог естафети.

Протягом 1968 року надзвичайно активними були члени юнацьких секцій Товариства охорони природи, які закладали парки і сквери, плодові сади, клумби, висадили сотні тисяч плодових та декоративних дерев на вулицях, шляхах, в парках міст і сіл, а також в рідних школах, колгоспах та радгоспах. В цей час за участі учнів активно озеленювалися шосейні дороги, польові стани, закладалися квітники та сотні тисяч метрів живоплоту²⁰⁵.

У зв'язку з тим, що в 1957–1960 роках у школах почали організовуватися учнівські виробничі бригади, які зміцнювали зв'язки з ученими, Героями соціалістичної праці, сільськогосподарським виробництвом, виникла потреба в організації в літній період таборів праці і відпочинку в складі кожної УВБ, щоб школярі могли зміцнювати свої знання на практиці, поєднуючи їх з організованим та змістовним відпочинком.

Один із перших і кращих профільних таборів «Юні друзі природи» був організований ще 1969 року Вінницькою обласною станцією юних натуралістів та обласним Товариством охорони природи на базі середньої школи № 15 м. Вінниці. Вихователями тут працювали досвідчені біологи шкіл міста, а вожатими — студенти Вінницького педагогічного університету. У таборі щороку відпочивало

²⁰⁴ Мехеда, А.М., 2010. Природоохоронний рух учнівської молоді в школах України у другій половині 40 – 60-х роках / А.М. Мехеда // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, Вип. 88, С. 152 – 155.

²⁰⁵ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

120 учнів 6–7 класів з усіх районів області, які цікавилися природою, примноженням і охороною її багатств²⁰⁶.

Важливим кроком до розгортання натуралістичної роботи був наказ Міністерства освіти України «Про створення станцій юннатів на громадських засадах». Такі станції на той час були необхідними тому, що кількість гуртків юннатів в школах з кожним роком збільшувалась. Керівники гуртків потребували всебічної методичної допомоги, яку одержати своєчасно не могли через невеликий штат методистів обласної станції юннатів. Поруч з цим, потрібно було в райвно при методкабінетах створювати постійно діючі виставки робіт дитячої творчості з біології, організовувати зльоти юннатів, проводити районні інструктивно-методичні наради біологів, організовувати екскурсії вчителів та семінари-практикуми, готувати експонати на Всесоюзні, республіканські, обласні виставки та проводити різноманітні масові заходи.

Отже, станції юннатів на громадських засадах стали справжніми методичними центрами з питань організації творчої дослідницької роботи учнів на шкільних навчально-дослідних ділянках і полях УВБ.

Багатьом учнівським колективам – учасникам естафети «За ленінське ставлення до природи» були вручені премії від Товариства охорони природи, управління автошляхів. Естафета продовжувалась і в наступні роки. Вона мала велике навчально-виховне значення для школярів у справі збагачення природи рідного краю й бережливого ставлення до неї²⁰⁷.

Зростання уваги до проблем охорони довкілля на початку 70-х рр. призвело до активної пропаганди екологічних знань. У педагогічній науці у цей час з'являється термін “природоохоронна освіта”. До кінця цього періоду в науці поширення набуває поняття “комплексна, глобальна екологія”, яка найкраще

²⁰⁶ Манорик, Л., 2010. Всеукраїнський табір праці і відпочинку «Юний натураліст»: історія і сьогодення // Рідна школа, № 10, С. 53 – 57.

²⁰⁷ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

відбиває сутність досліджень стосовно взаємодії людини з природним середовищем. У зв'язку з цим замість “природоохоронної освіти” дослідники стали говорити про “екологічну освіту”. У педагогічній теорії ці питання стали вивчатися у напрямку нової галузі педагогічного знання — теорії і методики екологічної освіти²⁰⁸.

У 1971 році з ініціативи Центральної станції юних натуралістів, юннатівської секції Українського товариства охорони природи і редакції піонерської газети «Зірка», розпочалася учнівська акція «Зеленбуд». Учасники зеленої естафети та операції «Горіх волоський» і «Вітамін-Н-5» висадили десятки дерев біля шкіл, підсаджували молоді яблуні, груші та вишні в старих садах, закладали цілющі ягідники чорної смородини, малини, алеї волоського горіха²⁰⁹.

Надаючи великого значення трудовому навчанню і вихованню – зокрема, роботі учнівських виробничих бригад і таборів праці та відпочинку, що входять до їхнього складу, в 70ті роки на базі Республіканського табору праці і відпочинку «Юний натураліст» відбувся Всеукраїнський зліт активістів учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв і юннатів старшокласників. Тут зібралися кращі юннати і дослідники сільського господарства, тобто актив учнівських виробничих бригад і таборів праці та відпочинку України. Вони за завданнями науковців і фахівців сільського господарства проводили дослідження на полях УВБ та колективних господарств²¹⁰.

На зміну “Зеленбуду” в 1976 – 1980 роках було оголошено і проведено республіканську операцію “Земля в цвіту”. З ініціативи Республіканської станції юннатів в 1979 році у кожній школі УРСР були організовані юнацькі секції

²⁰⁸ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

²⁰⁹ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

²¹⁰ Манорик, Л., 2010. Всеукраїнський табір праці і відпочинку «Юний натураліст»: історія і сьогодення // Рідна школа, № 10, С. 53 – 57.

охорони природи та активно діяти «голубі» і «зелені» патрулі, загони по боротьбі з ерозією ґрунтів, пости бережливих та гуртки юних друзів природи. В багатьох школах створювались куточки і кімнати охорони природи, організовувались виставки «Природа очима дітей», «Зелені насадження – легені планети», відбувались читацькі та науково-практичні конференції²¹¹.

У цей період часу участь громадськості у природоохоронній діяльності в Україні була можливою тільки в межах УТОП, яке, насправді, було псевдогромадською організацією, бо суворо контролювалось урядом і проводило політику комуністичної партії з «підкорення природи».

Членами УТОП в перші роки його існування були найкращі представники української інтелігенції, але в часи політичного застою (70-ті роки) інтелігенція була усунена і замінена на чиновників різних міністерств і відомств. УТОП в той час не виступала у ролі породжуючого середовища для екологічного руху, а відігравало скоріше роль віддушини для екофільної частини населення, адже держава не дозволяла громадськості втручатися у розв'язання важливих питань суспільного життя²¹².

Окремі корисні справи УТОП, такі, як зазеленення берегів річок, розчищення джерел і криничок, «голубі патрулі», що проводилися за участі школярів, за масштабами впливу на довкілля були надто дрібними, щоб протистояти шкоді від скидів мільярдів кубічних метрів неочищених вод промислових підприємств і міських агломерацій, тваринницьких комплексів та тотальної хімізації сільського господарства²¹³.

²¹¹ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

²¹² Історія сучасного зеленого руху України очима соціолога. [online]. Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/18046>. [Дата звернення 17 травня 2015]

²¹³ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

Незважаючи на такі негативні процеси в 1981 – 1985 роках стартувала і проходила Всесоюзна акція трудових справ з операціями: “Зернятко”, “Тваринництву – турбота юних”. У період 1981 – 1985 років в багатьох школах почали діяти пости бережливих, які стежили за використанням хліба в шкільних їдальнях, за збереженням врожаю під час жнив. З цією метою проводились операції “Колос”, “Зернятко”. Як нова форма роботи з пропаганди бережливого ставлення до народного добра – хліба, поваги до хліборобської праці, є створення музеїв та куточків хліба.

У 80-х роках у багатьох школах і позашкільних закладах набула розвитку клубна робота. Наприклад, на базі Новокам’янської середньої школи Львівської області працює клуб “Людина і природа” з такими секціями: бюро інформації, юні флористи, орнітологи та експедиційний загін “До таємниць природи”. Юні друзі природи за завданням вчених Львівського медичного університету вивчають видовий склад хребетних тварин Ратнівського району на Волині. Юні орнітологи виконують завдання вчених кафедри зоології Львівського державного університету імені Івана Франка – вивчають екологію білого лелеки. Юні флористи клубу створили “Червону книгу” рідкісних і зникаючих рослин, які підлягають охороні в межах свого району і Львівської області. У сільських школах колишні юннати продовжують дослідницьку роботу в учнівських виробничих бригадах, шкільних лісництвах²¹⁴.

На середину 80-х років припадає розквіт руху Дружин охорони природи (ДОП), які діяли на багатьох біологічних факультетах університетів і педінститутів. Студентські Дружини охорони природи не тільки стояли на захисті природного середовища, але й виконували важливе завдання соціалізації молоді, займалися просвітницькою роботою серед дітей. Куратори цих Дружин навчали дружинників навичок професійної роботи під час спостережень, експедицій,

²¹⁴ Шульдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

навичок взаємодії з населенням, зокрема проведенню екологічної пропаганди серед школярів²¹⁵.

Таким чином, до середини 80-х років екологічний рух в Україні був виключно представлений УТОП та ДОП, зокрема останні формально або неформально були частиною УТОП, або оперативними комсомольськими загонами, або групами громадських інспекторів рибоохорони, громадських мисливських інспекторів. У цей же період створювались передумови для наступного етапу розвитку екологічного руху, формувалась проєкологічна громадська думка в тому числі і в загальноосвітніх навчальних закладах²¹⁶.

В межах V етапу (від середини 40-х – до середини 80-х рр. XX ст.) – відродження та взаємодія природоохоронного руху із загальноосвітніми навчальними закладами, можна виділити такі характерні ознаки:

- школярі брали участь у відновленні зруйнованих шкіл, біологічних кабінетів, лабораторій, дослідних ділянок, насаджували нові лісосмуги, парки та ліси;
- за підтримки держави виникло та активно діяло «Українське товариство охорони природи», основною формою діяльності товариства була просвітницька робота, в тому числі і з школярами;
- подальшого розвитку набувають юннатівські гуртки, дітей активно залучають до сільськогосподарського виробництва;
- у школах запроваджувалася суспільно-корисна праця та виробнича практика, створювалися виробничі бригади, шкільні лісництва, науково-дослідницькі гуртки та наукові товариства учнів;

²¹⁵ Стегній, О.Г., 2001. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 243 с.

²¹⁶ Історія сучасного зеленого руху України очима соціолога. [online]. Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/18046>. [Дата звернення 17 травня 2015]

- екологічна освіта набуває розвитку, учні приймають участь у різноманітних екологічних акціях, естафетах та операціях, у кожній школі були організовані юнацькі секції охорони природи та активно діяти «голубі» і «зелені» патрулі;
- природоохоронні організації дотримувалися ідеології комуністичної партії з «підкорення природи» та контролювалися державою, студентські дружини охорони природи виконували важливе завдання соціалізації молоді, займалися просвітницькою роботою серед дітей.

На V етапі базовою є *тенденція* – до ідеологічно-організаційного оформлення природоохоронного руху і залучення учнів до суспільно-корисної праці.

VI етап (від середини 80-х – до початку 90-х рр. XX ст.) – активізація дитячого та організація незалежного екологічного руху та їх взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

У другій половині 80 х років, з початком «перебудови», ситуація кардинальним чином змінилася, особливо помітно в Україні це стало після Чорнобиля. Виникають перші самодіяльні громадські екологічні організації і групи. Першою з них була Українська екологічна асоціація (УЕА) «Зелений світ», що виникла в 1987 році та об'єднувала 27 організацій²¹⁷.

Основна мета Асоціації, як зазначалося в Статуті, полягала у «залученні широких верств громадськості до розв'язання екологічних проблем шляхом ідей виживання, демократії і гуманізму, сприяння забезпеченню громадянам УРСР права на здорове середовище проживання, яке є одним з невід'ємних прав людини».

В грудні 1989 року УЕА «Зелений світ» було зареєстровано Державним комітетом України з охорони природи як загальнонаціональну екологічну

²¹⁷ Алексієвець, М., 2010. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1., С. 134 – 139.

організацію. Більшість тогочасних екологічних груп ввійшли до складу Асоціації²¹⁸.

На базі окремих обласних станцій юннатів і шкіл організовано роботу наукових товариств учнів (НТУ), “Малих Тімірязівок”, які теж працюють в тісній співдружності з науковими закладами та громадськістю. У практичній та навчальній діяльності юних друзів природи – теж урізноманітнені форми і напрямки роботи. Крім гуртків юних друзів природи, екологів, клубів цього ж змісту і традиційних загонів “зелених”, “голубих” патрулів, загонів по боротьбі з ерозією ґрунтів, починають розвиватися лекторії і кінолекторії, школи юного еколога, все більше створюється в школах і позашкільних закладах навчальних екологічних стежок. Станом на 1989 рік їх уже в республіці понад 200. Вони виконують, крім навчальнопошукової, пізнавальної, ще й пропагандистську роль. Наприклад, на Донеччині 12 екологічних стежок. Одна з кращих – Дружківська створювалась учнями середньої школи № 14 протягом трьох років. Дітям допомагали вчителі, наставники-представники обласної і міської організації Українського товариства охорони природи. Ця стежка прокладена через унікальний пам’ятник природи – Дружківські закам’янілі дерева.

У 1990 році Міністерство освіти України видало наказ № 47 “Про створення науково-методичної ради та Центру по екологічній освіті і вихованню дітей та учнівської молоді”. Подібні центри організовано в областях і ними уже проведено певну роботу, спрямовану на вдосконалення природоохоронної діяльності екологічного навчання й виховання школярів²¹⁹.

З’ясовано, що національне відродження України сприяло активізації громадської природоохоронної активності населення, реалізації нової державної екологічної політики, яка знайшла відображення у постанові парламенту УРСР

²¹⁸ Історія сучасного зеленого руху України очима соціолога. [online]. Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/18046>. [Дата звернення 17 травня 2015]

²¹⁹ Шулдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

“Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню” (1990 р.), Законі УРСР “Про охорону навколишнього середовища” (1991 р.) і, безпосередньо, у Концепції державної програми охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів України (1991 р.). Перебудова змісту та структури екологічної політики стали нероздільно пов’язані з глибокими змінами початку 90-х рр. у житті українського народу загалом та національної системи освіти зокрема²²⁰.

Таким чином, упродовж XX ст. виникли та набули розвитку різні форми громадського руху на захист природи. Виникають чисельні організації, наукові товариства, різні природокраєзнавчі об’єднання, які сприяли загальноосвітнім навчальним закладам у проведенні заходів з охорони природи, пропаганді природоохоронних знань, безпосередній участі членів суспільства у природоохоронних заходах. Важливого значення у своїй діяльності природничі організації надавали пропаганді природоохоронних ідей серед учнівської молоді. Це давало можливість прищеплювати школярам любов до рідної природи, сприяло встановленню безперервного зв’язку поколінь у природоохоронній діяльності. Проведення масових природоохоронних свят, акцій щодо збереження біорізноманіття із залученням учнів; розробка маршрутів шкільних екскурсій; організація природничих бібліотек, музеїв, виставок; читання лекцій для вчителів та їх публікації в журналах свідчать про те, що поряд з культурно-просвітницькою діяльністю природничі організації займалися проблемами природоохоронної освіти та виховання учнівської молоді²²¹.

За результатами аналізу VI етапу (від середини 80-х – до початку 90-х рр. XX ст.) – активізація дитячого та організація незалежного екологічного руху та їх

²²⁰ Алексієвець, М.О., 1999. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 20 с.

²²¹ Гнатів, О., 2011. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років XX століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм., Вип. 2., С. 4 – 8.

взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, можна виділити такі характерні ознаки:

- після Чорнобильської катастрофи з'являються самодіяльні громадські екологічні організації і групи, першою з них була Українська екологічна асоціація «Зелений світ»;
- ідеологія «підкорення природи» змінюється на необхідність «розв'язання екологічних проблем»;
- на базі станцій юннатів і шкіл організовано роботу наукових товариств учнів, “Малих Тімірязівок”;
- у діяльності юних друзів природи поряд з традиційними формами і напрямками роботи з'являються нові: кінолекторії, школи юного еколога, навчальні екологічні стежки;
- вдосконалення набуває природоохоронне законодавство, приймаються нові закони та підзаконні акти.

На VI етапі провідною є *тенденція* – до появи самодіяльних громадських екологічних організацій, які займалися вирішенням регіональних екологічних проблем.

2.3. Досвід та тенденції розвитку екологічного руху у взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами періоду незалежної України

VII етап (1991 р. – до тепер) – створення нормативної бази та розвиток нових форм громадського екологічного руху і взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

З проголошенням Україною незалежності у числі перших законодавчих актів було визначено нову стратегію природокористування з метою здійснення повного контролю над забезпеченням екологічного суверенітету країни. Суттєвим кроком стало ухвалення в 1991 р. Верховною Радою законів про охорону

навколишнього природного середовища та про створення Міністерства охорони навколишнього природного середовища²²².

Найбільш впливовими громадськими екологічними організаціями продовжують залишатися УЕА «Зелений світ» та Українське товариство охорони природи. У 1991 р. група учених заснувала Національний екологічний центр.

Реформується зміст освіти і виховання в структурі загальної середньої освіти. Розробляються і впроваджуються нормативно-правові документи, які сприяють вільному розвитку людської особистості, зокрема здібностей і обдарувань вихованців, забезпеченню задоволення їх інтересів, духовних запитів.

Окремі традиційні форми природоохоронної діяльності, “зелені”, “голубі” патрулі відходять від заполітизованих шаблонів примусовості, рапортування до усвідомленого проведення. Взаємодія юних екологів з громадськими організаціями забезпечується отриманими знаннями, уміннями та практичними навичками при вивченні природничих предметів²²³.

Суттєві зміни системи освіти передбачала концепція, покладена в основу Державної Національної програми “Освіта” (Україна ХХІ століття). Однією з цілей національного виховання стало формування у молоді екологічної культури та розвиненої духовності.

Вагомим каталізатором у розвитку природоохоронного руху учнівської молоді став конкурс “Мій рідний край – моя земля”, проведений у 1991 році. Метою конкурсу організатори визначили збільшення конкретних справ педагогічних колективів та молоді шкільного віку, спрямованих на відновлення природи²²⁴.

²²² Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²²³ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

²²⁴ Мехеда, А.М., Природоохоронний рух учнівської молоді в умовах трансформаційних процесів в системі освіти України на початку 90-х років ХХ століття. [online]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/10/meheda.php>. [Дата звернення 11 квітня 2016]

З метою організації зустрічі з вченими, обміну досвідом роботи юних екологів, визначення нових завдань, у 1991 році на базі Республіканської станції юних натуралістів було проведено перший дитячий екологічний конгрес “Живи, Земле”, організовано роботу літньої школи юних екологів та заочної біологічної школи талановитої молоді України²²⁵.

У 1992 році юні екологи брали участь у туристсько-краєзнавчій експедиції “Краса і біль України”, орієнтованої на захист річок. Проведення значної кількості всеукраїнських акцій та конкурсів суттєво активізувало природоохоронний рух учнівської молоді, відбулося активне поживлення серед педагогічного загалу та учнів²²⁶.

Правовий статус громадських екологічних організацій та об’єднань урегульовується законом України «Про об’єднання громадян» від 16 червня 1992 р.²²⁷

1992 рік виніс на старт тематичні операції «Чиста хвиля», «Джерело», «Вербовий пояс», «Дітям Чорнобиля», «Зернятко», «Без верби і калини – нема України». Мета їх – широко залучати дітей і дорослих до масової природоохоронної діяльності. В ці ж роки була оголошена міжнародна акція «Дерева». Озеленення проводилось на ярах, балках, у прибережних смугах малих річок. Було закладено десятки скверів, алей, озеленено території підприємств, житлових масивів, шкіл, дитячих закладів²²⁸.

У м. Києві в 1993 р. виникла міська екологічна організація «Ініціатива матерів Києва на захист дітей» (або «Мама-86»). Метою її став захист здоров’я

²²⁵ Шулдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

²²⁶ Мехеда, А.М., Природоохоронний рух учнівської молоді в умовах трансформаційних процесів в системі освіти України на початку 90-х років XX століття. [online]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/10/meheda.php>. [Дата звернення 11 квітня 2016]

²²⁷ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²²⁸ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

дітей від наслідків Чорнобиля, техногенного навантаження великого промислового міста, екологічне виховання батьків та дітей, надання допомоги в лікуванні молодого покоління. Невдовзі громадська екологічна організація «Мама-86» здобула статус всеукраїнської²²⁹.

На етапі реформування української системи освіти вчителі загальноосвітніх навчальних закладів здійснюють пошуки нових концептуальних підходів до розвитку юннатівського руху, покращують форми і зміст еколого-натуралістичної освіти та діяльності учнівської молоді²³⁰.

Прикладом може слугувати діяльність шкіл Хмельницької області в 1992 – 1993 рр. де було розгорнуто активну природоохоронну роботу. Так, в школі № 4 м. Шепетівки був створений різновіковий клуб «Екос». Учні цієї школи виготовили альбом рідкісних рослин Шепетівщини. Ними було зібрано і вивчено матеріал про улюблені квіти українського народу, загадки та легенди про квіти, квіти і поезія, квітковий годинник, створено екологічну стежку. При клубі працював гурток «Юні друзі природи», загони «зелених патрулів», які заготовляли саджанці червоної горобини, а потім висадили їх на ділянці. В парниках діти вирощували розсаду квітів, яку використовували для озеленення території школи. Вихованці гуртка «Екос» брали активну участь в міжнародній акції «Дерево».

З метою поглиблення екологічних знань школярів в Дунаєвецькій школі № 1 створили клуб «Едельвейс» в котрий ввійшли 4 секції. Секція «Едельвейс» (9 – 10 кл.) – лекторська група керувала роботою секції молодших і середніх школярів. Секція «Журавлик» включила роботу «голубих патрулів», проведення екскурсій в природу для виявлення джерел, визначення стану річки Тернавка, її тваринного біоценозу. Секція «Пролісок» забезпечувала роботу «зелених патрулів», а секція «Сонечко» – наймолодших учнів 3 – 4 класів. Членами клубу проводилися рейди-

²²⁹ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²³⁰ Вербицький, В.В., 2004. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 34 с.

огляди територій міста, а ще юними природолюбамі посаджено велику кількість кущів і розвішано годівниці для зимуючих птахів. Заняття клубу проводилися у формі вікторин «Що? Де? Коли?», круглих столів, пресконференцій, КВК, екологічних декад, виставок, конкурсів, практичних робіт і т.п.

В Пасічнянській школі продовжив свою роботу клуб «Пролісок». У секціях зоологів-тваринників, лісівників, екологів, квітників-оранжувальників діти пізнають таємничий світ природи. У школі з любов'ю обладнали екологічний зал, де зібрано цікаві матеріали про природу села, області, України. Учні активно залучалися до практичних справ і дослідницької роботи. Вони очистили джерела, струмки, огородили мурашники, провели операції «Краща вулиця, дім, люди села», «Білий лелека». Діти вирощували для лісів саджанці дерев різних порід та заготовляли на зиму корм для звірів²³¹.

У 1994 р. в Україні було започатковано Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», що підтверджувало намагання молоді допомогти як найшвидшій ліквідації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі, забезпечення її екологічного здоров'я, розв'язання існуючих проблем збереження й охорони оточуючого середовища²³².

У 1995 році на Буковині було зареєстровано як громадську організацію обласне дитяче екологічне товариство “Паросток”, яке об'єднало на добровільних засадах не тільки дітей, але й педагогів, батьків, науковців, які налаштовані на екологізацію системи освіти та екологічне виховання шкільної молоді. Головна мета діяльності організації полягає у впровадженні нетрадиційних, специфічних форм екологічної освіти, екологічній просвіті та вихованні дітей і юнацтва. Цій меті підпорядковані головні різновиди діяльності, які передбачають: проведення масових природоохоронних акцій; організацію акцій щодо збереження

²³¹ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

²³² Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

біорізноманіття; проведення конкурсів, конференцій, фестивалів та виставок; організацію екологічних таборів. Так, члени цієї екоНУО провели експедицію “Едельвейс” з метою врятування популяції цієї квітки в Путильському районі Буковини. Проведенню цієї акції передувала тривала змістовна підготовка до вивчення біології едельвейса, методик його культивування, а також особливостей проведення пропагандистських зустрічей з дорослими і дітьми. Розроблялися програма учнівських наукових досліджень, сценарій зустрічей, проводився конкурсний відбір учасників. Знятий під час експедиції відеофільм демонстрували по телебаченню і зараз використовують як методичний посібник²³³.

За дорученням Міністерства освіти України творчим колективом екологів і педагогів у 1995 році було розроблено проект “Концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні”. Головною ідеєю концепції є необхідність безперервності екологічної освіти та виховання²³⁴.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України підтримало створення у 1996 р. Громадської ради всеукраїнських організацій природоохоронного спрямування, у яку ввійшли представники найпотужніших екологічних організацій²³⁵.

Всеукраїнська екологічна ліга (ВЕЛ) була заснована в 1997 р., метою її діяльності визначалося покращення стану оточуючого середовища, захист природних ресурсів у державі, становлення нового екологічного менталітету, зростання рівня екологічної культури й освіти населення. Ліга започаткувала свої осередки природоохоронного спрямування у всіх областях – у великих містах, районних центрах і селах. В 1999 р. були проведені перші всеукраїнські акції під егідою ліги, зокрема «Посади своє дерево», «Збережи ялинку», «Нове життя

²³³ Стегній, О.Г., 2001. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 243 с.

²³⁴ Мехеда, А.М., Природоохоронний рух учнівської молоді в умовах трансформаційних процесів в системі освіти України на початку 90-х років XX століття. [online]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/10/meheda.php>. [Дата звернення 11 квітня 2016]

²³⁵ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку, 2007. — К. : ТОВ “Компанія, 184 с. / Організація Об’єднаних Націй в Україні. [online]. Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf. [Дата звернення 27 квітня 2015]

джерел», відбувся проект «Парк тисячоліть». В подальшому ліга збільшила кількість своїх акцій: «Амброзія – небезпечна рослина», «Громадський контроль за станом об'єктів природно-заповідного фонду», «Врятуй свою річку», «Громадська інвентаризація зелених насаджень у парках, скверах, на прибудинкових територіях» тощо. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала журнали «Екологічний вісник» та «Екологія»²³⁶.

ВЕЛ заснувала бібліотечну серію “Екологічна освіта та виховання”, в якій друкують матеріали для підготовки уроку екологічних знань, який з ініціативи цієї екоНУО проводять у перший тиждень вересня²³⁷.

Починаючи з 1998 р. щорічно в кожну третю суботу квітня в Україні проводиться загальнонаціональний День довкілля, який супроводжується діяльністю з благоустрою та озеленення територій міст та сіл. Організуються природоохоронні акції та операції «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Зелена весна», «Новорічна ялинка» активними учасниками яких є загальноосвітні школи та громадські екологічні організації²³⁸.

Важливо відмітити, що новим імпульсом до розвитку екоруху стала участь України у різних міжнародних конвенціях, в тому числі й Орхуській, яка була підписана в м. Орхус, Данія 1998 року і ратифікована Україною 6 липня 1999 року, щодо прав громадян на одержання екологічної інформації, а також забезпечення права брати участь у прийнятті важливих рішень стосовно довкілля²³⁹.

Таким чином, залучення учнів до громадського екологічного руху водночас являє собою важливе навчання демократії, а у більшості країн світу екологічна

²³⁶ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²³⁷ Стегній, О.Г., 2001. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 243 с.

²³⁸ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²³⁹ Мовчан, Я., Бондаренко, Ю., Громадський екологічний рух – світова практика та український досвід. Історичний погляд / Рідна Природа. [online]. Режим доступу: <https://ridnapriroda.wordpress.com/2004/12/22/громадський-екологічний-рух-світова/>. [Дата звернення 14 листопада 2015]

освіта і виховання розглядаються як складова громадянського становлення особистості²⁴⁰.

Цікавим є досвід Тернопільського спортивно-екологічного клубу „Каскад”, що був створений в 1999 році. Основною метою діяльності клубу є формування свідомого відношення підрастаючого покоління до проблем збереження навколишнього природного середовища, вивчення біорізноманіття краю, виховання шанобливого ставлення до природи у молоді.

При проведенні спортивно-екологічних заходів (змагань, екологічних свят, творчих концертів тощо) молодими екологами відпрацьовувались навички боротьби з браконьєрами на воді, надання першої лікарської допомоги в екстремальних умовах, проводилась широка агітаційна робота серед місцевих жителів. Під час проведення спортивно-туристичних акцій учнівській молоді прививалися навички бережливого ставлення до природи. Під керівництвом ради клубу ТОСЕК „Каскад” молоді каскадівці постійно проводять роботу по збереженню, відновленню та відтворенню рослинного і тваринного світу регіону, збереженню ландшафтного різноманіття рідного краю, постійно беруть участь у проведенні Міжнародного дня охорони навколишнього природного середовища, екологічних акцій „День довкілля”, „Марш парків”, „Новорічна ялинка”, „Первоцвіт”, „Чисті джерела” тощо. В ході акцій проводиться благоустрій території регіонального ландшафтного парку „Загребелля”, Касперівського ландшафтного заказника, інших територій та об’єктів²⁴¹.

У багатьох організаціях існують спеціальні структурні підрозділи, що займаються роботою з школярами і вчителями загальноосвітніх шкіл. З метою залучення дітей екоНУО використовують різноманітні форми. Поряд з традиційними уроками екологічного виховання в школах, щорічних зльотів і змагань окремі організації стали ініціаторами щорічного проведення в своїх

²⁴⁰ Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи : монографія, 2016. / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 154 с.

²⁴¹ Стан навколишнього природного середовища Тернопільської області у 2006 році, 2007. – Тернопіль., 117 с.

населених пунктах та областях екологічних дитячих фестивалів до Всесвітнього Дня Землі, конкурсів екологічного плакату, літературного твору. Своєю активністю в цій роботі відрізняється ВЕЛ, яка заснувала Всеукраїнську дитячу спілку «Екологічна варта» 22.04.1999 р.²⁴²

Метою організації є виховання екологічно свідомої особистості шляхом залучення дітей і молоді до екологічної роботи, сприяння їх участі у дослідницькій роботі та природоохоронних акціях, допомога молодому поколінню в усвідомленні себе частинкою світу.

Головні напрями діяльності включають: участь в організації та проведенні природоохоронних, відновлювальних та інших заходів, орієнтованих на захист оточуючого середовища; екологічна освіта; проведення екологічних екскурсій; озеленення територій.

Основна програма діяльності – "Екологічна варта власного майбутнього" – спрямована на виховання екологічно свідомої особистості, громадянина України, громадянина світу шляхом організації цікавої та змістовної екологічної роботи з учнівською молоддю, їх участь у дослідницькій діяльності, природоохоронних акціях; поширення знань про стан навколишнього середовища, залучення всіх верств населення до активної природоохоронної роботи тощо.

Програмою передбачено: проведення освітньовиховних заходів (конференцій, семінарів, екологічних ігор, таборів та ін.), природоохоронних (упорядкування територій, практична діяльність у природних заповідниках, заказниках, зоологічних та ботанічних парках); пропагандистсько-просвітницьку роботу (видання друкованих джерел інформації, висвітлення діяльності у ЗМІ, співробітництво із освітніми закладами, іншими державними установами, надання методичної та практичної підтримки тощо); науково-дослідницьку діяльність (співпраця з науково-дослідними закладами, дослідження природних територій,

²⁴² Стегній, О.Г., 2001. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім "КМ Академія", 243 с.

написання та захист дослідницьких робіт); благодійну діяльність (залучення до спілки "Екологічна варта" дітей соціально вразливих категорій, збір коштів для допомоги їм, організація благодійних заходів).

Основним компонентом діяльності ВДС "Екологічна варта" є організація "Школи вартового лідера" – циклу зборів, метою яких є опанування лідером необхідними для діяльності в "Екологічній варті" організаційними вміннями і навичками.

Головні завдання "Школи вартового лідера": збільшення рівня екологічної культури у дітей; ознайомлення молоді з теоретичними засадами та принципами лідерства; розвиток у дітей навичок самоаналізу, самовдосконалення та умінь проведення пропагандистської природоохоронної роботи; підвищення рівня соціальної компетентності підлітків-лідерів з проблем охорони природного середовища; ознайомлення підлітків-лідерів із методикою та механізмом вивчення молодіжних проблем та ін.²⁴³

Розглянемо можливості взаємодії школи і громадської організації на конкретному прикладі Озерненської ЗОШ (Житомирська область), де протягом багатьох років діє осередок ВДС „Екологічна варта”.

Старшокласники – учні 10 – 11 класів виступають координаторами справ. Варти сформовані з учнів 5 – 9 класів як серед однокласників, так і за іншими ознаками, зокрема – інтересами. Тому серед них є різновікові. Роботою варт керує рада, сформована з представників від кожної варти. Її очолюють голова та заступник. Процедура вступу посідає у роботі вартівського осередку особливе місце. П'ятикласники за бажанням прикріплюються до варт старших класів і отримують завдання як випробування. Якщо учень впорався із дорученням, його запрошують вступити до Спілки. Прийом відбувається урочисто. Це справжнє

²⁴³ Лісовець, О.В., Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник / Українські підручники онлайн. [online]. Режим доступу: http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachimi_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_u_krayini_-_lisovets_ov. [Дата звернення 12 вересня 2015]

свято для всього осередку, що проходить на екологічній стежині. Вступники готують власну вартівську пісню, девіз, а старші вартівці дарують новачкам свої значки. За такого підходу вступ до екологічної організації є свідомим вибором кожного учня, його особистою метою.

План роботи складає рада спілки. У ньому враховуються акції, рекомендовані планом роботи ВДС „Екологічна варта”, а також власні заходи. Розроблений таким чином план вноситься до річного плану роботи школи.

Виконання окремих завдань протягом року оцінює рада спілки і виносить пропозиції щодо заохочення учнів чи варт. Один раз на рік збирається загальний зліт варти, на якому рада звітує за проведену роботу. Така організація діяльності є досить плідною не лише у виховному аспекті, а й дозволяє поширити цей вплив за межі школи. Зокрема, екологічний театр, що функціонує при цій «Екологічній варті», упродовж року ставить чотири вистави, презентуючи їх у дитячому садку, перед учнями початкової школи, вчителями району. Вартівці здійснюють просвітницьку діяльність, проводячи також екскурсії на екологічній стежині. По місцевому радіо раз на місяць виходять передачі радіолекторію „Екологічний лікнеп”. Вартівці готують і представляють інформацію про екологічні проблеми всієї планети і свого селища, народні природні прикмети. Практичні природоохоронні справи вартівців передбачають благоустрій екологічної стежини, інтродукцію першоцвітів і лікарських рослин, догляд саджанців у лісництві. Особливу увагу приділяє осередок екологічному стану селища – разом із селищною радою, командуванням військового гарнізону проводять акцію „Чисте подвір’я”²⁴⁴.

Окрім вищевказаних, в Україні функціонують і інші молодіжні організації: ВМГО "Зелена молодь України", ВМГО "Зелена енергетика майбутнього",

²⁴⁴ Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи : монографія, 2016. / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 154 с.

Національний молодіжний центр "Екологічні ініціативи", "Екосфера", "Еко-менс", "Екологія Поділля" та ін.²⁴⁵

У 2000 році в Україні відзначалося 75-річчя започаткування масового юннатівського руху дітей та учнівської молоді. Проведено районні, обласні і Всеукраїнський зльоти юннатів і дослідників сільського господарства, розгорнуто Всеукраїнську виставку «Щедрість рідної землі». Було організовано також науковопрактичну конференцію ветеранів юннатівського руху, зустрічі з колишніми юннатами – нині вченими, вчителями, державними діячами, фахівцями сільського і лісового господарства²⁴⁶.

Відтак стає зрозумілою потреба створити при Міністерстві освіти та науки України Громадську Раду громадських організацій природоохоронного спрямування, що працюють у сфері екологічної освіти. Таку пропозицію висловили в резолюції учасники науковопрактичної конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи», організованої ВЕЛ та Академією педагогічних наук України восени 2000 року. Конференція проводилась з метою обміну та узагальнення досвіду екологічної освіти та виховання; обговорення та забезпечення громадської підтримки Конвенції безперервної екологічної освіти і визначення перспективних напрямків розвитку екологічної освіти та виховання²⁴⁷.

За ініціативою Всеукраїнської екологічної ліги було проведено парламентські слухання щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики. Проведено засідання і науково-практичні конференції одними з тем яких були: «Робота екологічних таборів як форма виховання екологічного світогляду молоді», «Шляхи розв'язання екологічних проблем Карпатського регіону в контексті

²⁴⁵ Лісовець, О.В., Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник / Українські підручники онлайн. [online]. Режим доступу: http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachimi_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_u_krayini_-_lisovets_ov. [Дата звернення 12 вересня 2015]

²⁴⁶ Шулдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

²⁴⁷ Стегній, О.Г., 2001. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 243 с.

спільної діяльності державних та громадських організацій», це свідчить про увагу, яка приділялася процесу взаємодії громадського екологічного руху і загальноосвітніх шкіл. За результатами парламентських слухань було прийнято постанову Верховної Ради України від 7 грудня 2000 року «Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики», в якій було надано оцінку діючій державній екологічній політиці та вказано на шляхи її покращення. Зокрема, одним із напрямів подальшого вдосконалення вбачається рівноправне партнерство держави (представниками якої є в тому числі і загальноосвітні навчальні заклади) та громадських екологічних організацій²⁴⁸.

2000 р. відзначився видатною подією в дитячому екологічному та загалом у громадському екологічному русі України – розпочав свою діяльність Дитячий Екологічний Парламент (ДЕП). Робота ДЕП – це нова сторінка в молодіжному русі. Метою створення Парламенту є об'єднання зусиль дитячих громадських об'єднань і державних екологічних установ для впровадження міжнародних та національних екологічних програм, орієнтованих на збереження та відтворення довкілля, проведення інформаційної підтримки, координації діяльності всіх дитячих громадських екологічних організацій.

Значну увагу надає екологічному вихованню Всеукраїнська екологічна ліга, яка з метою популяризації ідей безперервної освіти організовує проведення в школах екологічних уроків та конференцій. Узагальнюючи та популяризуючи передовий педагогічний досвід у сфері екологічної освіти та виховання, Ліга проводить видавництво "Бібліотеки ВЕЛ" у серіях "Екологічна освіта та виховання", "Природоохоронні акції".

²⁴⁸ Зуєв, В., Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та шляхи його вдосконалення. [online]. Режим доступу: http://www.mama-86.org.ua/archive/ecodemocracy/experts_zuev_u.htm. [Дата звернення 10 серпня 2015]

Вагому роботу з питань екологічного виховання та навчання проводить Національний екологічний центр України. Унікальні освітні програми він впроваджує за двома напрямками, організація діяльності учнів і молоді з вивченням та охорони малих річок та видання популярної літератури з природоохоронної тематики.

З метою формування екологічної культури молоді, залучення школярів до природоохоронного руху, пошуку та підтримки талановитих дітей і підлітків, розвитку нових творчих напрямів діяльності молоді запроваджено Всеукраїнський фестиваль екологічної творчості "Свіжий вітер"²⁴⁹.

Екологічна освіта в Україні у своєму розвитку проходила різні періоди. Зокрема, у 2000 році через фінансову кризу були змушені навіть відмовитися від викладання у школах навчального предмету «Екологія». Але це не означало, що всі програми, пов'язані з екологічною освітою, просвітництвом і формуванням екологічної культури було припинено. Незважаючи на матеріальну скруту, на самому лише ентузіазмі вчителів, продовжувалося викладання предмету «Екологія» в окремих школах, діяли громадські організації, які займалися і займаються екологічним вихованням. Саме цей ентузіазм педагогів та членів громадських організацій став основою для подальшого розвитку системи екологічної освіти в Україні.

Протягом багатьох десятиліть проведенню екологічної просвіти населення, в тому числі і учнівської молоді, сприяла мережа громадських університетів «Природа» Українського товариства охорони природи.

Всеукраїнська громадська організація «Жива планета» у 2001–2005 рр. здійснила кілька корисних просвітницьких проектів з метою підвищення екологічної культури учнів (поводження з домашніми тваринами). Активно діє Центр екологічної освіти та інформації, що має власні тематичні та періодичні

²⁴⁹ Екологія і організація природоохоронної діяльності: навчальний посібник, 2005. – К.: Національна академія управління, 304 с.

видання. Інформаційно-видавничий центр «Зелене досьє» теж продукує певну кількість еколого-просвітницької літератури, але обсяг її недостатній.

З метою екологічного виховання проводиться залучення школярів до участі у Всеукраїнських конкурсах «Мій рідний край – моя земля», «Галерея кімнатних рослин», «До чистих джерел», «В об'єктиві натураліста», конкурсі екологічних плакатів «Природа і люди», науково-освітніх проектах «Флора України: компас у зеленому світі», «Лишайники – індикатори стану атмосферного повітря». Діяльність учасників масових еколого-натуралістичних проектів орієнтована на відновлення природного середовища, активізацію регіональних заходів «Червона калина», «Наш дім – природа», операцій «Конвалія», «Підсніжник», «Лелека» і інші, проведення дослідницької роботи по вивченню довкілля, трудове екологічне виховання, з'ясування локальних екологічних проблем свого регіону, визначення ступеня згубного впливу на природне середовище антропогенних факторів та участь в діяльності по їх усуненню²⁵⁰.

У 2002 р. Всеукраїнською екологічною лігою було розпочато акцію «Парк тисячоліть». В межах всеукраїнського конкурсу «До чистих джерел» 2002 р. в усіх областях і містах Києві та Севастополі відбулися природоохоронні акції²⁵¹.

19 лютого 2002 р. було прийнято Концепцією неперервної екологічної освіти в Україні. Структура неперервної освіти передбачає на кожному з етапів життя людини логічний розвиток, поглиблення і доповнення екологічних знань.

Дуже важливою ланкою безперервної екологічної освіти є шкільний етап. Він заснований на позитивному емоційному досвіді спілкування з природою, збагачуючи первинні уявлення про світ, закладені у дошкільному віці. Разом з тим, шкільна освіта є підґрунтям для подальшого її розвитку і вдосконалення.

²⁵⁰ Акопян, В.Г., 2010. Здобутки і проблеми реалізації «Концепції екологічної освіти України» / В. Г. Акопян // Нова парадигма. – К., Вип.98., С.25 – 34.

²⁵¹ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

Неформальна освіта у сфері навколишнього середовища, що включає діяльність громадських екологічних організацій, має більше переваг у порівнянні з навчанням у класі. Вона надає можливість впроваджувати здобуті знання, набуті уміння і навички у практичну діяльність з охорони навколишнього природного середовища, беручи до уваги місцеві екологічні умови²⁵².

У квітні 2003 р. у Харківському обласному палаці дитячої творчості була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція "Взаємодія школи та громадських організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи". У конференції брали участь понад 200 делегатів громадськості і учбових закладів з різних регіонів України. На конференції було обговорено практичний досвід взаємодії школи і громадських організацій та намічено шляхи покращення форм співпраці²⁵³.

Щорічними стали природоохоронно-пропагандистські акції «Птах року» та конкурси експериментально-дослідницьких робіт з орнітології, які проводилися за підтримки Українського товариства охорони птахів, в них приймали активну участь юннати та учні, щодо охорони місцевих птахів і їх природних біотопів²⁵⁴.

Спільно з програмою "Tasis" відбувся фестиваль юннатівського відеофільму "В об'єктиві натураліста". Протягом 2000 – 2012 років продовжувались Всеукраїнські акції, зокрема: конкурс "Мій рідний край, моя земля", "Збережемо і примножимо лісові мережива України"; Всеукраїнські дитячі святково-трудова акції "Дерево життя", "День землі", "Зелений німб України", "Знамениті історичні дерева України", "Марш парків", "Птах року"; Всеукраїнська акція "Посади сад",

²⁵² Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

²⁵³ Екологічна освіта, інформування громадськості, громадські рухи. [online]. Режим доступу: <http://www.nature.org.ua/rovno/11.htm>. [Дата звернення 14 вересня 2015]

²⁵⁴ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

конкурс “Збережемо місцеві природно-історичні святині”; конкурси “Вчимось заповідувати”, “Прибережні смуги” тощо²⁵⁵.

Загальноосвітні школи стали активними учасниками акції «Майбутнє лісу у твоїх руках», оголошеної Державним комітетом лісового господарства України та Товариством лісників України за підтримки Міністерства освіти і науки. Під час акції проводився конкурс на кращий малюнок та кращий літературний твір за темою «Людина і ліс».

Починаючи з 21 вересня 2008 року, Міністерством освіти і науки України започаткована Всеукраїнська акція «День юного натураліста», яка реалізується з метою активізації роботи з шкільною молоддю щодо формування у неї екологічної культури, залучення її до практичної природоохоронної роботи, зростання ефективності навчально-дослідної роботи вихованців і учнів на навчально-дослідних ділянках²⁵⁶.

23 – 24 вересня 2009 р. на честь десятиліття з дати підписання Україною Орхуської Конвенції з метою активізації екологічного руху в Україні та залучення учнівської та студентської молоді до активної природоохоронної роботи було проведено Європейський молодіжний форум «Дотик природи». Форум було організовано для залучення молоді України та світу до пошуку шляхів для вирішення проблем: екологічна освіта і виховання в інтересах сталого розвитку; підтримки обдарованої учнівської молоді, створення умов для її подальшої творчості та наукової роботи; входження України в Європейський освітній простір; міжнародне партнерство у вирішенні еколого-освітніх проблем; громадський екологічний рух: тенденції розвитку, співпраця з владою та інформування населення тощо.

²⁵⁵ Шульдик, В.І., 2013. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 244 с.

²⁵⁶ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

В роботі форуму взяли участь: делегація учнівської молоді Литви, Білорусії, України, педагоги та представники громадських екологічних організацій²⁵⁷.

У 2010 році школярі та юнати взяли участь у проведенні Всеукраїнської акції «Діти за гуманне ставлення до тварин», що проводилася за підтримки Молодіжної ліги захисту тварин²⁵⁸.

Крім цього, Національний ЕНЦУМ запропонував освітянам України на 2010 – 2011 навчальний рік також залучати учнів і вихованців та педагогів загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів до участі в різноманітних міжнародних та Всеукраїнських масових заходах очного типу: Всеукраїнський конкурс юних раціоналізаторів та винахідників «Природа-людина-виробництво-екологія»; Всеукраїнський конкурс наукових досягнень юних зоологів і тваринників; Всеукраїнський чемпіонат з інформаційних технологій «Екософт-2011»; Національний етап Міжнародного конкурсу молодіжних проектів з енергоефективності «Енергія і середовище»; Всеукраїнський конкурс «Інтел ЕкоУкраїна» – національний етап Міжнародного конкурсу Intel ISEF 2011; 50-та Міжнародна олімпіада проектів з охорони навколишнього середовища; Всеукраїнський конкурс колективів екологічної просвіти (м. Біла Церква, Київська обл.); Всеукраїнський юнацький фестиваль «В об'єктиві натураліста» (січень, м. Харків); IV Всеукраїнський збір учасників екологічних експедицій, походів, польових практик (на базі біосферного заповідника «Асканія Нова», Херсонська область); Всеукраїнські комплексні екологічні експедиції «Ласпі», «Ойкос», «Луна», Болгаро-український еколого-оздоровчий табір «Крок назустріч» (червень-серпень); Фестиваль «Природна мозаїка народних ремесел» заочного типу; «Всеукраїнський конкурс «Мій рідний край – моя земля»; «Моя

²⁵⁷ Радченко, Т.Д., Аналітична доповідна про роботу Європейського молодіжного форуму „Дотик природи" / Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. [online]. Режим доступу: <https://nenc.gov.ua/old/790.html>. [Дата звернення 08 жовтня 2015]

²⁵⁸ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

Батьківщина – Україна»; День юного натураліста (щорічно); Всеукраїнська акція «Діти за гуманне ставлення до тварин»; Моніторинг стану оточуючого середовища «Globe»; Всеукраїнський еколого-натуралістичний похід «Біоцит»; Науково-освітній проект «Оптимізація озеленення території навчальних закладів»; Всеукраїнський конкурс «Мікроскопічні водорості – показники екологічного стану довкілля»; Національний тур Європейського дитячого екологічного конкурсу (Польща); Трудові акції «Плекаємо сад», «Дослідницький марафон», «Парад квітів біля школи» та ін. Національний ЕНЦУМ також запросив загальноосвітні навчальні заклади та школи нового типу до участі у заходах з нагоди 85-річчя юннатівського руху в Україні: виставці-ярмарку «Турбота юних», Всеукраїнському конкурсі-ярмарку юних квітників, Всеукраїнській виставці «Панорама акваріума» та організації роботи з обдарованими дітьми різних вікових категорій у формі навчання: творчі учнівські об'єднання початкового, основного та вищого рівнів, наукове товариство «Ерудит», Природничий ліцей, Всеукраїнський інститут біологічних стажувань, Університет юних біохіміків, навчання у Всеукраїнському Інституті біологічних стажувань (ботаніка, зоологія, біохімія, генетика)²⁵⁹.

Також, упродовж 2011 р. було проведено конкурс «Замість ялинки – зимовий букет», учнівська молодь проводила озеленення, закладання скверів під гаслом «Посади своє дерево». В ході здійснення проекту «Наша допомога птахам» діти-члени «Екологічної варти» заготовляли корми, а також виготовляли годівнички та шпаківні. Члени «Екологічної варти» здійснюють проект «Прибери планету» щодо вирішення проблем побутового забруднення та роздільної утилізації відходів. Всеукраїнська екологічна організація «Жива планета» також спрямовує увагу на інформаційно-просвітницьку роботу серед учнівської молоді.

²⁵⁹ Юннати Хмельниччини, 2011. / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 160 с. іл.

У 2011 р. реалізовувалися проекти «Енергозбереження», «Натисни на сміття», «Дім, в якому ти живеш», конкурси дитячої творчості «Життя в стилі еко» тощо.

Продовжувало свою діяльність Українське товариство охорони природи, проводився пошук та впровадження нових критеріїв і форм роботи цієї організації, у 2011 р. функціонувало 14 його секцій. У вересні цього ж року разом з Асоціацією міст України місцеві організації товариства провели всеукраїнську акцію «Чиста країна – чиста Земля»²⁶⁰.

ВЕЛ організувала проведення багатьох семінарів для навчальних закладів та громадських організацій під загальною тематикою «Мій екологічний слід», метою яких є підвищення рівня екологічної культури теперішньої молоді, а також формування природоохоронного менталітету населення.

Регіональне молодіжне екологічне об'єднання «Екосфера» (Закарпаття) реалізує власно розроблену альтернативну еколого-освітню та виховну програму «Школа у природі». У 2012 році організація здійснила програми у галузі природоохоронної освіти і працює за такими напрямками: реалізація навчально-методичної програми для вчителів; провадження тематичних циклів навчань для учнів; робота з обдарованими дітьми; розробка і видання навчально-методичних посібників, збірок дитячих творів і малюнків, публікація наукових статей з питань природоохоронної освіти; проведення просвітницьких акцій.

Діяльність громадської організації-клубу «ЕКОС» (м. Житомир) орієнтована на покращення природоохоронної роботи, пропаганду екологічних знань та формування екологічної культури серед учнівської молоді, забезпечення органічного поєднання трьох складових екологічної освіти: екологічних знань, екологічних переконань, екологічної діяльності.

У дитячому екологічному центрі «Романтик» (м. Суми) реалізовано проект «Зелений ліцей», метою якого є сприяння формуванню й підвищенню екологічної

²⁶⁰ Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

свідомості серед дитячого загалу, в якому робиться спроба об'єднати класичні й новітні методи навчання й виховання. Так, учителями були відібрані методики з екологічної освіти й виховання дітей, створені в Україні, країнах СНД, Європи та США, крім цього розроблені авторські програми, методики й тематичні уроки для учнів різного віку.

Національний екологічний центр України сприяє створенню нових об'єктів природно-заповідного фонду та захищає недоторканність існуючих. Систематично проводяться просвітницькі лекції та покази екологічних відеофільмів. Українське товариство охорони природи організовує діяльність «Народних університетів «Природа», робота яких орієнтована на формування особистості з новим типом мислення, підвищення рівня екологічної культури.

Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток» у 2012 році проводив різноманітні заходи з екологічної освіти і виховання, серед яких: Всеукраїнський семінар-практикум для координаторів програми GLOBE в Україні; Всеукраїнська природоохоронна акція «Нагодуй пташенятко»; Робота в конкурсній комісії Міністерства екології та природних ресурсів України з узагальнення підсумків Всеукраїнського конкурсу «До чистих джерел» за 2011 рік (січень) та за 2012 рік (листопад).

ВБФ «Паросток» був одним з організаторів проведення трудових екологічних акцій до Міжнародного дня Землі з членами шкільних лісництв, юними екологами та юними квітникарями з різних куточків України, а також інтернет-олімпіади «Крок до знань» з розробки екологічних проєктів. Фонд «Паросток» координує роботу ДЕП (Дитячого екологічного парламенту) та дитячих громадських екологічних організацій при позашкільних навчальних закладах України. За 2012 рік було профінансовано видання чотирьох номерів науково-художнього журналу для дітей і юнацтва «Паросток».

У 2012 році відбувся Другий Екологічний форум дітей та молоді України, метою якого було виховання дітей та молоді справжніми патріотами країни через

формування досвіду громадянської поведінки, активної громадянської позиції та залучення їх до конкретної участі у природоохоронній діяльності; екологічне навчання дітей та молоді, залучення учнів до природоохоронного руху. Під час Форуму було проведено Фестиваль кращих дитячих ініціатив «Виховання патріотизму через природоохоронну роботу», конкурс «Станьмо на варті власного майбутнього!», екологічні навчально-виховні семінари «Виховання екологічної свідомості». Всеукраїнський конкурс «Мій голос я віддаю на захист природи» має номінації, в яких можуть проявити себе і діти, і дорослі: це – екологічний плакат «Зміни клімату: час діяти!», фотографія «Природно-заповідний фонд України», авторські програми «Збалансований розвиток» тощо. Виховання дбайливого ставлення до природи рідного краю та освітні екологічні програми обласні організації здійснюють не лише під час проведення позакласних виховних годин, екологічних ігор та природоохоронних акцій, а й безпосередньо в природі, започаткувавши літні екологічні табори, де відпочинок поєднується з науково-дослідною роботою, практичними природоохоронними заходами, творчою діяльністю.

Громадські екологічні організації України, стурбовані негативними тенденціями у сфері охорони навколишнього природного середовища, ухвалили рішення про створення на основі Громадської ради всеукраїнських природоохоронних організацій Національної екологічної ради України. 18 грудня 2012 року відбулися установчі збори Національної екологічної ради України²⁶¹.

1 січня 2013 р. набув чинності Закон України «Про громадські об'єднання», котрий спростив процедуру реєстрації та повідомлення про їх створення, а це призвело до того, що протягом першого кварталу 2013 р. кількість зареєстрованих громадських організацій збільшилася вдвічі, зокрема й екологічного спрямування. З метою співробітництва урядових і неурядових природоохоронних організацій

²⁶¹ Доповідь щодо громадської оцінки процесу реалізації екологічної політики у 2012 році, 2013. – К. : / Міністерство екології та природних ресурсів України. [online]. Режим доступу: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/2012_Gromadska-otcinka1.pdf. [Дата звернення 17 листопада 2015]

при Міністерстві екології та природних ресурсів України було створено громадську раду, до складу якої ввійшли представники зареєстрованих Мінюстом України громадських екологічних організацій національного рівня²⁶².

З 26 по 28 вересня 2014 року в прикарпатському м. Косові відбулась Школа екологічного громадського активіста. Шістдесят молодих та енергійних представників громадських організацій з усіх регіонів країни з'їхались для того, щоб всіляко сприяти розвитку громадського екологічного руху в Україні.

Метою понад двомісячного проекту є зростання кількості екологічно свідомих громадських активістів. Для цього програмою ШЕГА було проведено пізнавальні тренінгові заняття та кейси, щоб надати активістам необхідні знання.

Проект ШЕГА реалізується за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні та спрямований на розбудову громадянського суспільства в Україні, шляхом залучення активної молоді до вирішення соціально-екологічних проблем місцевих громад²⁶³.

Останнім часом активізувала свою роботу громадська екологічна організація Let's do it, Ukraine! В 2015 році до екологічно спрямованих заходів Let's do it, Ukraine! долучились понад 500 000 учасників у всіх регіонах України.

До сфери діяльності цієї організації відносяться загальнонаціональні прибирання з роздільним сортуванням відходів, і масові фестивалі чистоти, еко-просвіта дітей і молоді. А також, освітні проекти в школах щодо популяризації сталого розвитку: «Друге життя», «Екологічна Школа»; регіональні тренінги «Розвиток екологічних громад» та презентація соціально-екологічної акції «Зробимо Україну чистою разом! – 2016» в загальноосвітніх школах; І Міжнародний екологічний онлайн марафон «Let's do it!»; Всеукраїнський екологічний фестиваль ЧИСТОФЕСТ; І Всеукраїнський навчально-тренувальний

²⁶² Ковпак, Л.В., 2013. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал, №4, С. 63 – 77.

²⁶³ Сімко В. Екологічна мобілізація: активна молодь дає новий старт розвитку екологічного руху в Україні. [online]. Режим доступу: <http://gorodenka.if.ua/index.php/k2-tags/k2/item/201>. [Дата звернення 19 вересня 2016]

табір «Let's do it, Ukraine» в Карпатах «Чисті гори»; II Всеукраїнський навчально-тренувальний табір «Let's do it, Ukraine» в Одеській області «Чисте море»; форум громадських організацій «Стратегічне планування соціальних активностей на 2017 рік»; розробка методичного посібника «Стратегія розвитку екологічного волонтерства в Україні 2017 – 2027 рр.» тощо²⁶⁴.

В межах VII етапу (1991 р. – до тепер) – створення нормативної бази та розвиток нових форм громадського екологічного руху і взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, можна виділити наступні характерні ознаки:

- подальшого розвитку набуває екологічне законодавство, однією з цілей національного виховання визначається формування у молоді екологічної культури;
- значного поширення за участі учнів набувають різноманітні екологічні: конкурси, акції, конгреси, операції;
- виникає цілий ряд регіональних та всеукраїнських самодіяльних громадських екологічних організацій, окрему групу серед яких становлять дитячі та молодіжні організації;
- спостерігається налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями, школами та владою;
- за участі громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл активно впроваджуються міжнародні акції та проекти;
- створено Громадську раду всеукраїнських організацій природоохоронного спрямування та Дитячий екологічний парламент, прийнято Концепцією неперервної екологічної освіти в Україні.

²⁶⁴ Let's do it, Ukraine План заходів і напрямки роботи організації на 2016 рік. [online]. Режим доступу: <http://csr-eu-jm.com.ua/files/----.pdf>. [Дата звернення 28 серпня 2017]

На VII етапі основною є *тенденція* – до налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями та загальноосвітніми школами з реалізації різноманітних акцій і проектів.

Сьогодні школа і громадські екологічні організації – партнери в освітньо-виховному просторі з чітко визначеними специфічними завданнями у вихованні дітей. І в школах, і в громадських екологічних організаціях, розвиваються виховні системи, що відповідають сучасним запитам суспільства, сім'ї, дітей, соціуму.

Таким чином, взаємодія шкіл і представників громадського екологічного руху – це організація, узгодження їх взаємообумовлених дій, спрямованих на досягнення спільної мети, ефективну реалізацію специфічних виховних можливостей кожного суб'єкта взаємодії.

Висновки до другого розділу

Відповідно до мети дослідження, виявити тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами в різні історичні періоди, проведено порівняльно-історичний, ретроспективний аналіз з метою з'ясування хронології провідних напрямів взаємодії громадських екологічних організацій та шкіл.

Визначено основні тенденції, що притаманні кожному із семи етапів становлення і розвитку громадського екологічного руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами.

З'ясовано, що перший етап – *язичницько-християнська модель природоохоронної діяльності (V – XVI ст.)* – характеризується накопиченням практичного виховного досвіду в природоохоронних традиціях українського народу, що визначається використанням звичаїв, обрядів, свят, символів, ритуалів тощо, продукуванням ідеї гармонії з природою, використанням засобів виховання (прислів'я, приказки, казки, загадки, легенди, пісні тощо) з метою формування

позитивного ставлення дітей та молоді до природи. Окреслено провідну *тенденцію* цього етапу – до поєднання в релігійно-світоглядній системі язичництва і християнства ставлення до навколишнього середовища на основі природоохоронних традицій.

Визначено, що другий етап – *формування екологічної культури під впливом природоохоронної просвіти (XVII – XIX ст.)* – характеризується ідеєю бережливого ставлення до рідної землі. Прихильниками охорони природи, збереження та раціонального використання природних ресурсів були громадські діячі та духовенство (Іларіон, Феодосій та Антоній Печерські, Петро Могила, Інокентій Гізель), вчені і прогресивні педагоги (І. Галятовський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Кайгородов та ін.), гетьмани і полковники, рядові козаки, що закликали до інтенсивного використання у навчанні природних матеріалів та занять на природі. Встановлено головну *тенденцію* цього етапу – до впровадження у процес виховання природоохоронної ідеї бережливого ставлення до рідної природи.

Досліджено, що третій етап – *виникнення та реалізація ідей створення громадських природоохоронних організацій (1900 – 1918 рр.)* – відзначається появою гуртків та клубів агрономічного, сільськогосподарського, біологічного й натуралістичного профілів. Зазначено, що праці вчених-природодослідників, зокрема В. Вернадського, стали науковим підґрунтям виникнення громадського екологічного руху, у межах якого створювалися громадські природоохоронні організації, першою з яких було «Хортицьке товариство охоронців природи», що призвело до появи нових форм просвітницької діяльності: садово-городні школи, філії товариства «Сільський господар», гуртки в дитячих будинках з підсобними господарствами; гуртки, організовані «Просвітою» для сільських дітей; зоопарки, екскурсійні поїздки. Визначено домінуючу *тенденцію* цього етапу – до виникнення, розвитку та просвітницької діяльності громадських екологічних організацій.

Доведено, що четвертий етап – *залучення до природоохоронних організацій значних мас населення до процесу взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (від початку 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст.)* – вирізняється поширенням громадськими організаціями природоохоронних ідей серед молоді в ході лекцій, бесід, відвідування музеїв, бібліотек, природничих виставок, ботанічних та зоологічних садів. Зазначено, що важливе місце у громадській охороні природи посідав рух юних натуралістів, центральні і місцеві краєзнавчі бюро, ланки юних природолюбів тощо. Зусиллями шкіл і культурноосвітніх організацій «Просвіта», «Рідна школа», «Пласт» та ін. були засновані шкільні бібліотеки, гуртки при читальнях, літні табори для учнів, дитячі товариства, організовувалися і проводилися екскурсії та дитячі свята. Окреслено головну *тенденцію* цього етапу – до поширення природоохоронних ідей серед учнівської молоді за активного впливу з боку держави.

З'ясовано, що п'ятий етап – *відродження та взаємодія природоохоронного руху із загальноосвітніми навчальними закладами (від середини 40-х – до середини 80-х рр. XX ст.)* – характеризується залученням учнів до сільськогосподарського виробництва та виробничої практики (відновлення зруйнованих шкіл, біологічних кабінетів, лабораторій, дослідних ділянок, насадження лісосмуг, парків, лісів), створенням виробничих бригад, шкільних лісництв, науково-дослідницьких гуртків, наукових товариств учнів. Зазначено, що особливого поширення набули екологічні акції, естафети, операції. У кожній школі організовувалися юнацькі секції охорони природи та активно діяти «голубі» і «зелені» патрулі. Встановлено провідну *тенденцію* цього етапу – до ідеологічно-організаційного оформлення природоохоронного руху і залучення учнів до суспільно-корисної праці.

Визначено, що шостий етап – *активізація дитячого та організація незалежного екологічного руху та їх взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (від середини 80-х – до початку 90-х рр. XX ст.)* – характеризується появою незалежних громадських екологічних організацій і груп, першою з яких

була Українська екологічна асоціація «Зелений світ». Ідеологія «підкорення природи» у той час змінюється на необхідність «розв'язання екологічних проблем», що призводить до впровадження у діяльність юних друзів природи нових форм роботи: кінолекторії, школи юного еколога, навчальні екологічні стежки тощо. Окреслено домінуючу *тенденцію* цього етапу – до появи самодіяльних громадських екологічних організацій, які займалися вирішенням регіональних екологічних проблем.

Досліджено, що сьомий етап – *створення нормативної бази та розвиток нових форм громадського екологічного руху і взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами (1991 р. – до тепер)* – характеризується розвитком екологічного законодавства, формуванням у молоді екологічної культури через участь в екологічних конкурсах, акціях, конгресах, операціях за підтримки регіональних та всеукраїнських самодіяльних громадських екологічних організацій; спостерігається налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями, школами та владою. Визначено головну *тенденцію* цього етапу – до налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями та загальноосвітніми школами з реалізації різноманітних акцій і проектів.

Узагальнено досвід громадських екологічних організацій із різних регіонів України у процесі їх взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами. Доведено, що на сучасному етапі школа і громадські екологічні організації – партнери в освітньо-виховному просторі з чітко визначеними завданнями у вихованні дітей.

Матеріали другого розділу викладені в наступних публікаціях автора [129; 131; 132; 135; 136].

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З ЗАГАЛЬНООСВІТНІМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ

У розділі охарактеризовано вплив концепції сталого розвитку на динаміку взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами. Представлено результати узагальнення зарубіжного досвіду взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами. Досліджено можливості реалізації принципу волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху та загальноосвітньої школи у формуванні екологічної компетентності школярів.

3.1. Вплив концепції сталого розвитку на динаміку взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами

Нагальною потребою XXI століття є формування такого способу життя, який став би підґрунтям довготривалого ощадливого розвитку людської цивілізації. Науково-технічний прогрес, нові технології не здатні подолати загрозу екологічного колапсу, що навис над усім людством. Виникає необхідність в новій філософії, новій політиці, нових моральних імперативах – зобов'язаннях кожної людини й людства в цілому. Саме на таких принципах сформувалось поняття стійкий, або сталий (збалансований), розвиток (англ. – sustainable development). Термін sustainable визначається як характеристика процесу або стану, що може підтримуватись невизначено тривалий час. А термін sustainable development означає покращання якості людського життя при збереженні сталості підтримуючих екосистем.

Для забезпечення сталого розвитку – найважливішого завдання, що коли-небудь стояло перед людством, – особливі сподівання покладаються на освіту²⁶⁵.

У розвитку стратегічних основ освіти для збалансованого розвитку (ОЗР) можна умовно виділити три етапи (Г.О. Білявський, Т.В. Тимочко, О.В. Пашенко):

I – 1970–1985рр. (етап загального занепокоєння екологічним станом природи) – накопичення та викладення доказів забруднення природного середовища, з'ясування й широке висвітлення причин та обсягів забруднень і деградації біогеоценозів, прогнозування змін в біосфері, підготовка і видання перших підручників і посібників з екології, висвітлення екологічних проблем у засобах масової інформації.

II – 1985–2002рр. (етап теоретичних напрацювань у сфері екологічних проблем) – початок підготовки фахівців-екологів як широкого профілю і галузевого спрямування, відкриття багатьох екологічних кафедр та факультетів у ВНЗ, розроблення та ухвалення постанов Уряду про екологічну освіту, підготовка та видання великої кількості посібників, підручників з різних екологічних дисциплін, розроблення Концепції екологічної освіти та Плану її реалізації; Стандартів з екологічної освіти.

III – 2003–2010рр. (етап практичного вирішення екологічних проблем) – розроблення Закону про екологічну освіту, розвиток важливих прикладних екологічних дисциплін – екологічного аудиту, екологічного менеджменту, екологічного управління, економіки природокористування та екологічної політики, освіти для збалансованого розвитку²⁶⁶.

Питання освіти для сталого розвитку систематично обговорюється на рівні високих посадових осіб держав і урядів, у межах міжнародних і міжурядових, неурядових і просвітницьких організацій. У „Порядку денному на XXI століття” є

²⁶⁵ Уроки для сталого розвитку. Як організувати позакласну роботу учнів основної школи. Методичний посібник для вчителів, 2011. – К. : Видавничий дім „Освіта”, 76 с.

²⁶⁶ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

розділ, присвячений освіті в інтересах сталого розвитку (ОСР), де освіта трактується як найважливіший та незамінний інструмент забезпечення сталого розвитку²⁶⁷.

Але найбільш чітко про потребу міжнародних угод і дій в галузі освіти було оголошено на Всесвітньому саміті зі стійкого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.). У прийнятій на форумі заяві було зазначено: «Освіта для сталого розвитку має заохочувати формування у людей почуття особистої і колективної відповідальності, а отже, і зміни в поведінці, якщо вони необхідні». У березні 2005 року Україна стала однією з 55-ти країн, які підписали документ ООН «Стратегія освіти для стійкого розвитку»²⁶⁸.

У 2012 році проведено традиційну Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Національна система освіти для збалансованого розвитку», в ході якої учасники взяли участь у роботі секцій «Інтеграція екологічної складової в дошкільну та загальну середню освіту», «Вища освіта для збалансованого розвитку», відкритій дискусії «Громадські ініціативи у реалізації освіти для збалансованого розвитку», круглому столі «Культура збалансованого розвитку: роль освіти, науки, етики та релігії»²⁶⁹.

Необхідно звернути увагу, що від початку ця сфера в освіті розвивається як така, основним завданням якої є формування в учнів моделей поведінки, звичок, стилю життя, що відповідають потребам сталого розвитку людства. Сталий розвиток – це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження і поетапного відновлення цілісності навколишнього природного середовища, створення

²⁶⁷ Збережемо для нащадків: матеріали III Миколаївських міських екологічних читань, м. Миколаїв, 30 лист. 2010 р. / Управління з охорони навколишнього природного середовища та благоустрою департаменту ЖКГ виконкому Миколаївської міської ради, Миколаївський міський центр екологічної інформації та культури [та ін.] ; уклад. : І.Б. Чернова, Т.О. Михайловська. – Миколаїв : СПД Румянцева Г.В., 114 с.

²⁶⁸ Уроки для сталого розвитку. Як організувати позакласну роботу учнів основної школи. Методичний посібник для вчителів, 2011. – К. : Видавничий дім „Освіта”, 76 с.

²⁶⁹ Доповідь щодо громадської оцінки процесу реалізації екологічної політики у 2012 році, 2013. – К. : / Міністерство екології та природних ресурсів України. [online]. Режим доступу: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/2012_Gromadska-otcinka1.pdf. [Дата звернення 17 листопада 2015]

можливостей для рівноваги між його потенціалом і потребами людей усіх поколінь²⁷⁰. Освіта є передумовою та водночас основним засобом досягнення сталого розвитку. Вона має вагоме значення для забезпечення інформованості з проблем екології та етики, формування цінностей і підходів, набуття навиків і заохочення поведінки, сумісної зі сталим розвитком.

Сталий розвиток суспільства необхідно розуміти як безперервний навчальний процес, який включає збагачення знань, формування спеціальних навиків, життєвих позицій і цінностей щодо здорового способу життя в гармонії з довкіллям. Це викликає потребу змістити акценти від методів, орієнтованих лише на передачу інформації, до ширшого впровадження активних методів навчання, багатостороннього й міждисциплінарного аналізу ситуацій повсякденного життя²⁷¹.

Основною причиною виникнення освіти для сталого розвитку є розуміння необхідності змін в освітній парадигмі з метою подальшого сталого розвитку суспільства, економіки на збереження навколишнього природного середовища. Освіта сталого розвитку вбачає перехід до такої економічно та соціально орієнтованої моделі навчання, в основі якої мають бути глибокі міждисциплінарні знання, які засновані на комплексному підході до розвитку суспільства, що дозволяють ухвалювати та впроваджувати рішення на місцевому та глобальному рівнях, орієнтовані на зростання якісного рівня життя, що не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти свої потреби²⁷².

Освіта для збалансованого розвитку спрямована на набуття знань і навичок, що стимулюють формування нового екологічно свідомого суспільства, нового

²⁷⁰ Семенов, В.Ф., Екологічний менеджмент / Українські підручники онлайн. [online]. Режим доступу: http://pidruchniki.ws/ekologiya/ekologichniy_menedzhment_-_semenov_vf. [Дата звернення 29 вересня 2016]

²⁷¹ Національна парадигма сталого розвитку України, 2012. / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 72 с.

²⁷² Губанова, О.В., Ветрова, І.В., Клименка, М.О. Проект «Концепція регіональної системи освіти для сталого розвитку». [online]. Режим доступу: www.rvosvita.org.ua/engine/download.php?id=279&area=static. [Дата звернення 27 листопада 2016]

світогляду, нових позицій, цінностей, сприяють розвитку, який є соціально значущим, економічно життєздатним і екологічно збалансованим. Освіта для збалансованого розвитку формується на засадах всезагальності й безперервності освіти, міждисциплінарному підході, активній співпраці вчителя і учня, навчання на основі досвіду і творчості. Найважливіші компоненти освіти для збалансованого розвитку: освіта (навчання); підготовка і перепідготовка кадрів; формування навичок; розвиток системи цінностей і виховання; інформування та просвіта населення²⁷³.

Основна ціль освіти в інтересах збалансованого розвитку – виховання освіченої людини з активною громадською позицією, здатної критично мислити, оцінювати ситуацію та складати прогноз наслідків своєї діяльності з точки зору негативного впливу на соціальний розвиток та довкілля. Необхідно здійснити перехід від простого отримання знань та навичок до готовності діяти і жити в умова, що швидко змінюються, вчитися передбачати наслідки вчинених дій, зокрема й можливі наслідки у сфері витривалості природних біоценозів та соціальних структур²⁷⁴. Для зростання ефективності освітянської діяльності з учнями відповідно до мети освіти в інтересах збалансованого розвитку надзвичайно необхідним є врахування закономірностей формування особистості, особливостей психічного розвитку учня²⁷⁵.

Серед найбільш важливих завдань навчальної та виховної роботи у закладах середньої освіти відповідно до концепції сталого розвитку є:

- засвоєння школярами знань про історію появи та сутність концепції сталого розвитку, зростання обізнаності молодого покоління щодо розуміння

²⁷³ Доповідь щодо громадської оцінки процесу реалізації екологічної політики у 2012 році, 2013. – К. : / Міністерство екології та природних ресурсів України. [online]. Режим доступу: http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/2012_Gromadska-otcinka1.pdf. [Дата звернення 17 листопада 2015]

²⁷⁴ Стратегія ЄЕК ООН з освіти в інтересах збалансованого розвитку, 2006. Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. К.: «Аспект-Поліграф», №3, 40 с.

²⁷⁵ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

важливого значення сталості як запоруки збереження природного середовища та умов життя людини;

- формування у дітей ціннісних орієнтацій, що узгоджуються з потребами сталого розвитку як особистісно значущих і доцільних, пов'язаних з індивідуальними переконаннями та відповідальним ставленням до власних дій;

- практичне впровадження моделей сталого розвитку, формування відповідних норм поведінки та стилю життя, активної громадянської позиції щодо втілення ідеї сталості у щоденному досвіді дитини²⁷⁶.

Хоча ОСР часто сприймають, як «правонаступницею» екологічної освіти, оскільки вона направлена у великій мірі на вирішення екологічних негараздів сучасності та майбутнього, аналіз мети, завдань та змісту ОСР дозволяє зробити висновок, що ОСР є відмінною від екологічної освіти.

Про це зазначено у матеріалах проекту Європейської комісії «Освіта для стійкого розвитку в європейських початкових школах», де вказано, що екологічна освіта, яка запроваджена в Європі упродовж кількох десятиріч, не досягла своїх цілей²⁷⁷. Головні причинами такої ситуації вбачаються у переоцінці екологічних знань та суперечності моделей поведінки, що пропонуються учням у школі, з повсякденним життям. Ще одна вагома причина неспроможності екологічної освіти є неналежний рівень об'єднання самих екологічних питань з соціальними, культурними, економічними тощо²⁷⁸.

Проте, базою освіти для збалансованого розвитку є саме екологічна освіта. Освіта в інтересах збалансованого розвитку не дорівнює екологічній освіті і не є переорієнтацією будь-якої однієї сфери освіти. Вона повинна в однаковій мірі включати економічні, соціальні й екологічні аспекти і стати процесом навчання

²⁷⁶ Реалізація проекту «Освіта для сталого розвитку» в загальноосвітніх закладах Київщини. [online]. Режим доступу: <http://yahotyn-school2.edukit.kiev.ua/Files/downloads/Доповідь.doc>. [Дата звернення 10 грудня 2016]

²⁷⁷ На пути к образованию для устойчивого развития. [online]. Режим доступу: www.unesco.kz/education/cdrom/ssdkz/topic4/realizaciya.htm. [Дата звернення 06 вересня 2016]

²⁷⁸ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

впродовж усього життя, з чітким визначенням ролі формальної і неформальної освіти. Освіта в інтересах сталого розвитку має стати новим процесом навчання²⁷⁹.

Освіта для сталого розвитку є необхідним компонентом сучасного суспільства знань та процесу неперервного навчання. На часі стоїть питання як про запровадження принципів сталого розвитку в освітній процес, так і використання в повній мірі потенціалу освіти для досягнення мети сталого розвитку.

Незважаючи на те, що екологічна освіта та освіта для сталого розвитку задекларовані як основні напрямки суспільного прогресу, на шляху їх ефективного й результативного впровадження постають вагомі перешкоди методологічного характеру, зокрема пов'язані із визначенням обох форм освіти та їх взаємозалежності²⁸⁰.

Провідні вчені зазначають, що підвищення екологічної грамотності населення у більшості країн запроваджується в системі формальної (школи, університети, курси підвищення кваліфікації) та неформальної освіти (установи, що забезпечують екологічну підготовку на громадських засадах: громадські рухи, клуби, фонди, музеї, засоби масової інформації та ін.), що організовують свою роботу відповідно до сучасної концепції сталого розвитку²⁸¹.

В зв'язку з цим, цілком поділяємо думку Т. Саєнко, що лише за умови взаємодії навчальних закладів і громадських екологічних організацій можна говорити про „... наближення, поки що омріяних перспектив та обрисів сталого розвитку і формування активної екологічної культури”²⁸².

²⁷⁹ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку, 2007. – К. : ТОВ “Компанія”, – 184 с. / Організація Об'єднаних Націй в Україні. [online]. Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf. [Дата звернення 15 травня 2016]

²⁸⁰ На шляху до сталого розвитку закладів освіти в Україні. Впровадження екологічного стандарту «Зелений клас» у закладах освіти згідно ДСТУ ISO14024. Методичний посібник, 2014. – Київ: вид-во «Задруга», 64 с.

²⁸¹ Шевяков, О.В., Копоровський, О.Е., Славська, Я.А., 2013. Еколого-естетичне виховання в контексті ідей сталого розвитку // Екологія і природокористування, Вип. 17, С. 245 – 250.

²⁸² Саєнко, Т.В., 2005. Громадські організації в екологічній інтеграції суспільства. Навчально-виховний аспект / Т.В. Саєнко // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, Вип. 41, С. 164 – 173.

Стратегія освіти для сталого розвитку полягає у підтримці і заохоченні зв'язків із громадськими організаціями. На сьогодні в Україні функціонує близько 500 громадських організацій, робота яких орієнтована на вирішення нагальних екологічних проблем. Нараховується також понад п'ять тисяч дитячих громадських об'єднань²⁸³.

Неформальна екологічна освіта має свої унікальні особливості. Громадський рух, зокрема – молодіжний і дитячий, є вдалою системою для розвитку самоорганізованої особистості, людини з високими показниками громадської активності та громадянської відповідальності у суспільстві XXI ст. Саме в позашкільній діяльності дитина проявляє якнайбільше якостей особистості. На їхньому ґрунті за допомогою дорослих і однолітків вона формує нові вміння та навички, будує власний світогляд, ставлення до людей і природи.

Громадські організації застосовують системний підхід – поєднують екологічне виховання із практичною діяльністю, новими освітніми розвиваючими заходами, науковопрактичною роботою дітей, втіленням системи самоврядування та розвитку лідерських якостей²⁸⁴.

З метою налагодження дієвої співпраці та розвитку партнерської мережі між громадськими екологічними організаціями і різного роду державними структурами, зокрема навчальними закладами, у січні 2014 року було створено сайт «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні».

За ініціативи Міжгалузевого координаційного центру з екологічної освіти для сталого розвитку Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Мінприроди та екологічної громадської організації «Хвиля» сайт «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні» (www.ecoosvita.org.ua) є першою всеукраїнською ініціативою поєднати зусилля міжнародної спільноти, науковців,

²⁸³ Пустовіт, Н.А., 2006. Освіта для сталого розвитку – важливий напрям підвищення екологічної компетентності вчителя / Н. А. Пустовіт // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 28, С. 19 – 22.

²⁸⁴ Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку, 2007. – К. : ТОВ “Компанія, – 184 с. / Організація Об'єднаних Націй в Україні. [online]. Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf. [Дата звернення 15 травня 2016]

громадськості, державних службовців, екологів, освітян та просто школярів і студентів для забезпечення розвитку освіти для сталого розвитку та екологічної освіти. На сьогодні активними учасниками мережі є понад 15 громадських організацій, зокрема «Хвиля», «Екологічна Україна», «За чисте довкілля», «Жива планета», «Паросток», «Розвиток та довкілля», «Вчителі за демократію та партнерство», «Еко клуб Зелена Житомирщина», «Жінки та діти України – наше майбутнє», «ЕКО-РОЗВИТОК», «Сталий розвиток – гармонія суспільства», «Зелене зростання», «Просвіта, Екологія, Сталий розвиток» тощо, вищі та загальноосвітні навчальні заклади, державні установи, окремі громадяни. Основними завданнями сайту є надання методологічної, методичної та інформаційної підтримки розвитку освіти для сталого розвитку, екологічної освіти, поширення корисної інформації та популяризація досягнень, найкращих практик з питань ОСР в Україні та за кордоном, участь у підготовці пропозицій до програми роботи на період після 2014 року (після закінчення Десятиріччя освіти для стійкого розвитку, визначеного ЮНЕСКО). Передбачається, що через сайт ця мережа буде постійно збільшуватись і об'єднувати всіх зацікавлених.

Такий формат співробітництва від загальнодержавного рівня до практичної реалізації екологічної освіти на рівні шкіл, вищих навчальних закладів, екологічних громадських організацій значно розширив можливості України під час напрацювання рішень з питань освіти для сталого розвитку на національному та міжнародному рівнях²⁸⁵.

Сучасною світовою стратегічною тенденцією є формування динамічної концепції освіти в інтересах сталого розвитку, яка виходить за межі класичної екологічної освіти²⁸⁶.

²⁸⁵ На шляху до сталого розвитку закладів освіти в Україні. Впровадження екологічного стандарту «Зелений клас» у закладах освіти згідно ДСТУ ISO14024. Методичний посібник, 2014. – Київ: вид-во «Задруга», 64 с.

²⁸⁶ Національна парадигма сталого розвитку України, 2012. / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 72 с.

В Україні історично склалося, що освіта для сталого розвитку почала і продовжує формуватися на основі екологічної освіти, у якій вагому роль відіграють такі структурні компоненти цілісної системи: загальна середня та позашкільна освіта, вища освіта та просвіта населення через засоби масової інформації. Тому в Україні значна увага приділяється саме екологічній освіті, яка є головним і найважливішим елементом ОСР, її предметною та концептуальною базовою складовою²⁸⁷.

Загальна середня освіта відіграє провідну роль у пошуках шляхів раціонального вирішення важливих соціальних та екологічних проблем. Адже саме у шкільні роки у людини розвивається мислення, поведінка й способи взаємодії з оточенням, тому реалізація виховного впливу на ці три аспекти спонукає до вироблення позитивних навичок та соціально відповідальних моделей поведінки, які залишаються на все життя.

Проводячи аналіз стану освіти у сучасній школі, автори путівника «Сталий розвиток суспільства: роль освіти» відзначають, що традиційна загальна середня освіта неспроможна вдало реагувати на гострі проблеми та в повній мірі задовольнити потреби сьогодення, адже: тільки перераховує проблеми і не направлена на їх розв'язання; не дає змоги усвідомити цілісну картину світу, оскільки значна частина навчальних предметів викладається відокремлено; не орієнтована на вивчення та практичне вирішення місцевих проблем; суспільство розвивається швидкими темпами, тому знання часто стають застарілими ще до завершення терміну навчання.

Напрями вдосконалення екологічного компоненту загальної середньої освіти для сталого розвитку: здійснення системної підготовки педагогічних кадрів з екології та сталого розвитку; поєднання в навчальні програми з природничих, математичних і гуманітарних дисциплін основ екологічної грамотності;

²⁸⁷ Возна, Н.Г., Волошина, В.Г., Екологічна освіта для сталого розвитку / Кіровоградський національний технічний університет. [online]. Режим доступу: http://www.kntu.kr.ua/doc/nauk_zap_10_1/stat_10_1/35.doc. [Дата звернення 10 березня 2016]

впровадження в навчальних закладах освітніх програм, орієнтованих на сталий розвиток; вдосконалення і покращення шкільних, класних проектів та конкурсів екологічного спрямування; обмін досвідом щодо впровадження ОСР між навчальними закладами; розробка та реалізація навчально-методичного забезпечення за всіма зазначеними напрямками²⁸⁸; виховання культури споживання енергії та води, зменшення витрат сировини, кількості відходів; запровадження принципів, норм та цінностей екологічної етики та етики відповідальності; формування духовного потенціалу особистості на засадах особистісно-орієнтованої педагогіки; покращення інформаційної культури особистості, основ критичного мислення та медіа-грамотності; втілення норм міжособистісної та міжкультурної взаємодії на основі принципів полікультурності та толерантності; збагачення правової культури особистості, основ громадянськості; розвиток культури здоров'я дітей на основі розуміння цілісності природного середовища та світу людини, залежності здоров'я від стану довкілля.

Виховні принципи, що визначають зміст освіти для сталого розвитку: можливість школярами висловлювати та відстоювати свою думку; мислити критично; вчитися співпрацювати у команді, поважати і виконувати демократичні рішення; бути толерантними та відповідальними; прагнути до навчання та самонавчання; навчитися приймати самостійні рішення у своєму щоденному житті²⁸⁹.

У 2010-2012 роках Інститут педагогіки АПН разом з громадською організацією «Вчителі за демократію та партнерство» (Україна) та «Глобальний план дій» (Швеція) за сприяння фонду шведського уряду SIDA в межах оголошеного ООН десятиліття освіти для сталого розвитку здійснювали освітній

²⁸⁸ Губанова, О.В., Ветрова, І.В., Клименка, М.О., Проект «Концепція регіональної системи освіти для сталого розвитку». [online]. Режим доступу: www.rvosvita.org.ua/engine/download.php?id=279&area=static. [Дата звернення 24 листопада 2016]

²⁸⁹ Освіта для сталого розвитку: мета та основні завдання / Відділ освіти Сарненської районної державної адміністрації. [online]. Режим доступу: www.rivneosvita.org.ua/documents/rajon/sarny.php. [Дата звернення 20 грудня 2016]

проект «Освіта для сталого розвитку в дії». Метою проекту було ознайомлення педагогів України з досвідом, методологією та технологіями навчання школярів навичкам та умінням організовувати власне життя та життя сім'ї, місцевої громади відповідно до потреб сталого розвитку, що накопичений міжнародною педагогічною спільнотою, представником якої є організація «Глобальний план дій», акредитована при ООН.

Активістами проекту була створена спеціальна шкільна програма «Уроки для сталого розвитку» для учнів 3 – 9 (10) класів у форматі курсів за вибором, факультативів, гурткових, клубних та інших форм позакласних занять. До неї розроблені посібники для школярів та методичні посібники для вчителів, що були розповсюджені в школах.

У відповідності до плану, участь у першому етапі проекту брали вісім областей (Донецька, Житомирська, Київська, Миколаївська, Тернопільська, Харківська, Черкаська) та АР Крим²⁹⁰. В цілому курсом «Уроки для сталого розвитку» було охоплено більш ніж 50 тисяч учнів, а разом з ними, опосередковано, понад 100 тисяч їхніх батьків, членів родин та друзів.

У березні 2013 року було реалізовано другий етап проекту, що розрахований на три роки. Під час його проведення шкільна програма «Освіта для сталого розвитку» поширилася ще на сім інших областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Івано-Франківську, Львівську, Луганську, Рівненську та Хмельницьку.

Проектом було охоплено понад 900 шкіл у 14 регіонах України. Досягненнями проекту стали збережені ресурси: після впровадження курсу «Уроки для сталого розвитку» учасники скоротили споживання води та електроенергії – на 10-12%, а також суттєво зменшили обсяги утворення твердих побутових відходів – на 12-15%.

²⁹⁰ Опис проекту «Освіта для стійкого розвитку в дії» / Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. [online]. Режим доступу: http://kristti.com.ua/detail_publik.php?id=40&level1=6 [Дата звернення 18 березня 2016]

Позитивне значення «Уроків для сталого розвитку» полягає у формуванні сталого стилю життя у дітей, їхніх батьків та учителів, що викладають даний курс, підтверджене також результатами нещодавнього дослідження, проведеного у Житомирській, Миколаївській та Київській областях. Дослідження показало, що вплив курсу відчутний – він реально формує в родині учнів моделі поведінки, які відповідають принципам ресурсозбереження, раціонального використання води та енергії, розумного проведення покупок, свідомого ставлення до поводження з відходами.

На другому етапі учасниками проекту було вирішено збільшити цільову аудиторію шкільної програми з освіти для сталого розвитку. Творча група авторів закінчила роботу над експериментальними посібниками за цим курсом для 1-2 класів та для дошкільних закладів. Адаптована для наймолодшої вікової аудиторії програма є унікальною українською освітньою ініціативою та не має аналогів у світі. Програми та посібники пройшли широку апробацію. Основними завданнями другого етапу проекту було: видання майже 50 тис. підручників, посібників для вчителів і безкоштовне розповсюдження їх у загальноосвітні школи вказаних вище регіонів; навчання вчителів методиці проведення уроків та позакласних занять за тематикою сталого розвитку; консультативно-методична допомога вчителям, шляхом створення координаційної підтримки у кожному з регіонів; проведення круглих столів і семінарів з адміністративними працівниками шкіл; регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій; національного конкурсу-огляду «Школа сталого розвитку» для шкіл, що беруть участь у проекті. Конкурс орієнтовано на підтримку руху школи та місцевої громади в напрямку сталого стилю життя²⁹¹.

²⁹¹ На шляху до сталого розвитку закладів освіти в Україні. Впровадження екологічного стандарту «Зелений клас» у закладах освіти згідно ДСТУ ISO14024. Методичний посібник, 2014. – Київ: вид-во «Задруга», 64 с.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки серед стратегічних напрямків розбудови освіти передбачає вдосконалення змісту освіти на основі переорієнтації на мету сталого розвитку.

Робота вітчизняних педагогів по втіленню ОСР в практику загальноосвітніх шкіл має контролюватися та оцінюватися на загальнодержавному рівні. Проект «Модернізації змісту освіти в загальноосвітніх навчальних закладах на засадах переорієнтації на цілі стійкого розвитку» реалізовується на виконання «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» та «Стратегії освіти для сталого розвитку», проголошеної Радою ЮНЕСКО і підписаною Україною у березні 2005 року. Проект дасть змогу надати загальноосвітнім навчальним закладам програми, підручники, посібники для учнів та вчителів, за допомогою яких у вітчизняній освіті здійснюватиметься ОСР, підготовка вчителів до її впровадження.

Принципи оновлення змісту освіти на основі переорієнтації на цілі стійкого розвитку:

- забезпечення продуманого відбору загальноосвітніх навчальних закладів (наявність учителів, ознайомлених зі специфікою формування цілісності знань, методикою формування цілісної картини світу та проведення занять поза школою, застосування дослідницьких методів навчання; наявність відповідного матеріального забезпечення; надання належної допомоги вчителям з боку методичних служб та органів управління освітою);

- можливість забезпечити умови для перевірки навчальних досягнень у класах, де відбувається переорієнтація освіти на цілі стійкого розвитку та учнів з класів, де використовувалися класичні педагогічні технології для порівняння та узагальнення робочою групою наслідків переорієнтації змісту вітчизняної освіти на цілі стійкого розвитку і планування продовження цього процесу;

- забезпечення загально-цільового керівництва і організації педагогічного дослідження, використання результатів педагогічного дослідження.

В багатьох країнах розробляються проекти по втіленню елементів освіти для сталого розвитку, в тому числі і в Україні, зокрема, випущені посібники для учнів «Уроки для стійкого розвитку» в рамках українсько-шведського проекту «Екодемія»²⁹².

На відміну від чинних шкільних курсів, що розглядають проблеми оточуючого середовища («Природознавство», «Географія», «Біологія», «Основи екології») і надають теоретичні знання, навчальний курс «Уроки для сталого розвитку» дозволяє учням встановлювати зв'язок тем, що вивчаються, з концепцією стійкого розвитку, з їхніми особистими поглядами на майбутній стиль життя. Кожна тема з'ясовується на матеріалі як інших держав, так і на місцевому, вивчається учнями індивідуально на практиці, обговорюється в малій групі й усім класом. Робота над темами поєднується з прийняттям кожною дитиною самостійного рішення щодо власного способу життя.

Методологічним підґрунтям програми є положення про те, що школяр – це активна і творча особистість, здатна до пізнання та саморозвитку. Під час навчання учні мають можливість сформувати власний стиль життя і систему цінностей, усвідомити, як щоденний спосіб життя кожної людини та колективів відображається на стані оточуючого середовища.

У процесі такого навчання роль педагога змінюється. Він виступає організатором діяльності учнів, стимулює і скеровує їхні зусилля. Школярі самі обирають вид діяльності, виконують обрані дії, обговорюють їх, приймаючи власні рішення. Завдання учителя – створити умови для безпечного і ефективного процесу пізнання, запросити взяти в ньому участь.

Вагомим чинником є демонстрація педагогом моделей поведінки, орієнтованої на стійкий розвиток та удосконалення в учнів навичок критичного мислення. Постановка проблемних питань створює умови до пошуку дітьми

²⁹² Іванова, В.П., Освіта для сталого розвитку / Освітній портал. Класна Оцінка. [online]. Режим доступу: <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/osvita-dlya-stalogo-rozvitku.html>. [Дата звернення 26 лютого 2016]

відповідей. Маючи знання, отримані самостійно, вони виявляються адаптованими до нових викликів та наступних дій²⁹³.

В теперішній час освіта для сталого розвитку передбачає суттєві зміни в навчально-виховному процесі. Сучасний учитель має перейти від передачі знань до створення умов для активного їх засвоєння, аби діяльність учня базувалась на компетентному підході до навчання. Зважаючи на це в школі мають активно впроваджуватися технології особистісно-орієнтованого, інтерактивного навчання, технології критичного мислення, креативна та інтегрована технології²⁹⁴.

До базових завдань освіти для сталого розвитку слід віднести формування нової системи морально-етичних цінностей в суспільстві, які б призводили до відповідних змін менталітету сучасної молоді людини і утвердження нової моральності – моральності суспільства сталого розвитку²⁹⁵.

В подальшому, основними шляхами вдосконалення освіти для сталого розвитку, на думку вчених, мали б стати:

1. Реформування системи освіти України відповідно до вимог часу, значне зростання впливу суспільства на розвиток національної системи освіти та запровадження в основі цієї системи освіти в інтересах сталого розвитку.
2. Вдосконалення Концепції екологічної освіти України, адаптація її до Національної Стратегії освіти в інтересах сталого розвитку.
3. Забезпечення виконання розроблених стратегій, програм, взятих зобов'язань у межах національних планів і програм у сфері освіти в інтересах сталого розвитку.

²⁹³ Уроки для сталого розвитку. Як організувати позакласну роботу учнів основної школи. Методичний посібник для вчителів, 2011. – К.: Видавничий дім „Освіта”, 76 с.

²⁹⁴ Стратегія «Освіта для сталого розвитку» – вимога часу. / Житомирська міська рада. [online]. Режим доступу: <http://zt-rada.gov.ua/pages/p1857>. [Дата звернення 03 червня 2016]

²⁹⁵ Боголюбов, В.М., Концептуальні підходи до формування освіти для сталого розвитку, 2011. // Збірник наукових статей “III-го Всеукраїнського з’їзду екологів з міжнародною участю”. – Вінниця, Том.2., С.665 – 667. [online]. Режим доступу: <http://www.eco.com.ua/content/konceptualni-pidhodi-do-formuvannya-osviti-dlya-stalogo-rozvitku>. [Дата звернення 17 квітня 2016]

4. Всестороннє сприяння налагодженню соціального партнерства, орієнтованого на підготовку і здійснення освіти в інтересах сталого розвитку, і максимальному залученню громадянського суспільства в цей процес.

5. Покращення співпраці у галузі освіти в інтересах сталого розвитку між авторитетними громадськими екологічними організаціями України та між цими організаціями і МОНУ та Мінприроди України.

6. Звернення уваги Уряду України на потребу обов'язкового введення до програм ЗМІ еколого-виховних і еколого-освітнянських аспектів та постійного висвітлення найважливіших екологічних проблем країни.

7. Розробка координаційних механізмів для активного залучення громадянського суспільства в процес запровадження освіти в інтересах сталого розвитку.

8. Введення представників найдієвіших громадських екологічних організацій України до складу Науково-методичної комісії з екології МОНУ, а до обласних освітянських центрів – представників обласних громадських природоохоронних організацій.

9. Ввести до шкільних програм, програм ПТУ, ліцеїв, коледжів і технікумів як одну з основних дисциплін предмет «Основи екологічних знань»²⁹⁶.

У «Порядку денному на XXI століття» вказано, що «освіта є фундаментом сталого розвитку» і головним інструментом для створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільства, в якому кожен індивід повинен мати людську гідність.

Таким чином, якісна загальна середня освіта є необхідною умовою забезпечення сталого розвитку суспільства. Лише за допомогою освіти можна прищеплювати цінності, виховувати, формувати поведінку та стиль життя підрастаючого покоління, необхідні для досягнення сталого майбутнього.

²⁹⁶ Акопян, В.Г., 2010. Здобутки і проблеми реалізації «Концепції екологічної освіти України» / В. Г. Акопян // Нова парадигма. – К., Вип.98., С.25 – 34.

Загальна середня освіта повинна бути первинним елементом наближення суспільства до сталого розвитку, який буде забезпечувати потреби людей у можливостях перетворювати свою уяву про сталий розвиток у дійсність.

На основі аналізу наукової літератури, нормативних документів, змісту форм і методів роботи загальноосвітніх шкіл щодо реалізації парадигми сталого розвитку, на наш погляд, можна виокремити такі *тенденції*:

- сучасною світовою стратегічною тенденцією є становлення динамічної концепції в інтересах сталого розвитку, яка виходить за межі традиційної екологічної освіти;
- надання пріоритетності загальноосвітніх шкіл щодо впровадження принципів освіти для сталого розвитку;
- об'єднання зусиль загальноосвітніх шкіл та громадських організацій екологічного спрямування щодо сталого розвитку;
- урізноманітнення змісту, форм та методів взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських організацій у процесі реалізації принципів сталого розвитку;
- створення нового навчально-методичного забезпечення для загальноосвітніх шкіл в контексті сталого розвитку.

3.2. Аналіз зарубіжного досвіду взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами

В сучасних умовах розвитку суспільства великого значення набуває розуміння та необхідність використання світового досвіду взаємозв'язку, взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів та громадських екологічних організацій у справі вирішення екологічних проблем на основі співробітництва. Вся складність

взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій зобов'язує вивчати позитивні досягнення інших держав у цій сфері²⁹⁷.

У школах різних країн світу матеріали з екології включені в навчальні програми природничих і суспільних дисциплін. Це зв'язано з розповсюдженням руху «зелених» та рекомендаціями ООН і ЮНЕСКО, в яких визначається, що основне завдання школи – передавати дітям екологічні знання і розвивати почуття відповідальності за збереження живого й неживого світу природи.

З'ясування зарубіжного досвіду формування екологічної культури школярів має велике значення для сучасного екологічного досвіду України. Адже, на теперішньому етапі вивчення зарубіжного досвіду формування екологічної культури особистості стає однією з найважливіших умов прогресу та необхідним напрямом у вихованні молодих поколінь як відповідальних громадян світу²⁹⁸.

Зародження екологічного руху почалося в Європі – осередку найбільшої індустріалізації, з одного боку, та скарбниці моральних та естетичних цінностей, представлених у літературі та мистецтві, – з іншого. Консервативна досі Європа стикнулася з новою віхою у розвитку – технологічною революцією, в тому числі в аграрній сфері, і тотальною урбанізацією. Тому екорух початку ХХ століття став свого роду протидією швидкій індустріалізації і проголошував пріоритети збереження гармонії і непорушності природи²⁹⁹.

Другу половину ХХ і початок ХХІ століття називають етапом “споживацької” екостурбованості. Збільшення населення Землі, розвиток цивілізації, доступність благ призвели до виснаження глобального ресурсного потенціалу планети і як наслідок – глобальні екологічні порушення. Охорона природи визначається всесвітньою концепцією і стосується всього суспільства, а

²⁹⁷ Сирай, І., 2013. Екологічна освіта в сучасних соціально-педагогічних концепціях Німеччини // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, № 3, С. 191 – 195.

²⁹⁸ Бойко, Я., 2012. Екологічні організації США та їх роль в екологічному вихованні учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, № 40, С. 168 – 175.

²⁹⁹ Мовчан, Я., Бондаренко, Ю., Громадський екологічний рух – світова практика та український досвід. Історичний погляд / Рідна Природа. [online]. Режим доступу: <https://ridnapriroda.wordpress.com/2004/12/22/громадський-екологічний-рух-світова/>. [Дата звернення 19 травня 2016]

не окремих його представників. З'являються міжнародні екоорганізації, наприклад, МСОП (Всесвітня спілка охорони природи / IUCN (Женева, 1948). Вагомими зрушеннями у цьому напрямку ми зобов'язані екологам-науковцям: Рейчел Карсон ("Мовчазна весна", 1962), Жану Дорсту ("До того, як помре природа", 1968р.), Юджину Одуму ("Основи екології", 70-ті рр. XX ст.), команді Римського клубу, насамперед Медоузам ("Межі зростання", 1972), Барі Комонеру ("Коло, що замикається", 1974), Герману Дейлі ("За межами зростання", 2003) тощо. Виникли нові організації, які зараз стали всесвітньовідомими – "Грінпіс Інтернешнл" (Green Peace International, 1971), Всесвітній фонд охорони дикої природи (WWF, 1985), "пташине" (Birdlife International, друга половина XX ст.) та "водно-болотне" (Wetlands International, 1954) товариства тощо.

Сучасний екологічний рух – діяльність громадян та громадських організацій, спрямована на збереження довкілля, запобігання деградації природи, зростанню екологічних ризиків, зниженню якості життя; інституалізація дій на захист природи. Символічною датою становлення сучасного екологічного руху вважають відзначення першого Дня Землі (квітень 1970)³⁰⁰.

Розглянемо більш детально співпрацю загальноосвітніх навчальних закладів та громадських екологічних організацій у таких розвинених, відносно охорони природи, країнах, як США, Великобританія, Німеччина, Австралія в екологічній освіті дітей.

Екологічна освіта в загальноосвітніх школах США відзначається великою різноманітністю форм, напрямів і методологічних підходів, глибокою інтеграцією ідей екологічної етики у зміст практично всіх шкільних предметів, залученням громадськості і громадських організацій до процесу формування у молоді норм дбайливого та відповідального ставлення до навколишнього природного середовища. Система екологічної освіти Сполучених Штатів Америки покликана

³⁰⁰ Гардашук, Т.В., Екологічний рух / Енциклопедія сучасної України. [online]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18689. [Дата звернення 19 травня 2016]

вирішити наступні завдання: забезпечити контакти дітей з природним середовищем; створити можливості для дослідження живих організмів в природному середовищі їх існування; зробити внесок у формування екологічно прийнятних стилів поведінки та діяльності в довкіллі; сформувати сукупність знань про єдність людини, суспільства та природного середовища, про взаємозв'язок локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем, про довкілля як системи природних, економічних і соціальних факторів; задіювати кожного учня до вирішення місцевих екологічних проблем; тощо³⁰¹.

Американські спеціалісти у сфері екологічної освіти вказують на доцільність міжпредметних координацій та інтеграції екологічних знань тому, що міжпредметний підхід, на їхню думку, включає взаємну узгодженість змісту і методів розкриття законів, принципів і способів оптимальної взаємодії суспільства з природою на всіх рівнях екологічних знань. У діяльності американських шкіл міжпредметність екоосвіти запроваджують програмами навчання, які передбачають інтеграцію інформації з питань охорони природи в усі навчальні предмети шкільного курсу та налагодження зв'язку між природничими і гуманітарними дисциплінами, поєднання програм з екоосвіти, що включає всі періоди навчання – від дитсадка до випускного класу³⁰².

Екологічна освіта має неперервний характер і розпочинається з наймолодших вікових категорій населення. Для кожної групи розроблені основні принципи екологічної освіти, які впроваджуються відповідно до місцевих особливостей і матеріально-технічного стану.

Виховання найменшої вікової групи дітей здійснюється методами ігрової практики і візуально-звукового ознайомлення на матеріальній базі екологопросвітницьких центрів. Так, наприклад, на березі озера Шамплейн

³⁰¹ Писанка, К.О., 2014. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки, № 4 (07), С. 65 – 71.

³⁰² Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

побудований центр «Акваріум», де підростаюче покоління знайомлять не тільки з іхтіофауною, але й місцевими ссавцями, птахами, плазунами, рептиліями (муляжі, візуально-звукові імітатори, комп'ютерні сайти та ігри) під консультаційним наглядом штатних працівників і присутності батьків (які теж вдосконалюють таким чином основи екологічної освіти і знань). Ця експозиція слугує і для просвіти більш дорослих дітей шкільного віку³⁰³.

Тривалість шкільного навчання становить 12 років. Загальної програми з екології немає, для кожного з 50 штатів її розробляють окремо, орієнтуючись на історичні традиції. Екологічна освіта в США має два рівні: екологічний і природоохоронний. Вони тісно поєднані між собою і взаємодоповнюють один одного. Екологічний рівень включає питання природної динамічної рівноваги, організації біосфери, спадковості, адаптації, змін у природі. А в природоохоронному рівні звертається увага на питання раціонального природокористування, охорони довкілля, впливу людини на навколишнє середовище. Складовою частиною змісту освіти є уміння і навички. Їх ділять на індивідуальні і пошукові. Перші сприяють ефективному осмисленню екологічних знань, другі орієнтовані на оволодіння школярами методами самостійних наукових досліджень.

Тому в практиці роботи загальноосвітніх шкіл значна увага приділяється польовим роботам, організації польових таборів, обладнанню шкільних ділянок, що є природними лабораторіями з комплексом навколишнього природного середовища. Вчительська робота орієнтована в основному на формування у дітей вміння мислити самостійно, відшукувати шляхи вирішення проблем, пов'язаних з охороною природного довкілля³⁰⁴.

³⁰³ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

³⁰⁴ Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

Виховання школярів у позакласний час на добровільних, але престижних засадах здійснюється у численних молодіжних центрах, де працюють переважно волонтери, часто з різних держав. Окрім практичних природоохоронних, корисних для суспільства заходів (облаштування екотуристичних стежок, насадження дерев, ремонт байдарок тощо), молодь привчають і до культури поведінки у суспільстві, негативного ставлення до паління, алкоголізму та наркоманії.

Ще одним засобом залучення молодих людей до дієвих суспільно корисних справ є підтримка ініціатив дорослих. На території приватних володінь створюються невеликі центри по здійсненню будь-яких корисних проектів (Музей пташок штату Вермонт, майстерні по ремонту байдарок, старих автомобілів тощо), які із задоволенням відвідує та допомагає у праці молодь різного вікового складу. Одним з кращих зразків є майже столітня успішна робота зразково-показової сільськогосподарської ферми Шелтервуд з вирощування і отримання екологічно чистої продукції, яка була куплена великим меценатом та передана у безкоштовне користування відповідній громадській організації³⁰⁵.

Останнім часом екологічні організації США активізували свою діяльність, це пов'язано зі зростанням природних і техногенних катастроф, катаклізмів та захистом людського життя від їх наслідків. Напрямок їхньої діяльності поступово змінюється в напрямку надання людині освітніх послуг у галузі екології.

Всі природоохоронні організації США можна поділити на 8 категорій. До першої категорії відноситься рух Одюбона – загальна назва для клубів, товариств і організацій у Північній Америці, які отримали свою назву від знаменитого художника, оспівувача птахів Джона Джеймса Одюбона.

Сьогодні в Сполучених Штатах функціонує більш ніж 500 організацій Одюбона. Слід відмітити, що ця організація проводить цілеспрямовану та планомірну освітньо-виховну роботу з учнями середніх шкіл. Активісти цієї

³⁰⁵ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

організації проводять велику кількість акцій спільно з учнями щодо охорони і збереження птахів.

До другої категорії відносяться екологічні організації США, що виступають проти зміни клімату. Серед них можна відмітити групу захисників навколишнього середовища і ресурсів серед шкіл, які надають початкову та середню освіту. Такі організації приділяють багато уваги дослідженню кліматичної ситуації в Арктиці, забороні ядерної енергії та проводять велику інформаційну роботу по цих питаннях з учнями.

До третьої категорії належать екологічні організації США, що виступають за збереження навколишнього середовища. Представники цих організацій проводять просвітницьку, роз'яснювальну роботу з населенням та учнями середніх шкіл, залучають старших учнів до такої діяльності. Інші екологічні організації виникли і здійснюють свою діяльність в окремих штатах. Це зокрема каліфорнійські екологічні організації, екологічні організації Чикаго, штат Іллінойс, екологічні організації Вашингтона, округ Колумбія, природні центри США, мета яких полягає у збереженні довкілля і екологічній освіті тощо³⁰⁶.

Слід зауважити, що більшість екологічних організацій, що функціонують в США проводять екологічну освітньо-виховну роботу з підростаючим поколінням. Перш за все, ці організації беруть активну участь у розробці навчальних планів в аспекті екології. Адже прийняття навчальних планів в таких великих штатах як Техас і Каліфорнія має вагомий вплив на освіту в цілому. Сполучені Штати Америки не мають єдиного навчального плану. Кожен штат незалежний у виборі навчального плану, це вирішується на місцевому рівні. Завдячуючи національному закону про екологічну освіту (1991 р.) було створено офіс екологічної освіти при організації охорони навколишнього середовища і кілька інших програм стажувань та грантів екологічної освіти. Цей закон був прийнятий

³⁰⁶ Бойко, Я., 2012. Екологічні організації США та їх роль в екологічному вихованні учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, № 40, С. 168 – 175.

конгресом США, щоб подолати екологічну неграмотність населення, і в першу чергу молодого покоління.

У 1973 році WREEC офіційно зареєструвалася як некомерційна освітня організація. Завдяки наполегливості з боку засновників, багато зустрічей і мініконференцій були проведені по всьому заходу. Збори проводилися з метою: сприяти державній освіті і організацій з управління ресурсами для визначення статусу екологічної освіти, а також визначити роль, зв'язки, цілі програми.

Діяльність WREEC в перші роки призвела до великих позитивних зрушень у сфері екологічної освіти на національному рівні. Першою новаторською програмою Західної регіональної Ради з питань екологічної освіти у співробітництві з американським лісовим інститутом American Forest Institute (нині Американський лісовий фонд (American Forest Foundation)) був проект навчання Tree – міждисциплінарна програма екологічної освіти, яка зосереджена на лісах, щоб дати молодому поколінню загальні уявлення про екологію. Наступною її програмою став проект WILD у партнерстві із Західною асоціацією риби та дичини (Western Association of Fish and Wildlife Agencies (WAFWA)). У 1991 році WREEC вступила в партнерство з Water course (колишня Western Water course) з метою розробки проекту WET (Освіта пов'язана з водними ресурсами для вчителів) в якості третьої ініціативи на національному рівні в галузі екологічної освіти.

Національна освітня програма Wild містить додаткові освітні матеріали по захисту навколишнього середовища для учнів, молодіжних груп, природоохоронних центрів. Проект Wild розпочався в 1985 році і був повністю змінений в 2001 році. Дуже подібним на цей проект є Learning Tree, але з більшою орієнтацією на лісові ресурси держави. Слід відмітити, що проект WET – це некомерційний проект і пов'язаний з водними ресурсами, а його література призначена для вчителів і дітей віком від 5 до 18 років.

Функціонує багато інших освітніх організацій в США, які проводять освітньо-виховну роботу з екології: Американська асоціація сприяння науки (American Association for the Advancement of Science (AAAS)), досягненнями якої є проект 2061 і вихід у світ праці «Наука для всіх американців» (Science for all Americans), а також Національна наукова спілка вчителів (The National Science Teachers Association (NSTA)), яка активно взаємодіє із школами, північноамериканська спілка за освіту в сфері екології (The North American Association for Environmental Education), екологічна спілка Америки (The Ecological Society of America (ESA)) та багато інших³⁰⁷.

У Великобританії під впливом громадського екологічного руху ідея гармонізації стосунків людини з природою відображається у навчально-виховній роботі окремих шкіл і вчителів-ентузіастів. Екологічні спецкурси створюються і впроваджуються в діяльність в середніх школах держави починаючи з 1970-х рр. З 1988 р. екологічна освіта отримує законодавчо визначений статус. Вона стає неодмінним компонентом змісту шкільної освіти. Основне значення екологічної освіти підтверджується у прийнятому Національному навчальному плані (1988 р.). Держава і суспільство надають великі можливості для участі школярів у позаурочній та позашкільній роботі по захисту довкілля в громадських організаціях та на базі державних, промислових, бізнесових, дозвіллевих установ, закладів, центрів.

Британські педагоги розглядають екологічну освіту як сукупність трьох поєднаних між собою компонентів: освіта про довкілля (знання), освіта для довкілля (цінності, ставлення, поведінка), освіта в довкіллі і через довкілля (у цьому випадку природне середовище виступає засобом навчання)³⁰⁸.

³⁰⁷ Бойко, Я., 2012. Екологічні організації США та їх роль в екологічному вихованні учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи, № 40, С. 168 – 175.

³⁰⁸ Марченко, Г.В., 2004. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині XX століття: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 22 с.

У Державній національній програмі екологічний матеріал поділений на 17 розділів, які включаються до кожного навчального предмету. Для англійських середніх шкіл притаманна організація міжпредметних курсів. Серед них “уроки охорони природи”, “гуманітарні уроки”. В них беруть участь кілька предметних кафедр: географії, історії, біології, англійської мови, хімії і фізики. Проведення занять з цих курсів поєднується з такими організаційними компонентами, як інтеграція кількох коротких уроків, використання різних джерел навчальної інформації. Вагомого значення британські вчителі надають практичній діяльності учнів. Тому в багатьох школах створюють живі куточки, влаштовують метеорологічні станції, організовують зелені насадження³⁰⁹.

Британські педагоги разом з поширеними формами і методами навчання, такими як лекції та демонстрації, лабораторні і практичні роботи, семінари, виробнича практика, екскурсії, навчальні дослідницькі проекти, дискусії, застосовують і нові технології, які ще не мають широкого визнання в школі. Це комп'ютерні ігри, моделювання, відображення явищ або процесів за допомогою схем, карт, діаграм, аналіз новин засобів масової інформації, аналіз фактичного матеріалу (casestudy), вивчення здобутків усної народної творчості, зоологічні та сільськогосподарські ферми, створення мінідендро- і фітопарків, зразків садово-паркового мистецтва. Велике значення цих технологій полягає в тому, що вони дають змогу підвищити інтерес до навчання, дозволяють більш якісно засвоювати навчальний матеріал³¹⁰.

У шкільному екологічному вихованні Великобританії разом із традиційними формами організації освітнього процесу, такими, як різні класно-урочні заняття, активно застосовуються й позаурочні. Це – факультативні заняття, предметні гуртки, студії, клуби, олімпіади, конкурси тощо. Вагоме значення в системі

³⁰⁹ Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

³¹⁰ Завгородня, Т., 2013. Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід // Порівняльно-педагогічні студії, № 4, С. 39 – 44.

екологічного виховання мають екскурсії етнекологічного змісту в місцевості, що характеризують природу держави або регіону, її краєвиди, рослинний і тваринний світ; в національні парки, де зберігається сільський спосіб життя у поєднанні з залишками “дикої природи”, відвідування з метою пізнання етнографічних музеїв, ботанічних садів, пам’яток садово-паркового мистецтва. Важлива частина навчально-виховної роботи з охорони природи відводиться польовим практикумам, при проведенні яких школярі поєднують, вивчення рослинного покриву з його природоохоронними функціями і пов’язують із особливостями розвитку тваринництва певної місцевості, виявляють лікарські рослини, що використовуються в народній медицині, або здійснюють метеорологічні спостереження з використанням народного календаря тощо.

Велике значення приділяється прищепленню дітям моральних якостей при виконанні дослідних завдань (проектів). Пошукова діяльність має бути корисною з громадської і громадянської точок зору, сприяти покращенню екологічної ситуації. Прикладом може слугувати дослідно-практична робота учнів Християнської школи в Мейфлауері (Уельс). Учні цієї школи, орієнтуючись на народні перекази про те, що в місцевості більш ніж сто років тому був колодязь з водою, що мала цілющі властивостями, в результаті пошукової роботи, вимірів, тестів, відшукали місцезнаходження цього джерела і поновили його.

Підвищенню результативності навчально-виховного процесу із захисту природи сприяють і різні засоби навчання, до яких належать екологічні стежки, дидактично організовані фермерські господарства, комп’ютерна техніка. Проте, в екологічному вихованні широко застосовується і усна народна творчість (фольклор, музичне, пісенне й танцювальне мистецтво, музика, атрибути народного побуту, костюми тощо)³¹¹.

³¹¹ Полякова, Я.В., 2005. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.07. – Луганськ, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 23 с.

Позаурочна діяльність учнів по захисту довкілля проводиться різноманітними громадськими і урядовими організаціями та установами. Така форма екологічної підготовки отримала статус неформальної. До її складу входять природоохоронні кемпінги, шкільні екологічні клуби, музеї, зоологічні клуби, центри вивчення довкілля, молодіжні секції наукових товариств, об'єднання окремих груп ентузіастів, громадські, релігійні, політичні, молодіжні організації і угруповання. Суттєвий вплив на цей процес мають і дитячі організації, в числі яких скаутський рух посідає вагоме місце.

Головною метою неформальної екологічної освіти є залучення молодого покоління до вивчення й охорони природи країни та її багатств. Поєднання формальної та неформальної складових екологічної освіти забезпечує її неперервність. Добровільність позашкільної діяльності містить великі можливості для впровадження принципів самодіяльності, творчої активності та саморозвитку особистості дитини, культуро- та природовідповідності, поєднання глобального та краєзнавчого підходів до вивчення природного середовища. В умовах неформальної екологічної освіти, програми якої передбачають значний обсяг практичної участі в охороні довкілля, активізується процес формування у дітей гуманістичних ідеалів і цінностей, підвищується соціальна свідомість і відповідальність за стан природи. Максимальне врахування інтересів і нахилів молодшої людини забезпечує психологічний комфорт, стимулює до позитивної самореалізації, формує віру в свої сили, самоповагу. Британські вчителі чільне місце відводять вмінню спілкування між людьми, співпраці, оскільки подолання екологічних проблем можливе тільки при колективних зусиллях всіх людей. У неформальній екологічній освіті застосовуються такі форми підготовки молоді до вирішення екологічних проблем: виконання навчально-дослідницьких проєктів, тематика яких досить різна й охоплює найбільш суттєві проблеми держави. Зокрема з метою підвищення ефективності екологічної підготовки школярів головний акцент робиться на краєзнавчому підході до вивчення і збереження

природи. Це підвищує виховне і практичне значення навчально-пізнавальної діяльності учнів у позаурочний час³¹².

Яскравим прикладом є робота польового навчального центру Флатфорд Мілл (Flatford Mill), де розроблені численні програми екологічного навчання – від елементарних екскурсій до спеціалізованих програм з біології, екології, геології. Великої популярності набувають так звані позашкільні навчальні тижні, коли учні мають змогу вивчати навколишнє середовище під час поїздок на природу³¹³.

Середні школи надають учням широкі можливості для продовження пізнавальної діяльності по вивченню довкілля в позаурочний час через систему шкільних екологічних гуртків і клубів. Формальна екологічна освіта доповнюється позашкільною діяльністю школярів по вивченню і захисту довкілля, яку забезпечують значна кількість добровільних громадських природоохоронних організацій, об'єднань, товариств, груп, які спрямовують свою діяльність на формування екологічної культури суспільства, і в першу чергу молоді, шляхом залучення школярів до практичної природоохоронної діяльності³¹⁴.

Таким чином, у Великобританії підготовка молоді до вирішення екологічних проблем здійснюється в значній мірі шляхом організації взаємодії школи і громадських організацій з вивчення й охорони природного середовища³¹⁵.

В Німеччині найбільшого розвитку набула концепція "екологічного виховання" (Umwelterziehung), що стала державною освітньою політикою. На

³¹² Марченко, Г.В., 2004. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині XX століття: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 22 с.

³¹³ Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки "Актуальні проблеми української освіти", 2011. / Відп. за вип. Д. Герцюк, упоряд. О. Караманов. – Вип. 2. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 86 с.

³¹⁴ Марченко, Г.В., 2004. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині XX століття: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 22 с.

³¹⁵ Завгородня, Т., 2013. Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід // Порівняльно-педагогічні студії, № 4, С. 39 – 44.

основі даної концепції була прийнята регіональна стратегія екологічної освіти для німецькомовних країн (Мюнхен, 1978 р.)³¹⁶.

У 1979 р. у ФРН була створена Партія зелених (Die Grünen), основним гаслом якої є довготривалий розвиток. Під тиском «зелених» німецька влада значну увагу приділяє вирішенню таких серйозних питань, як: зменшення забруднення навколишнього середовища; раціональне використання питної води; переробка промислових відходів; утилізація побутових відходів; безпека біотехнологій трансгенних продуктів харчування; використання альтернативних джерел енергії; розробка ресурсозберігаючих технологій тощо. До їх вирішення шляхом участі в екологічних акціях залучається й учнівська молодь³¹⁷.

Перша загальнонаціональна конференція з питань екологічної освіти в Німеччині була проведена в 1980 році. Вона визначила мету і завдання цього виду освіти, вказала на необхідність включення питань довкілля в зміст усіх шкільних дисциплін, відзначила важливість організації спеціальних, окремих міждисциплінарних курсів і їх вивчення на всіх етапах шкільного навчання. Велику увагу також було приділено неформальній, додатковій освіті. Найважливіші завдання німецької системи екологічної освіти полягають в тому, щоб змінити уявлення і покращити знання молоді про природу, розвинути їх прагнення захищати довкілля, сформувати у підростаючого покоління екологічно відповідальну поведінку. У вирішенні цих завдань вирішальний внесок повинні зробити загальноосвітні школи³¹⁸.

У другій половині ХХ ст. у Німеччині серед інших форм організації екологічної освіти у середній школі переважають проекти, теоретико-методичні засади яких були розроблені відомими німецькими ученими К. Фраєм, А.

³¹⁶ Андреев, В.И., 1993. Система образования в ФРГ / В.И. Андреев. – Минск: Национальный институт образования Министерства образования Республики Беларусь, 102 с.

³¹⁷ Лобачук, І.М., 2013. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 24 с.

³¹⁸ Писанка, К.О., 2014. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки, № 4 (07), С. 65 – 71.

Флітнером. Реалізовані у вказаний період проекти («Fifti-Fifti» зі зменшення витрат енергії і води; «Keep Energy in Mind – KeiM» («Думай про енергію»), «Екологічний аудит» та ін.) дозволяли вибудовувати систему взаємин людини і природи як систему «природа-суспільство-економіка» і розглядати школу як певне «екогосподарство», майданчик для реалізації екологічних знань. Процес навчання по проектному методу сприяє зменшенню ізольованості школи від громадського життя, підвищує інтерес до навчання, виховує індивідуальну відповідальність. Запровадження елементів проектного методу в екологічну освіту є ефективним і необхідним, за висновками німецьких вчителів, найбільш повно відповідає цілям еколого-педагогічних концепцій і сприяє подальшому розвитку екологічної освіти як міждисциплінарної галузі знань, що ґрунтується на різних колективних формах діяльності³¹⁹.

В Німеччині широко застосовуються сучасні досягнення науки і передового досвіду в розробленні концепції екологічної освіти і виховання. Так, беручи за основу програму ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, розробляють модель формування відповідальності за стан довкілля і шляхи її поєднання зі шкільними програмами³²⁰.

Великої популярності з огляду на активність громадських рухів у Німеччині набула суспільно орієнтована педагогіка (Х. Ханзен, Ф. Паузебанг, Х. Мозер), головною метою якої було формування громадської відповідальності за стан навколишнього середовища свого регіону. Відповідно до концептуальних основ суспільно-орієнтованої педагогіки, необхідною умовою ефективної реалізації екологічної освіти виступала добре налагоджена співпраця школи з державними та суспільними організаціями, що дозволяло будувати процес навчання в умовах, наближених до повсякденного життя і сприяло глибокому розумінню необхідності

³¹⁹ Лобачук, І.М., 2013. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 24 с.

³²⁰ Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

дбайливого ставлення до природи та усвідомленню таких пріоритетних цінностей, як чисте повітря, вода, продукти харчування, незруйновані природні ландшафти тощо. Важливими чинниками удосконалення шкільної екологічної освіти у Німеччині є: розвиток громадянського суспільства, активна природоохоронна позиція населення, високий рівень інформатизації, відкритості та громадянської самосвідомості³²¹.

Питання природоохоронної тематики включені до програм багатьох навчальних предметів. Передбачають екологічне навчання у вигляді спецкурсів, спеціальної підготовки в рамках наукових і технічних громадських організацій, вищих навчальних закладів, промислових підприємств, місцевих рад, видавництв, а також навчання дорослих під час проведення науково-популярних програм радіо, телебаченням й іншими засобами масової інформації. З метою покращення системи екологічної освіти створені й успішно діють експериментальні екологічні станції і національні парки³²².

Активною екологозначущою, просвітницькою та політичною діяльністю займалися наприкінці ХХ ст. – поч. ХХІ ст. незалежні об'єднання дітей і молоді «Юні природолюби Німеччини», «Німецька юнацька спілка охорони природи», організація «Довкілля і освіта», «Світова організація скаутів» та ін. Однією з нових форм підвищення екологічної грамотності населення, в тому числі і учнів, було створення будинків природи, які здійснювали різноманітну діяльність пропагандистського характеру: організовують лекції, бесіди, виставки, тематичні вечори, конкурси, вечори запитань і відповідей, зустрічі з фахівцями, провідними вченими, письменниками, діячами культури та мистецтва. Великий внесок в екологічну освіту роблять численні церковні ініціативи (програма «Зелений півень»), які орієнтуються на християнський образ людини і прагнуть виховати

³²¹ Лобачук, І.М., 2013. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 24 с.

³²² Швед, М., 2003. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, Вип. 17, С. 167 – 174.

ставлення до Бога як джерела гармонійного життя. Така робота проводиться здебільшого Головним Об'єднанням Федерації німецької католицької молоді (BDKJ), яка організовує групові заняття в наметових таборах та забезпечує участь підлітків та юнаків у проектах, пов'язаних з реальним життям з метою культивування християнських цінностей³²³.

Слід відмітити, що німецькі вчителі розвивають екологічну освіту з урахуванням рекомендацій авторитетних освітніх і міжнародних природоохоронних організацій, і в першу чергу ЮНЕСКО, МСОП та ін. При цьому вони не просто переносять узагальнений міжнародний досвід у сфері екологічної освіти в теорію і практику вітчизняного шкільництва, а осмислюють і узгоджують його із здобутками вітчизняної школи і педагогіки.

Сучасні еколого-педагогічні концепції в Німеччині базуються на принципах трудового, природодоцільного, культуродоцільного виховання і навчання, а також допускають проведення діагностичних досліджень передумов, умов і результатів навчального процесу з метою його оптимізації. Ці принципи організації навчально-виховного процесу складають основу педагогічних факторів, що визначили розвиток і особливості екологічної освіти в Німеччині³²⁴.

В Австралії екологічна освіта стає справді актуальною соціально-педагогічною проблемою в середині 70-х років, коли питання навколишнього середовища були інтегровані в шкільні програми як міжпредметні теми (1979 р.). У 1984 році міністерство, відповідальне за освіту і охорону навколишнього середовища, створило спеціальну робочу групу (WG) на основі Австрійського товариства охорони природи і навколишнього середовища. Провідними видами діяльності цієї групи і понині є: організація спеціальних шкільних проектів (наприклад, “Шкільний сад”, “Екологія в школі”, “Екологічна майстерня”);

³²³ Лобачук, І.М., 2013. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 24 с.

³²⁴ Сирай, І., 2013. Екологічна освіта в сучасних соціально-педагогічних концепціях Німеччини // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, № 3, С. 191 – 195.

проведення природоохоронних акцій (наприклад, “Озон”); розробка спеціальних навчальних посібників і різних дидактичних матеріалів; організація семінарів для педагогів-екологів, а також курсів перепідготовки для всіх фахівців, які беруть участь в екологічній освіті дітей; видання газет і журналів з питань екологічної освіти; розробка спеціальних еколого-освітніх програм типу “Середовище, школа і громадськість”; створення загальнодержавного банку даних з питань екологічної освіти; виконання координаційних функцій; консультування вчителів, а також інших категорій спеціалістів, які мають бажання брати участь у шкільних та позашкільних видах еколого-освітньої роботи, а також у різних проектах, пов’язаних з екологічною освітою дітей³²⁵.

Розуміючи всю важливість охорони навколишнього середовища, Національна Рада екологічної освіти Австралії у 2005 році прийняла «Постанову національної екологічної освіти для австралійських шкіл: Освіта в інтересах сталого майбутнього» (Educating for a Sustainable Future: A National Environmental Education Statement for Australian Schools, 2005, яка збігалася з першим роком проведення Декади ООН по освіті в інтересах сталого розвитку 2005-2014 р.р. і мала вагомий вплив на цю подію³²⁶. Постанова призначалася для заохочення, надання допомоги та підтримки в процесі осмислення ролі екологічної освіти для сталого розвитку, забезпечення узгоджених на національному рівні опису, характеру та мети екологічної освіти для сталого розвитку впродовж всіх років навчання, включаючи засоби і сфери її здійснення. Наголошувалося на тому, що забезпечення широкого спектру ефективного досвіду навчання повинно відбуватися як в загальноосвітніх школах, так і в розширенні можливостей позашкільної освіти, з застосуванням різних форм та методів, включаючи навчання на основі особистого досвіду та участі в практичній природоохоронній діяльності. Достатньо важливим у виконанні стратегічних рішень цієї постанови є

³²⁵ Писанка, К.О., 2014. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки, № 4 (07), С. 65 – 71.

³²⁶ Всемирный саммит в Йоханнесбурге, 2002. // Вестник экологического образования в России. – М., № 3, 8 с.

багаторічний досвід функціонування розгалуженої мережі як самостійно діючих екологічних освітніх центрів, так і центрів при національних парках, заповідниках, зоопарках та ботанічних садах в усіх штатах Австралії. Для співробітників екологічних центрів питання виховання захисника довкілля не нове, але саме сьогодні воно набуває особливої актуальності³²⁷.

В зв'язку з цим при залученні учнівської молоді до природоохоронної діяльності значна увага приділяється формуванню в особистості відповідного відношення до екологічних проблем, що надалі може стати мотивацією до практичної діяльності в галузі охорони навколишнього середовища: участь у патрулюванні заповідних зон, природоохоронних акціях по озелененню та розчищенню засмічених територій, проектах, конкурсах, експедиціях, святах; дослідницька діяльність як в межах вивчення природничого шкільного програмного матеріалу так і краєзнавчо-натуралістична довільного характеру; виготовлення та розміщення обладнання екологічного призначення (буклети, карти, щити, вказівники, екологічні знаки); догляд та спостереження за тваринами та рослинами; обладнання штучних ландшафтів, місць відпочинку, показових місць поводження з вогнем на природі; участь школярів старшого віку у проведенні екскурсій, вікторин та ін. Показовим прикладом практичної роботи молоді є участь у заходах, започаткованих програмою «Турбота про парки», прийнятою урядом столичного округу Канберри в Австралії, мета якої – мобілізація місцевих волонтерів, серед яких значну частину складають учні, у допомогу співробітникам парків. У кожному парку існують координатори роботи з волонтерами, що проводять тренінги й забезпечують їх всім необхідним, для збору колекції насіння, догляду за рослинами, висаджуванням дерев, знищення бур'янів, підтримування стежок, контролю за станом ерозії ґрунтів, складання карт і списків рослинності, здійснювання моніторингу якості води. Волонтери беруть участь і в акціях по

³²⁷ Шарко, В.В., 2011. Напрямки просвітницько-природоохоронної діяльності в позашкільних екологічних центрах Австралії // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, С. 318 – 326.

формуванню суспільної природоохоронної свідомості, отримують навички самостійних пошуків засобів або допомоги від зацікавлених сторін, таких як скаути, організація «Озеленимо Австралію», «Ротарі» й інші. Але головний внесок груп, що діють у рамках програми «Турбота про парки» – це час і зусилля самих волонтерів³²⁸. Десятки тисяч дорослих та дітей з місцевих громад і шкіл, що задіяні у цій програмі, були залучені до посадки дерев, боротьби з бур'янами, порятунку тварин, установці показників, проведенні просвітницьких акцій. Волонтери також надають допомогу й сприяння при підготовці й виконанні планів управління природними парками Канберри. Доповненням до фізичної й технічної участі волонтерів рух «Турбота про парки» є потужним інструментом залучення громадськості й формування суспільної підтримки у справі охорони довкілля, що не тільки позначається на покращенні стану природного середовища, а як результат поінформованості зменшує рівень вандалізму й інших деструктивних дій.

Адже, враховуючи всі наявні умови професійного здійснення охорони довкілля, кваліфіковані спеціалісти та волонтери екологічних центрів при національних парках, зоопарках, ботанічних садах і т.д. ведуть активну роботу по залученню працюючих та майбутніх педагогічних працівників загальноосвітніх закладів, наукових працівників університетів, волонтерів громадських екологічних організацій в процес обміну накопиченим досвідом та знаннями по здійсненню освітньої і виховної діяльності, організовуючи як постійно функціонуючі курси, так і конференції, семінари науково-методичного спрямування. Такі заходи дозволяють демонструвати ефективність і далекоглядність природоохоронних дій та виступають гарантією професійного педагогічного зростання у справі охорони довкілля.

³²⁸ Эмертон, Л., 2007. Устойчивое финансирование охраняемых природных территорий. Обзор зарубежного опыта, методик и подходов / Эмертон Л., Бишоп Й., Томас Л. – М. : Р.Валент, 136 с.

Вагомих результатів у цій сфері досягають шляхом реалізації партнерських відносин з різноманітними неурядовими організаціями, які займаються проблемами збереження довкілля й на добровільних засадах надають природоохоронним організаціям допомогу в підготовці спеціалістів, до яких належать, такі австралійські фонди, як «Земний патруль» (Earthwatch) та «Турбота про Землю» (Landcare)³²⁹.

Таким чином, провідними у таких розвинених, відносно охорони природи, країнах, як США, Великобританія, Німеччина, Австралія в екологічній освіті дітей є два підходи — ігровий і натуралістичний. При цьому перший переважає в початковій і середній школі, а другий — у старшій. Однак слід зазначити, що в останні роки ігровий метод став активно використовуватися і серед старшокласників. Натуралістичний метод, по прикладу закордонних вчителів, можна поділити на три напрямки, які розподіляються між установами: 1. школи; 2. суспільні просвітницькі й природоохоронні організації; 3. польові навчальні центри. В самих школах передбачені регулярні заняття з дітьми на вулиці — на короткі (півгодини-годину) екскурсії, на пришкільних ділянках і т.д. Деякі школи мають свої маленькі екологічні площадки, або пришкільні ділянки. Часто по сусідству з такою площадкою для екологічних ігор перебуває метеоділянка із приладами для спостережень за погодою. У школах середніх і старших рівнів на зміну ігровим площадкам приходять «міні-дендрарії», метеоділянки, геліоустановки, пристрої для очищення води, компостні купи з установками для розведення хробаків, штучні водойми для вивчення водної флори й фауни. Другий напрям — це залучення дітей до так званих «дослідницьких» або «прикладних» проєктів, які проводяться громадськими організаціями. Суттю такої роботи є виконання дітьми яких-небудь дуже конкретних завдань на околицях свого місця проживання — підрахунок птахів на годівницях, облік гусячих зграй, що

³²⁹ Шарко, В.В., 2011. Напрямки просвітницько-природоохоронної діяльності в позашкільних екологічних центрах Австралії // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, С. 318 – 326.

пролітають, устаткування місць гніздування лебедів, розчищення струмків і т.д. Найбільш дієвим є третій напрям – співпраця з польовими учбовими центрами. Їхня робота заснована на проведенні короткострокових екологічних практикумів для учнів всіх вікових щаблів. У роботі з молодшими школярами переважають екскурсійні форми занять (денні екскурсії), з метою ознайомлення дітей з об'єктами навколишньої (місцевої) природи. У середніх і старших класах переважає так званий «проектний підхід» і багатоденні практикуми. Всі ці заходи реалізуються при активній участі громадських екологічних організацій³³⁰.

В цілому, можна відмітити те, що в розвинених державах світу йде екологізація всіх рівнів освіти шляхом запровадження національних, регіональних і глобальних проектів і програм, які здійснюються при підтримці громадських екологічних організацій³³¹.

Розвиток міжнародної співпраці у сфері природоохоронної освіти сприяє ознайомленню з цікавим педагогічним досвідом в зарубіжних країнах з метою вдосконалення процесу екологічного виховання України³³².

3.3. Реалізація принципу волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху та загальноосвітньої школи у формуванні екологічної компетентності школярів

Сьогодні актуальним є збереження природного середовища, чистого довкілля, яке вкрай необхідне людині для власного життя і здоров'я. Прийшов час не боротися за збереження природи, а вчитися жити в гармонії з нею. Тому

³³⁰ Воронцова І.А., Влащенко С.В. «Польова екологія» – як важливий елемент формування екологічно-освідченого покоління // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 63 – 67.

³³¹ Писанка, К.О., 2014. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки, № 4 (07), С. 65 – 71.

³³² Шарко, В.В., 2011. Напрямки просвітницько-природоохоронної діяльності в позашкільних екологічних центрах Австралії // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, С. 318 – 326.

еколого-освітня та еколого-виховна діяльність набувають суттєвого переосмислення, якісних змін і підходів.

Основними складовими системи екологічної освіти та виховання мають бути її формальна та неформальна частини, форми та методи яких різні, а мета одна: виховання еколого-компетентної особистості, яка на основі самостійного мислення і відповідальності здатна не тільки визначити екологічні проблеми, шукати оптимальні шляхи їх вирішення, а й попереджувати виникнення останніх.

Ефективність екологічної освіти полягає в системності, систематичності та неперервності, що забезпечує розвиток екологічної компетентності особистості шляхом єдності формальної та неформальної екоосвіти. Екоосвіта виступає набутиим «багажем знань» про довкілля, який вона поповнює протягом життя. Під екологічним вихованням слід розуміти процес систематичного та цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою формування еколого-компетентного світогляду³³³.

Результатом набуття екологічної компетентності молодим поколінням є усвідомлення первинності законів природи по відношенню до соціальних законів, розуміння взаємної залежності та впливу суспільства і природи, власної відповідальності за екологічні проблеми не лише свого регіону проживання, а й світу загалом³³⁴. В сучасних умовах розвитку суспільного життя і загрози екологічної кризи вкрай важливим є набуття школярами екологічної компетентності, адже від рівня сформованості у них вказаної компетентності в найближчому майбутньому буде залежати стан природи.

При цьому основна роль в процесі набуття учнями екологічної компетентності належить саме школі. В цей віковий період в учнів формується система переконань, що мають вплив на потреби і прагнення людини. Школярі

³³³ Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

³³⁴ Липова, Л., Лукашенко, Т., Малишев, В., 2012. Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти // Український науковий журнал «Освіта регіону», № 3, С. 246.

набувають уміння аргументувати свої судження, доводити істинність чи помилковість окремих положень, робити висновки і узагальнення, розвивається критичність мислення. Все це впливає на становлення особистості, вироблення свого власного стилю поведінки у взаємовідносинах з довкіллям³³⁵.

Екологічна компетентність проявляється в систематичному прийнятті рішень щодо врахування екологічних наслідків власної діяльності, що чинить певний вплив на природу. Основою екологічної компетентності є екологічні знання, досвід практичної діяльності в довкіллі. Набуті екологічні знання є власним надбанням особистості, вони формуються під впливом екологічної інформації. Таку інформацію учні отримують на заняттях із природничих предметів, позакласних та позашкільних заходах, що можуть відбуватися при активній участі і підтримці громадських екологічних організацій³³⁶.

Оволодіння екологічними знаннями покликане формувати у дітей нову екологічну свідомість, нові навички і уміння, які б сприяли виходу України із екологічної кризи шляхом сталого розвитку суспільства. Дієвим засобом формування екологічної компетентності є залучення учнів до активної волонтерської діяльності, що можливо реалізувати за сприяння різних організацій громадського екологічного руху³³⁷. Налагодження співпраці між загальноосвітніми навчальними закладами та громадськими екологічними організаціями є запорукою формування у школярів екологічної компетентності.

Волонтерство є невичерпним джерелом набуття громадянської освіти, дає можливість реалізувати себе у служінні суспільству³³⁸. Одним із напрямків

³³⁵ Мамедов, Н.М., Суравегина, И.Т., 1996. Экология: Учебное пособие для 9-11 классов общеобразовательной школы. – М.: «Школа-Пресс», 464 с.

³³⁶ Липова, Л., Лукашенко, Т., Малишев, В., 2012. Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти // Український науковий журнал «Освіта регіону», № 3, С. 246.

³³⁷ Довідка про стан екологічного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах міста / Сектор виховної роботи та позашкільної освіти управління освіти і науки Білоцерківської міської ради. [online]. Режим доступу: <http://bilatserkva-povsector.edukit.kiev.ua>. [Дата звернення 11 лютого 2016]

³³⁸ Волонтер. Хто він?: інформ. бесіда для читачів-учнів серед. шк. віку, 2012. / Київ. обл. б-ка для дітей; матеріал підгот. С.В. Ткач; ред.-уклад. Л.П. Соляник; ред.-упоряд. О.М. Литвин. – К., 14 с. – (Серія "В країні цікавих уроків").

волонтерської роботи є вирішення екологічних проблем, охорона природи, реалізація екологічних проектів, акцій в яких активну участь приймають учні.

З огляду на проблему, що аналізується є потреба більш детально розглянути сутність понять «екологічна компетентність» і «волонтерство» та з'ясувати те, як ці поняття узгоджуються з реалізацією спільної діяльності загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій.

На сьогодні єдиної думки щодо визначення поняття екологічної компетентності немає. Зокрема, на думку Л.М. Титаренко, на відміну від екологічної культури, яка може мати суспільний і особистісний характер, екологічна компетентність стосується лише особистості³³⁹.

В.В. Маршицька трактує екологічну компетентність як здатність особистості здійснювати ситуативну діяльність в побуті та природному оточенні, коли набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення та виконувати адекватні дії, усвідомлюючи їх наслідки для природи³⁴⁰.

О.О. Колонькова визначає екологічну компетентність як систему знань, умінь та навичок у сфері екологічної діяльності, що відповідають внутрішній позиції та забезпечують кваліфіковане розв'язання екологічно небезпечних ситуацій, спостереження та контроль за дотриманням екологічних вимог у різноманітних галузях життєдіяльності згідно з екологічним законодавством України³⁴¹.

Підсумовуючи думки різних авторів щодо розуміння поняття «екологічна компетентність», відмітимо, що її трактують як:

³³⁹ Титаренко, Л.М., 2007. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 – Київ, Інститут проблем виховання АПН України, 22 с.

³⁴⁰ Маршицька, В.В., 2005. Сутнісні характеристики екологічної компетентності учнів початкової школи // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. – Київ, Кн.2. – Вип.8. – С. 20 – 24.

³⁴¹ Колонькова, О.О., 2007. Формування екологічної компетентності старшокласників засобами дистанційної освіти. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Вп. 10. т.1. – Кам'янець-Подільський, С. 379 – 387.

- інтегральний розвиток особистості, що об'єднує нормативний, когнітивний, емоційно-мотиваційний і практичний компоненти та забезпечує здатність виокремлювати, розуміти, оцінювати сучасні екологічні процеси, орієнтовані на забезпечення екологічної рівноваги та раціонального природокористування (С.В. Шмалей)³⁴²;

- характеристику, що дає можливість сучасній особистості відповідально вирішувати життєві ситуації, підпорядковуючи задоволення своїх потреб принципам сталого розвитку (Н.А. Пустовіт)³⁴³;

- підготовленість і здатність людини до практичного вирішення екологічних завдань, наявності в неї ряду особистісних якостей у поєднанні з необхідним запасом знань і умінь ефективно діяти у проблемних ситуаціях, що виникають у різних сферах діяльності, та знаходити правильні шляхи їх вирішення (Л.Д. Руденко, О.Л. Пруцакова)³⁴⁴.

За висновками фахівців екологічна освіта здатна впливати на усвідомлення власної причетності до екологічних проблем, врахування у професійній, суспільній і побутовій діяльності наслідків впливу на природу й таким чином спрямована на формування екологічно компетентної особистості.

Як правило, у психолого-педагогічній літературі екологічну компетентність пов'язують із набуттям учнями: системи знань про навколишнє середовище (соціальне і природне у їх взаємозв'язку і взаємозалежності); практичного досвіду використання знань для вирішення екологічних проблем на локальному й регіональному рівнях; прогнозуванням відповідної поведінки й діяльності у

³⁴² Шмалей, С.В., 2005. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: дис. доктора пед. наук: 13.00.01 / Світлана Вікторівна Шмалей. – К., 479 с.

³⁴³ Пустовіт, Н.А., 2001. Особистісно орієнтовані технології екологічного виховання підлітків // Наукові записки. Серія: педагогіка і психологія. – Випуск 5. – Вінниця: РВВ ДП "Державна картографічна фабрика", С. 59 – 62.

³⁴⁴ Формування екологічної компетентності школярів : наук.-метод. Посібник, 2008. / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова. – К. : Педагогічна думка, 64 с.

професійній сфері і побуті; потребою спілкування з довкіллям та бажанні брати особисту участь в його відновленні та збереженні³⁴⁵.

Хоча компетентнісний підхід є одним з актуальних освітніх підходів, завдання формування екологічної компетентності учнів не зазначено у сконцентрованому вигляді в нормативних документах МОН України, за винятком старших класів екологічного профілю. Окремі риси і складові екологічної компетентності визначені у «Концепції екологічного виховання»³⁴⁶.

На розвиток екологічної компетентності школярів впливають три взаємопов'язані складові: екологічні знання, екологічні переконання, екологічна діяльність.

Перша складова — накопичення екологічних знань — передбачає: дослідження учнями досвіду природоохоронної роботи (анкети, інтерв'ю, бесіди, випуск екологічних газет); оволодіння знаннями про екологічну ситуацію в Україні (екскурсії, відеофільми); ознайомлення з інформацією про охорону рослин та тварин (екопрогулянки, екопоходи по околицях, зустрічі з екологами).

Друга складова — становлення екологічних переконань. Шляхом диспутів, обговорень, дискусій, конференцій, утвердження власної позиції у класі, за допомогою конкретних справ, пов'язаних з екологією, формується переконання в тому, що до природного середовища треба ставитися відповідально, берегти все живе; вирішувати екологічні проблеми можна лише спільними зусиллями, на основі знань законів природи.

Третя складова — екологічна діяльність — включає:

- природоохоронну діяльність (догляд за кімнатними рослинами, клумбами біля школи, конкретна трудова діяльність під час екодесантів — прибирання

³⁴⁵ Лук'янова, Л.Б., Гуренкова, О.В., 2008. Екологічна компетентність майбутніх фахівців. Навчально-методичний посібник. — Київ-Ніжин: ПП Лисенко, 243 с.

³⁴⁶ Липова, Л., Лукашенко, Т., Малишев, В., 2012. Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти // Український науковий журнал «Освіта регіону», № 3, С. 246.

парків, скверів мікрорайону); екологічна розвідка околиць, прокладання та оформлення екологічних стежок.

- пропагандистська діяльність: розповіді про природу рідного краю, проведення бесід з молодшими школярами про те, що конкретно і як треба охороняти в природі; складання пам'яток, екологічних анкет, газет, інформаційних листівок; ведення екологічного щоденника;

- ігрова діяльність: конкурси і турніри, конкурси-аукціони (на знання якої-небудь теми, пов'язаної з природою); науково-фантастичні проекти з охорони довкілля; турнір знавців природи; конкурс розповідей про рослини, тварини; вікторини, ігри-екскурсії³⁴⁷.

Вивчення літератури з проблеми екологічної компетентності дало змогу встановити, що вчені виділяють три компоненти екологічної компетентності, які можна формувати у загальноосвітніх закладах: особистісний, когнітивний, діяльнісний.

Особистісний компонент орієнтований на усвідомлення себе частиною природи через формування екопсихологічної свідомості, забезпечує усвідомлення необхідності ведення здорового способу життя та його значення для саморозвитку й самореалізації особистості, сприяє формуванню особистісної компетентності учнів; забезпечує усвідомлення дітьми сутності людини, норм її поведінки.

Когнітивний компонент є основою екологічного світогляду і виражається у світосприйнятті, світовідчутті і світорозумінні людини.

Діяльнісний компонент забезпечує опанування учнем світоглядних знань у процесі формування природничо-наукової картини світу на основі наукових знань про природу, які є основою для формування екологічної компетентності школярів. Теоретичні положення, що визначають процес формування екологічної

³⁴⁷ Прокопенко, О., Демидова, Т., 2005. Екологічне виховання у процесі вивчення біології. // Рідна школа, № 3, С. 72 –75.

компетентності, дають підстави визначити провідні підходи у процесі їх розробки. Такими підходами є:

- науковий – охоплює поняття, закономірності, інформацію, що характеризують та визначають взаємодії у системі «людина-природа-суспільство». Забезпечує науковість та інноваційність знань в процесі екологічної підготовки;
- системний підхід – спрямований на усвідомлення екологічної підготовки як цілісного утворення, яке має змістовні, структурні і функціональні зв'язки;
- ціннісний – заснований на усвідомленні необхідності відповідального ставлення до навколишнього природного середовища та особистого внеску у збереження природи;
- нормативний – орієнтований на засвоєння сукупності екологічних норм, законів, правил, що регулюють навчальну діяльність;
- особистісно-діяльнісний – забезпечує формування вмінь екологічної діяльності³⁴⁸.

Сутнісними характеристиками взаємодії школи і громадських організацій у формуванні екологічної компетентності школярів є така узгодженість і обумовленість їхніх дій, що приводить до якісних змін самих суб'єктів взаємодії і сприяє покращанню стану навколишнього середовища. Здебільшого, взаємодія між школою і громадською організацією відбувається на рівні співпраці і передбачає взаємоінформування, взаємоучасть суб'єктів у заходах, ініційованих іншою стороною³⁴⁹.

Волонтерство – діяльність, спрямована на допомогу іншим, яка здійснюється не заради грошової компенсації, матеріальної користі і не ґрунтується на примусі. Волонтери – це люди, які безоплатно роблять корисні справи, або працюють фізично по своїй добрій волі, за згодою, а не з примусу.

³⁴⁸ Шарко, В.Д., Куриленко, Н.В., 2011. Використання інформаційних технологій у процесі формування екологічної компетентності учнів на уроках фізики. // Інформаційні технології в освіті, № 10, С. 41 – 49.

³⁴⁹ Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи : монографія, 2016. / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 154 с.

Волонтери розглядають свою діяльність як інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку³⁵⁰.

Найбільшою мірою волонтерство проявляється у формі громадського руху, що представляє собою масовий рух із суспільно корисними цілями. Громадський рух не передбачає членства, але в ньому є активні учасники (наприклад, екологічний рух "Грінпіс"). Вищим органом є з'їзд (конференція або збори). Постійний керівний орган вибирається колегіально (правління, рада, виконком).

Учасники громадського руху можуть не вести постійної роботи, але зобов'язані приєднуватися до спільних заходів руху: акцій протесту проти забруднення оточуючого середовища, ярмарків і аукціонів, виручені гроші від яких можуть піти, наприклад, на збереження рідкісних та зникаючих видів³⁵¹.

Сьогодні волонтерство – масове явище. Приклади безкорисливої допомоги стосуються екології, соціальної сфери³⁵². Саме екологічна сфера є сприятливою для прояву здібностей волонтерів. Походи, наукові експедиції, нові знання – широке поле для діяльності. Від молодих людей потрібне лише бажання навчатися. А працювати вони зможуть і в групах з охорони природи, і в центрах з вивчення радіоактивних чи інших забруднень, і в різних екологічних програмах.

Екологічне волонтерство спрямоване на реалізацію проектів охорони навколишнього середовища, що впливають на розвиток екологічної свідомості громадськості та поширення екологічної освіти, допомогу екологічним громадським організаціям та посилення їх ролі в процесі прийняття управлінських рішень, щодо природокористування, покращення методів управління

³⁵⁰ Волонтер. Хто він?: інформ. бесіда для читачів-учнів серед. шк. віку, 2012. / Київ. обл. б-ка для дітей; матеріал підгот. С.В. Ткач; ред.-уклад. Л.П. Соляник; ред.-упоряд. О.М. Литвин. – К., 14 с. – (Серія "В країні цікавих уроків").

³⁵¹ Специфіка волонтерського руху як суб'єкта соціальної роботи в умовах середньої загальноосвітньої школи: Випускна кваліфікаційна робота, 2009. – Тотьма, Тотемський педагогічний коледж, 108 с. [online]. Режим доступу: <http://bukvar.su/sociologija/71589-Specifika-volonterskogo-dvizheniya-kak-sub-ekta-social-noiy-raboty-v-usloviyah-sredney-obsheobrazovatel-noiy-shkoly.html>. [Дата звернення 07 квітня 2016]

³⁵² Лях, Т.Л. Історичні засади соціально-педагогічної діяльності волонтерів за кордоном, 2006. // Волонтерство як ресурс соціальної роботи у громаді: зб. ст. міжнар. наук. конф. для студ. та аспір. „Обличчя соціальної держави” в рамках проекту „Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям у громаді”, (Київ, 22–23 берез. 2006 р.) / [упор. Т.Л. Лях; передм. Т.П. Басюк]. – К. : Християнський дитячий фонд, С. 61 – 70.

природоохоронними територіями, забезпечення збалансованого розвитку громадян³⁵³.

Перш ніж залучити учнів до екологічного волонтерства варто провести з ними спеціальні тренінгові заняття за участі представників громадського екологічного руху та за сприяння загальноосвітньої школи. Тренінг передбачає виявлення рівня готовності до волонтерської екологічної діяльності, що спонукатиме дітей до еколого-орієнтованої діяльності й, у свою чергу, формуватиме у них особистісне ставлення до життєвого середовища і готовність відповідати за наслідки власної екологічної діяльності³⁵⁴.

Тренінг має бути побудований на принципах активності, партнерського спілкування та екологічності. Перед представниками громадського екологічного руху та вчителями, що проводять тренінг стоять такі завдання: надати знання щодо феномену волонтерства та соціально-психологічних вимог до особистості волонтера; надати знання щодо особливостей еколого-орієнтованої волонтерської діяльності; надати знання щодо функціонування єдиної системи «людина – довкілля»; сприяти усвідомленню учасниками власної відповідальності за розвиток довкілля; сформувати в учасників відчуття власної спроможності впливати на екологічну ситуацію; сформувати мотивацію до волонтерської екологічної діяльності; сформувати вміння та навички екологічної діяльності; розвинути особистісні характеристики, що сприятимуть ефективному здійсненню волонтерської екологічної діяльності.

Проведення тренінгу складається з двох етапів. На першому етапі відбувається формування мотивації волонтерської діяльності, на другому – формування волонтерської діяльності у сфері охорони та розвитку довкілля. Якщо перший етап із долучення до практики волонтерської екологічної діяльності, а

³⁵³ Янц, Н.Д., 2009. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра загальної і соціальної педагогіки, 119 с.

³⁵⁴ Льовочкіна, А.М., 2014. Моделювання розвитку екологічної культури студентської молоді // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки, Вип. 2.13 (109), С. 127 – 131.

саме – формування мотивації, пройшов успішно, то його учасники мають самостійно проявити ініціативу та перейти до діяльності у довкіллі, спрямованій на його охорону і розвиток. Під час формування мотивації волонтерської діяльності тренер проводить із учасниками ігри, бесіди, міні-лекції, спрямовані, перш за все, на усвідомлення необхідності брати участь у діяльності, спрямованій на охорону та розвиток власного життєвого середовища. З цією метою можуть проводитися заходи, вказані у (Додатку 2, табл. 2).

Результатом такого тренінгу мають стати: усвідомлення сутності волонтерської діяльності у сфері охорони і розвитку довкілля та необхідних вимог до особистості, що здійснює добровільну діяльність; підвищення рівня екологічної компетентності; сформованість навичок та вмінь, необхідних для волонтерської екологічної діяльності.

Соціально-психологічний тренінг, спрямований на формування готовності до волонтерської екологічної діяльності, також покликаний сформувати екологічну культуру учнівської молоді та спонукати її до подальшої самостійної діяльності, спрямованої на охорону та розвиток довкілля³⁵⁵.

Волонтерська діяльність створює організаційно-педагогічні умови для виникнення в особистості відповідних внутрішніх протиріч і переживань, впливаючи на її особистісний розвиток, на формування головних особистісних якостей, необхідних для здійснення добродійних дій.

Для волонтерів-підлітків дуже важливими є увага до діяльності, яку вони виконують, рівноцінні права у стосунках із старшими, оцінка не лише з боку дорослих, а й однолітків. Волонтери-підлітки надзвичайно корисні у проведенні ігрових форм роботи, в прес-центрах тощо.

При роботі з підлітками слід враховувати кілька важливих правил: діяльність в організації не повинна заважати основному навчанню; робота не має

³⁵⁵ Львовичкіна, А.М., 2014. Моделювання розвитку екологічної культури студентської молоді // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки, Вип. 2.13 (109), С. 127 – 131.

бути одноманітною; у кожній справі має проявлятися їх власна ініціатива і самостійні рішення, а також персональна відповідальність; участь у волонтерському русі має погоджуватися із батьками та вчителями; діяльність повинна бути безпечною, зокрема для дитячої психіки; не потрібно включати дітей у внутрішні конфлікти організації; чітко визначати засоби заохочення, не обіцяти більше, ніж можете зробити; показувати перспективи роботи в організації, обговорювати плани на майбутнє; не переоцінювати здібності дітей³⁵⁶.

Громадські екологічні організації у співпраці з загальноосвітніми школами з метою формування екологічної компетентності у дітей, дуже часто застосовують соціально-педагогічну технологію «рівний – рівному», що охоплює такі етапи ступеневого навчання: підготовка педагогів-тренерів; підбір і навчання педагогами-тренерами учнів-активістів; проведення учнями-активістами просвітницької роботи серед ровесників (однокласників, друзів, знайомих). Етапи технології «рівний – рівному» тісно пов'язані один з одним і кожен наступний ґрунтується на попередніх. Щоб учні-волонтери продуктивно поширювали інформацію екологічного змісту серед ровесників, недостатньо тільки бажання й активності. Потрібна належна підготовка до проведення такої діяльності, що має бути орієнтована на розвиток лідерських якостей, вивчення методики лідерської роботи серед однолітків, постійний систематичний самоконтроль, самовдосконалення у сфері екологічної діяльності і, зрештою, на формування екологічно-копетентної поведінки. Цей процес розпочинається з визначення можливостей школярів-лідерів, тобто їх навичок, компетенцій, досвіду, мотивації, зацікавленості. При необхідності педагог-тренер актуалізує ціннісно-мотиваційну сферу учнів, допомагає їм у вдосконаленні навичок самоспостереження, сприяє розумінню почуттів своїх однолітків, формує толерантне, неупереджене та доброзичливе ставлення лідерів один до одного.

³⁵⁶ Янц, Н.Д., 2009. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра загальної і соціальної педагогіки, 119 с.

За технологією «рівний – рівному», завершальний етап екологічного просвітництва реалізується учнями серед ровесників. Професійна кваліфікація учнів-просвітників нижча, порівняно з учителями, але вони мають важливі якості та здібності, завдяки яким ця категорія волонтерів є незамінною у просвітницькій роботі:

1. Учні-волонтери з радістю виконують свою місію у великих і малих групах, вони більшою мірою довіряють один одному, готові до розуміння та наслідування поведінки своїх ровесників.

2. Учні підліткового віку дуже мобільні, тому просвітницьку роботу, пов'язану, зі зміною місць її проведення, виконують з великою зацікавленістю і швидко.

3. В учнів відсутні комунікативні бар'єри зі своїми ровесниками, на відміну від дорослих.

4. Учні із задоволенням приєднуються до організації заходів дозволяючи завдяки розумінню проблем і потреб свого оточення.

5. Бажання учнів отримати нові знання та навички дозволяє залучити їх до розроблення або удосконалення навчальних програм.

Отже, переваги передання знань від однолітка до однолітка заключаються у тому, що старші учні більше часу спілкуються один з одним, краще розуміють проблеми і потреби свого оточення, на відміну від дорослих розуміють субкультурну мову, більше довіряють один одному, здатні до розуміння і наслідування поведінки своїх ровесників³⁵⁷.

В роботі з волонтером-підлітком дуже важливим є створення умов для становлення особистості підлітка, його соціалізації. Найбільші зміни проявляються у процесі самореалізації молоді: зростання рівня самостійності, впевненості у собі, збільшення потреби у самореалізації та усвідомлення власної

³⁵⁷ Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи : монографія, 2016. / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 154 с.

індивідуальності. Також, зміни спостерігаються по відношенню до бажання самоорганізації: самостійність, самоконтроль, розвиток працелюбності. Залучення до волонтерства активізує молодих людей у плані самовизначення.

Волонтерська діяльність як складова процесу соціалізації дає змогу підлітку включитися до всієї сукупності соціальних ролей, норм і поведінкових стереотипів суспільства. Вона спонукає до розвитку різних соціальних ролей шляхом примірювання їх на себе, порівнювання, вибору: аніматора (організатор, координатор, контролер діяльності з розробки, створення та реалізації різних проєктів; менеджера (його завдання – бачити конкретну мету, планувати етапи її досягнення, проводити моніторинг процесу змін та оцінку результатів; залучати громадян до розвитку, навчання засобами сучасних технологій, вирішення наявних проблем; ініціювати участь дітей та дорослих у різноманітних соціальних проєктах; упроваджувати різні масові форми роботи (благодійні акції, фестивалі тощо); представляти інтереси громади в органах влади; вести переговори, встановлювати ділові міжінституційні стосунки. Таким чином, завдяки виконанню волонтерської роботи підліток стає дієздатним учасником суспільних відносин³⁵⁸.

Показовою у цьому відношенні є діяльність Білоцерківської загальноосвітньої школи № 16 де з вересня 2012 року створений екологічний інформаційно-просвітницький центр волонтерського руху. В ході занять підлітки вчаться аналізувати екологічні проблеми, висловлювати своє ставлення до них, знаходити шляхи їх вирішення, розробляти, організовувати і проводити соціально значимі заходи, екологічні програми. У процесі теоретичної і практичної роботи у членів волонтерського руху формуються і розвиваються комунікативні навички. За останні кілька років в центрі навчання пройшли 720 учнів, з них 314 отримали

³⁵⁸ Янц, Н.Д., 2009. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра загальної і соціальної педагогіки, 119 с.

посвідчення тренера-волонтера, що дало змогу продовжувати подібну роботу у інших загальноосвітніх закладах³⁵⁹.

Прикладом ефективної волонтерської роботи є діяльність Міжнародного волонтерського табору, у якому брали участь представники п'яти країн: Словенії, Франції, Італії, Бельгії й України. Головними напрямками діяльності волонтерського табору, (в якому перебували учні-волонтери, студенти-волонтери, педагоги), розташованого в Орловщинському лісі на Дніпропетровщині (2004 – 2005 р.р.) були: соціально значима праця (робота групи екологічного спрямування в горах Криму, спрямована на очищення їх від сміття; відбудова дитсадка; археологічні розвідування; вирубування акацій, які заважали насадженням молодих дерев; організація та проведення експедицій на базі Присамарського біосферного стаціонару: перша експедиція відбулася по малій річці Кільчень; друга – п'ята – „Присамар'я – перлина степового Придніпров'я”; шоста – „Стежинами Самарського бору”; сьома – восьма – „Ліси та переліски Присамар'я”; дев'ята – десята – „Екологічна оцінка стану пам'ятника природи Дніпропетровського регіону „Балка Військова” тощо).

Серед інших форм роботи волонтерів необхідно відмітити участь у реалізації багатьох міжнародних акцій. Серед них – акція екологічної спрямованості „Марш парків”, тема якої „Екологічні проблеми сучасного міста. Парк. Місто. Людина”. Була проведена велика робота з благоустрою міського парку імені Л.В. Писаржевського.

В рамках міжнародної акції „Посади своє дерево”, яка проводиться щорічно під егідою Президента України, волонтери з числа студентів та учнів м. Дніпропетровська, посадили „Алею героїв” на березі Дніпра в честь героїв-десантників 120-го Гвардійського полку 39-ої Гвардійської дивізії, які загинули під час Другої світової війни.

³⁵⁹ Довідка про стан екологічного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах міста / Сектор виховної роботи та позашкільної освіти управління освіти і науки Білоцерківської міської ради. [online]. Режим доступу: <http://bilatserkva-povsector.edukit.kiev.ua>. [Дата звернення 11 лютого 2016]

Окрім міжнародних акцій, волонтери беруть участь і в локальних: щовесни студенти та старшокласники з педагогами факультету психології Дніпропетровського національного університету, з учителями школи № 67 м. Дніпропетровська на острові Слави проводять еколого-патріотичну акцію з упорядкування території та висадження тюльпанів на честь загиблих воїнів-визволителів, котрі форсували Дніпро під час Другої світової війни. Волонтери з підшефними вихованцями дитячого будинку № 1 м. Дніпропетровська щорічно висаджують на прилеглий території дитбудинку червоні тюльпани – „Алею героїв” – на честь тих, хто загинув під час форсування Дніпра³⁶⁰.

Для активізації волонтерського «зеленого» руху Буковини наразі здійснюється проект «Молодіжне екологічне волонтерство – каталізатор підняття громадянської свідомості» за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні.

Проект спрямовано на активізацію волонтерського руху на Буковині, популяризацію волонтерства серед молоді та формування екологічно орієнтовної поведінки в місцевих громадах шляхом запровадження комплексу інтерактивних заходів просвітницького характеру, які мають виховати небайдуже ставлення молодого покоління до проблем довкілля, а в перспективі – сформувати молодіжну волонтерську мережу, яка створюватиме креативний екологічний продукт та підніматиме громадську свідомість мешканців.

В проекті використовуються інтерактивні методи роботи з молоддю:

- школа волонтерів «Ековектор» – дискусії, диспути, майстер-класи, круглі столи з вивчення зарубіжного досвіду, презентації волонтерських ідей;
- конкурси: есе на екологічну тематику, на кращу екологічну ініціативу, екологічного плаката, екологічної соціальної реклами, фото конкурс;
- екологічний флеш-моб «Молодь. Екологія. Здоров'я»;

³⁶⁰ Янц, Н.Д., 2009. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра загальної і соціальної педагогіки, 119 с.

- інформаційно-просвітницька кампанія: буклет «11 кроків «зеленого волонтера», «Зелений календар подій», екологічний щоденник для учнів.

За результатами проекту побудована платформа для створення регіонального молодіжного ресурсного центру «Ековектор», запроваджується регіональна молодіжна екологічна мережа та формується банк даних про волонтерські ініціативи та волонтерські вакансії для інституцій громадянського суспільства Буковини.

Цільову аудиторію проекту складають молоді люди віком від 14 до 25 років, учнівська та студентська молодь. Група з 35 волонтерів з усіх районів області пройшли навчання в школі волонтера «ЕКОВЕКТОР» та стали «агентами впливу» серед свого оточення, вони є лідерами молодіжних груп, що приєднуються до екологічних ініціатив регіону.

Регіональна молодіжна екологічна мережа сприятиме пропаганді волонтерства в різних галузях громадського життя, серед своїх ровесників та навчальних закладів, розповсюджуватиме кращий досвід волонтерства в засобах масової інформації та світовій інформаційній мережі.

Визнання внеску волонтерської праці у сфері захисту довкілля є невід'ємною ознакою розвиненого суспільства. У цьому повинні брати участь всі. Має бути підтримка і влади, і освітніх закладів, і громадськості³⁶¹.

Таким чином, головною метою екологічної освіти, що здійснюються загальноосвітніми школами та громадськими екологічними організаціями є формування та розвиток екологічної компетентності молодого покоління. Відомо, що в даний час вона є однією з підстав оновлення освіти. Компетентність — це здатність ефективно діяти за межами навчальної діяльності. Екологічна

³⁶¹ Коняк, М., Волонтерство як спосіб активізації участі молоді у вирішенні соціально-економічних проблем громад та регіону / Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. [online]. Режим доступу: <http://buk-visnyk.cv.ua/hromadske-suspilstvo/194/>. [Дата звернення 27 жовтня 2016]

компетентність відноситься до головних в сучасному світі. Вона є проявом екологічної культури у «зоні відповідальності» особистості³⁶².

Зміст процесу формування екологічної компетентності забезпечує насамперед здобуття учнями відповідних знань, які становлять основу вироблення ставлень, практичних умінь і навичок поводження і діяльності щодо природи, які дають змогу особистості вільно і творчо брати безпосередню участь у вирішенні екологічних проблем. Відповідна вимога зафіксована у Концепції екологічної освіти України у вигляді єдності трьох тенденцій, що передбачають формування: сучасних екологічних уявлень, нового ставлення до природи, нових стратегій і технологій взаємодії з природою³⁶³.

Розвиток екологічного волонтерського руху в Україні повинен базуватися на ґрунтовній теоретичній базі. Створення такої бази може бути забезпечене рядом наукових досліджень, які б виявили пріоритетні напрямки, особливості формування моделей екологічного волонтерства в умовах взаємодії громадського екологічного руху та загальноосвітніх шкіл.

Саме науковий підхід до вивчення можливостей розвитку екологічного волонтерського сектору може створити той рівень волонтерства, який в змозі впливати на формування позитивного іміджу та високого статусу волонтера-еколога. Кожну дитину, яка не є байдужою до того, що відбувається з оточуючим середовищем в межах її міста, села, області, можна вважати потенційним волонтером, готовим прийти на захист природи, а школа та громадські екологічні організації покликані надавати всебічну підтримку і допомогу в організації такої діяльності.

Отже, реалізувати принцип волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху та загальноосвітньої школи у формуванні

³⁶² Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 312 с.

³⁶³ Концепція екологічної освіти України, 2004. Бібліотека Всеукраїнської Екологічної Ліги. Серія «Екологічна освіта та виховання», № 9, 32 с.

екологічної компетентності школярів можливо при дотриманні таких рекомендацій:

- перед залученням учнів до волонтерської діяльності необхідно провести спеціальні тренінгові заняття за участі представників громадського екологічного руху;

- формувати екологічні знання, які є основою екологічної компетентності, слід на заняттях із природничих предметів, позакласних та позашкільних заходах, що можуть відбуватися при активній участі і підтримці громадських екологічних організацій, активними учасниками мають бути діти-волонтери;

- важливою є необхідність становлення екологічних переконань у дітей через диспути, обговорення, дискусії, конференції, що є можливим за участі волонтерів з громадських екологічних організацій;

- екологічну компетентність найкраще розвивати шляхом залучення дітей до активної волонтерської діяльності (вирішення екологічних проблем, охорона природи, реалізація екологічних проектів, програм, акцій тощо);

- волонтерську екологічну діяльність слід розвивати за технологією «рівний-рівному», коли знання та вміння передаються учнями серед своїх ровесників.

Тому, для досягнення оптимальних результатів у здійсненні екологічної освіти, природоохоронної, натуралістичної діяльності необхідно шляхом комплексного підходу у реалізації завдань даних напрямів роботи з боку загальноосвітніх навчальних закладів та при системній співпраці у вирішенні цих завдань з боку представників громадського екологічного руху.

Висновки до третього розділу

Відповідно до мети дослідження, обґрунтувати шляхи творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного досвіду, проведено аналіз перспектив та тенденцій подальшого розвитку громадського екологічного

руху у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами в Україні та узагальнено досвід США, Великобританії, Німеччини, Австралії у цій сфері.

З'ясовано сутність поняття «сталий» (збалансований) розвиток. Визначено, що освіта є дієвим інструментом забезпечення сталого розвитку, що передбачає навчання протягом усього життя в межах окресленої формальної і неформальної її складової. На основі аналізу впровадження програми «Уроки для сталого розвитку» доведено необхідність об'єднання зусиль усіх організацій екологічного спрямування.

У межах дослідження простежено взаємозв'язок основних тенденцій реалізації парадигми сталого розвитку з концепцією взаємодії громадського екологічного руху та закладів середньої освіти, що передбачає: надання школам пріоритетності щодо впровадження відповідних принципів освіти; узгодження діяльності закладів середньої освіти та громадських організацій екологічного спрямування у цьому напрямі; урізноманітнення змісту, форм та методів їх взаємодії у процесі реалізації принципів сталого розвитку; створення відповідного сучасного навчально-методичного забезпечення.

Визначено основні форми та методи взаємодії громадського екологічного руху із загальноосвітніми навчальними закладами в США, Великобританії, Німеччині, Австралії, що передбачає реалізацію ігрового і натуралістичного підходів. З'ясовано, що в цих країнах здійснюється екологізація всіх рівнів освіти шляхом запровадження національних, регіональних і глобальних проектів і програм, які реалізуються при підтримці громадських екологічних організацій.

Обґрунтовано сутність понять «екологічна компетентність» і «волонтерство» та з'ясовано, яким чином вони узгоджуються з реалізацією спільної діяльності загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій. Доведено необхідність виявлення рівня готовності до волонтерської екологічної діяльності учнів за участі представників громадського екологічного руху. Охарактеризовано технологію «рівний – рівному» і зазначено її ефективність при

організації роботи з волонтерами-підлітками у формуванні екологічної компетентності.

З'ясовано, що підґрунтям взаємодії навчальних закладів і громадських організацій є врахування спільного і відмінного в їх діяльності. Спільне виявляється у меті, суб'єктах виховання, часових і просторових характеристиках діяльності. Специфіка визначається тим, що школа і громадська організація мають різну структуру, підпорядкування, підходи до організації роботи.

Доведено, що громадські організації сприяють цілісності і системності екологічного виховання шляхом активного включення дітей у науково-практичну діяльність, систему самоврядування, що забезпечує розвиток високих моральних і лідерських якостей.

Дослідження тенденцій становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами, здійснене на основі історико-педагогічного аналізу теоретико-методологічних джерел і науково-методичних напрацювань вітчизняних учених та вивчення стану співпраці громадських екологічних організацій і шкіл з урахуванням актуальних підходів методології наукового пізнання, дозволило представити теоретичне узагальнення тенденцій та з'ясувати напрями розвитку громадського екологічного руху.

Матеріали третього розділу викладені в наступних публікаціях автора [137; 138; 139].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети і розв'язання поставлених завдань, що дало підстави для наступних загальних висновків:

1. У ході дослідження теоретичних засад становлення громадського екологічного руху в процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами охарактеризовано історіографію проблеми та проведено аналіз її джерельної бази.

Визначено методологічні підходи дослідження становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами на основі цивілізаційного, соціокультурного, герменевтичного, аксіологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, ретроспективного підходів. Окреслено їх важливість у з'ясуванні сутності і структури громадського екологічного руху, виокремленні основних етапів його становлення та тенденцій розвитку в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами, розкритті властивостей, функцій і трансформації громадського екологічного руху в процесі його історичного розвитку.

Проаналізовано й охарактеризовано сутність понять: «тенденції», «громадський рух», «громадський екологічний рух», «процес взаємодії», «загальноосвітні навчальні заклади», простежено їх взаємозв'язок.

Встановлено, що система екологічної освіти та виховання впроваджується в Україні через дві ланки — формальну і неформальну, складовими яких є загальноосвітні школи та громадські екологічні організації.

2. На основі узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду взаємодії громадського екологічного руху з загальноосвітніми навчальними закладами з'ясовано, що для представників громадського екологічного руху та загальноосвітніх шкіл характерні як спільні, так і особливі завдання та зміст.

Зазначено, що вітчизняна практика містить чотири складових взаємодії громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл: усвідомлення мети й способів раціонального використання природи людиною; розуміння не лише практичної, а й пізнавальної, естетичної, морально-етичної, гуманістичної, економічної, національно-патріотичної й гігієнічної цінності навколишнього природного середовища; урахування негативних наслідків використання природних систем; оволодіння школярами теорією та практикою побудови взаємовідносин у системі «людина – природа».

З'ясовано, що в екологічній освіті дітей у США, Великобританії, Німеччині, Австралії реалізується два підходи – ігровий і натуралістичний. При цьому перший переважає в початковій і середній школі, а другий – у старшій. Натуралістичний метод реалізується на кількох рівнях: школи, суспільних просвітницьких й природоохоронних організацій, польових навчальних центрів.

Доведено, що в розвинених країнах світу екологізація всіх рівнів освіти забезпечується шляхом запровадження національних, регіональних і глобальних проєктів і програм, які реалізуються при підтримці громадських екологічних організацій (Tree, WILD, WET, Flatford Mill, «Fifti-Fifti», «Keep Energy in Mind – KeiM», сільськогосподарська ферма Шелтервуд, «Зелений півень», «Шкільний сад», «Екологія в школі», «Екологічна майстерня», «Турбота про парки»).

Доведено, основна мета взаємодії вітчизняних громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл полягає: в оволодінні особистістю знаннями про навколишнє середовище, формуванні екологічної культури і екологічної свідомості, набутті досвіду розв'язання екологічних проблем, залучення до практичної природоохоронної діяльності; у формуванні інтелектуальних умінь, практичних навичок з охорони природи, що сприяє усвідомленню значущості екологічних цінностей. Зазначено, що в процесі взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій використовується цілий набір різноманітних методів: інтерактивний (діалоговий), метод екологічної ідентифікації, екологічної

емпатії, екологічної рефлексії, оцінної діяльності, екологічних проектів, «мозкового штурму», метод «творчої терапії», імітаційне моделювання, мультимедійний метод, наочний, релаксопедичний та ін. Проаналізовано сутність, структурні і змістові особливості громадського екологічного руху.

3. Виділено передумови виникнення перших громадських екологічних організацій, охарактеризовано основні етапи та тенденції становлення і розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами на кожному з семи етапів. До таких віднесено: *тенденцію* – до поєднання в релігійно-світоглядній системі язичництва і християнства ставлення до навколишнього середовища на основі природоохоронних традицій (I етап); *тенденцію* – до впровадження в процес виховання природоохоронної ідеї бережливого ставлення до рідної природи (II етап); *тенденцію* – до виникнення, розвитку та просвітницької діяльності громадських екологічних організацій (III етап); *тенденцію* – до поширення природоохоронних ідей серед учнівської молоді за активного впливу з боку держави (IV етап); *тенденцію* – до ідеологічно-організаційного оформлення природоохоронного руху і залучення учнів до суспільно-корисної праці (V етап); *тенденцію* – до появи самодіяльних громадських екологічних організацій, які займалися розв’язанням екологічних проблем (VI етап); *тенденцію* – до налагодження співпраці між громадськими екологічними організаціями та загальноосвітніми школами по впровадженню різноманітних акцій і проектів (VII етап).

4. Окреслено перспективні можливості творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо подальшого розвитку громадського екологічного руху в процесі взаємодії із загальноосвітніми навчальними закладами, які включають: запровадження ідей освіти для сталого розвитку, з метою забезпечення екологізації свідомості; своєчасного оволодіння знаннями, уміннями і навичками для попередження і вирішення соціально-економічних проблем з урахуванням екологічних обмежень. Доведено їх

значущість для підвищення якості життя, розвитку екологічної компетентності підростаючого покоління через співпрацю громадських екологічних організацій та загальноосвітніх шкіл шляхом запровадження екологічного волонтерства, що забезпечує організаційно-педагогічні умови для формування значущих особистісних якостей, необхідних для здійснення природоохоронної діяльності.

З'ясовано, що в процесі взаємодії загальноосвітніх шкіл та громадських екологічних організацій учні задіяні у різних видах діяльності: пізнавальній, науково-дослідницькій, практичній, агітаційній, просвітницькій.

Узагальнено досвід співробітництва громадських екологічних організацій і загальноосвітніх шкіл, який набувається у таких формах навчально-пізнавального характеру, як екологічні екскурсії, свята, конференції, конгреси, фестивалі, акції, екологічні гуртки, клуби, студії, семінари, симпозіуми, тренінги, виставки, екологічні експедиції, походи, чемпіонати, олімпіади, екологічні стежки, польові практикуми, екологічні ігри, вікторини, конкурси, екопрезентації, екологічні реклами, екомарафони, екологічні театри, агітбригади тощо.

Отже, мету наукового пошуку досягнуто, поставлені завдання розв'язано. Перспективи подальших пошуків вбачаються в таких напрямках: екологізація навчально-виховного процесу в школі за участі громадського екологічного руху; екологічне просвітництво батьків як результат взаємодії школи та громадських екологічних організацій; застосування інформаційних технологій у налагодженні співпраці загальноосвітніх шкіл та громадського екологічного руху; проблеми діяльності і взаємодії громадського екологічного руху та загальноосвітніх шкіл; взаємодія громадських організацій екологічного спрямування та позашкільних навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Let's do it, Ukraine План заходів і напрямки роботи організації на 2016 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://csr-eu-jm.com.ua/files/----.pdf>
2. Аболіна Т.Г., Нападиста В.Г., Рихліцька О.Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посіб. / За наук. ред. Панченко В.І. - К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 392 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://p-for.com/book_426_glava_18_3.3._Konceptualni_osnovi_eko.html
3. Акбаш, Р., Верхняя Хортица. Дорогами меннонитов. / ILoveUkraine: поділіться любов'ю до України. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://iloveukraine.com.ua/pathes/post/96>
4. Акопян В. Г. Здобутки і проблеми реалізації «Концепції екологічної освіти України» / В. Г. Акопян // Нова парадигма. – К., 2010. – Вип.98. – С.25 – 34.
5. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. О. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця / Редкол.: Ю.М. Алексєєв, Л.М. Алексієвець, М.М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1. – С. 134 – 139.
6. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.01. – Чернівці, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 1999. – 20 с.
7. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 276 с.
8. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні: історичний аспект і сучасний розвиток // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. VI. – Тернопіль, 1997. – С. 334 – 338.

9. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні: історія і сучасність //Україна на шляху до незалежності і демократії: Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету. – Тернопіль, 1996. – С.267 – 269.
- 10.Алексієвець М.О. З історії охорони природи в Україні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.VIII. – Тернопіль, 1999. – С.75-90 (у співавторстві з О. Васютою).
- 11.Алексієвець М.О. Історичний розвиток екологічних традицій й природоохоронного руху в Україні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.VII. – Тернопіль, 1998. – С. 228 – 236.
- 12.Алексієвець М.О. Новий етап у розвитку екологічного руху в контексті національно-державного відродження в Україні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. Економіка. Соціологія. – Тернопіль, 1998. – С.171 – 184.
- 13.Алексієвець М.О. Розвиток екологічного руху в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Вип.II. – Тернопіль, 1998. – С.174 – 179.
- 14.Алексієвець М.О. Розвиток еколого-натуралістичної думки в епоху індустріалізації та її вплив на становлення екологічного руху в Україні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Вип.II. – Тернопіль, 1998. – С.166 – 174.
- 15.Алиева Л.В. Детское движение в воспитательном пространстве сельского социума // Внешкольник. – 2002. – № 9. с. 19 – 20.

- 16.Андреев В. И. Система образования в ФРГ / В. И. Андреев. – Минск: Национальный институт образования Министерства образования Республики Беларусь, 1993. – 102 с.
- 17.Багалій Д.І., Нарис української історіографії / Д.І. Багалій. – К. : Друкарня Всеукраїнської академії наук. – Т. 1 : Літописи. – 1923. – Вип. 1. – 108 с.
- 18.Барліт О.О. Аксиологічні засади ставлення школярів до природи у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (кінець ХІХ - початок ХХ століття): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / О.О. Барліт ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. — Кіровоград, 2009. — 20 с.
- 19.Белозоров Т. Охрана природы и школа / Т. Белозоров // Живая природа. – 1928. – № 16. – С. 480 – 486.
- 20.Берестень Ю.В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в ХІХ – початку ХХ століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи / Ю.В. Берестень // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2012, вип. 9. – С. 45 – 57.
- 21.Біднов В. Школа й освіта на Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>
- 22.Білявський Г.О, Фурдуй Р.С. Основи екологічних знань: Підручник.– К.: «Либідь», 1997. – 288 с.
- 23.Блехцихин И.Я., Минеев В.А. Производственные силы СССР и окружающая среда: Проблемы и опыт исследования – М.: Мысль, 1981.–214с.
- 24.Боголюбов В.М. Концептуальні підходи до формування освіти для сталого розвитку [Електронний ресурс] // Збірник наукових статей “ІІІ-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю”. – Вінниця, 2011. – Том.2. – С.665 – 667. Режим доступу <http://www.eco.com.ua/content/konceptualni-pidhodi-do-formuvannya-osviti-dlya-stalogo-rozvitku>

- 25.Бойко Я. Екологічні організації США та їх роль в екологічному вихованні учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 40. – С. 168 – 175.
- 26.Борейко В. Хортица помни! Бузук П. // Очерки о пионерах охраны природы. Т. 2. – К., 1997. – С. 66 – 70.
- 27.Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. – К.:Киевский эколого-культурный центр, 1995. – 184с.
- 28.Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). Т. 1. / В.Е. Борейко. – К. : Киевский экологокультурный центр, 2001. – 541 с.
- 29.Борейко В.Е. История юннатского движения // Неформальное экологическое образование: исторический опыт и рекомендации педагогам – Киев – Нижний Новгород: Просвещение, 1994. – с. 49 – 57.
- 30.Борін К. А. Формування екологічної свідомості учнів у школах Німеччини в другій половині ХХ - на початку ХХІ століття : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Борін К.А. ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. - Луганськ, 2012. – 20 с.
- 31.Букин А.П. В дружбе с людьми и природой: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 159 с.
- 32.Бутенко О. Витоки екологічного виховання дошкільників. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/14/visnuk_19.pdf
- 33.Бучковська Б. Екологічна освіта у середній школі: проблеми та можливості удосконалення (на прикладі зарубіжних країн). Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки “Актуальні проблеми української освіти” / Відп. за вип. Д. Герцюк, упоряд. О. Караманов. – Вип. 2. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 86 с.

- 34.Варго О.М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис. канд. філософських наук: 09.00.03. – Харків, Харківський університет повітряних сил імені Івана Кожедуба, 2006. – 21 с.
- 35.Васильев С.В., Захаров Д.В. Приемы географического прогнозирования в экологической подготовке учащихся общеобразовательных школ и профессиональных учебных заведений: Материалы научно-практической конференции, 16-18 июня 2004 г. – СПб.: Институт профтехобразования РАО, 2004. – 183 с.
- 36.Васюта О. З історії охорони природи в Україні / О. Васюта, М. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – Тернопіль, 1999. – Вип. 8. – С. 75 – 90.
- 37.Васянович, Г.П., Методологія педагогіки й педагогічна інноватика / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти у контексті Євроінтеграційних процесів: збірник наукових праць учасників Всеукраїнського методологічного семінару з міжнародною участю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – 2007. – С. 3–6.
- 38.Веклич О.О. Аналіз ефективності вітчизняного економічного механізму природокористування щодо ідеї сталого розвитку // Економічні реформи України в контексті переходу до сталого розвитку / Матеріали 2-х конференцій та рекомендації до проекту Національної стратегії: Інститут сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2001. — с. 95.
- 39.Великий тлумачний словник української мови. / Автор і укладач В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТ «Перун», 2003. – 1440 с.
- 40.Вербицький В., Манорик Л. Юннатівському рухові в Україні та центральному штабу юннатів – 75 років // Рідна школа. – 2000. – №6. – С. 16 – 19.
- 41.Вербицький В.В. Еколого-натуралістична діяльність позашкільних закладів: шляхи розвитку // Біологія і хімія в школі. – К., 1998. – №1. – С. 23 – 24.

- 42.Вербицький В.В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи – Монографія. . – К.: “Аверс”. – 2003. – 304 с.
- 43.Вербицький В.В. Завдання системи освіти ХХІ століття – формування екологічного світогляду. // Еколого-натуралістична творчість: Науково-методичний вісник. /Відповідальний редактор В.В. Вербицький – К.: НЕНЦ, №3. – 2002. – 256с.
- 44.Вербицький В.В. Про деякі інноваційно-педагогічні напрями роботи з обдарованою учнівською молоддю // Матеріали науково-практичної конференції “Сучасні проблеми біології”. – К.: “Аверс”. – 2003. – С. 4 – 8.
- 45.Вербицький В.В. Робота шкільних (учнівських) лісництв в Україні // Реформування діяльності еколого-натуралістичних центрів. – К.: Аверс. – 1997. – С. 28 – 31.
- 46.Вербицький В.В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925-2000рр.): автореф. дис. доктора пед. наук / В.В. Вербицький. – Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – 34 с.
- 47.Вербицький В.В. Юннатівський рух в Україні. – Монографія. - К.: Деміур. – 2001. – 304 с.
- 48.Вітер С.Р. Від школи сприяння здоров'ю до екошколи // Основи здоров'я. – 2012. – № 5 (17). – С. 5 – 8.
- 49.Возна Н.Г., Волошина В.Г. Екологічна освіта для сталого розвитку [Електронний ресурс] / Кіровоградський національний технічний університет – Режим доступу http://www.kntu.kr.ua/doc/nauk_zap_10_1/stat_10_1/35.doc
- 50.Волонтер. Хто він?: інформ. бесіда для читачів-учнів серед. шк. віку / Київ. обл. б-ка для дітей; матеріал підгот. С.В. Ткач; ред.-уклад. Л.П. Соляник; ред.-упоряд. О.М. Литвин. – К., 2012. – 14 с. – (Серія "В країні цікавих уроків").
- 51.Волошина Г. П. Стимулювання екологічної активності молодших школярів (на матеріалах уроків мови і читання) : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 /

- Волошина Г.П. ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М.Драгоманова. – К., 1995. – 24 с.
- 52.Воронцова І.А., Влащенко С.В. «Польова екологія» – як важливий елемент формування екологічно-освідченого покоління // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 63 – 67.
 - 53.Всемирный саммит в Йоханнесбурге // Вестник экологического образования в России. – М. : – 2002. – № 3. – 8 с.
 - 54.Гаврилюк О. Релігія та екологія [Електронний ресурс] / О. Гаврилюк. – Режим доступу http://lisvisnyk.at.ua/news/religija_ta_ekologija/2014-04-19-463
 - 55.Гардашук Т.В. Екологічний рух / Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] – Режим доступу http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18689
 - 56.Гнатів О. Роль наукових товариств у природоохоронному вихованні учнівської молоді (20 – 30 років ХХ століття) / О. Гнатів // Іст.-пед. альм.. – 2011. – Вип. 2. – С. 4 – 8.
 - 57.Гнатів О. Теорія і практика природоохоронного виховання молодших школярів у 20–30-х роках ХХ століття в Україні // Наукові записки. Серія: Педагогіка. — 2009. — № 4. – С. 37 – 41.
 - 58.Голдсмит Э. Путь: экологическое мировоззрение. – К.: "Эхо – Восток", 1995. – С. 137.
 - 59.Голубничя Л.О., Принципи навчання і виховання в педагогічній спадщині С.І. Миропольського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки», Харків. – 2000. – 20 с.
 - 60.Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / Семен Устимович Гончаренко. – вид.2-е, доповн. й виправ. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 552 с.
 - 61.Гончарук Т.В. Виховання екологічної культури старшокласників через активізацію їх творчого потенціалу в процесі практичної діяльності в довкіллі //

- Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2012. — № 66. — С. 157—159.
62. Городецкая Н.А. Природе – заботу молодых. М.: Природа, 1998. – С. 78.
63. Горяна Л.Г. Екологічна освіта і виховання в закладах освіти м. Києва [Електронний ресурс] – Режим доступу www.ipro.org.ua/files/БІОЛОГІЯ/Методичні_рекомендації/Екологія.doc
64. Горяна Л.Г. Методичні рекомендації щодо активізації екологічної освіти та виховання школярів у середніх навчальних закладах освіти м. Києва. – К.: КМІУВ, 2001. – 16 с.
65. Грошовенко О.П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О.П. Грошовенко ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2007. — 16 с.
66. Губанова О.В., Ветрова І.В., Клименка М.О. Проект «Концепція регіональної системи освіти для сталого розвитку» [Електронний ресурс] – Режим доступу www.rvosvita.org.ua/engine/download.php?id=279&area=static
67. Гузь В.В. Дидактичні умови формування екологічної культури старшокласників у процесі навчання предметів природничо-наукового циклу: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.09 / В. В. Гузь ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — 20 с.
68. Гупан Н.М., Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Нестор Миколайович Гупан // Рідна школа. – 2013. – № 8–9, С. 67–71.
69. Гурьянова М.П. Сельская школа и социальная педагогика. Мн., 2000. – 448 с.
70. Демчук Л.І. Формування у школярів-підлітків відповідального ставлення до природи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2005. — № 25. — С. 191—193.
71. Дідков О. М. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості [Електронний ресурс] // Вісн. Ін-ту розвитку дитини :

- зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; голов. ред. В. П. Андрущенко. – К., 2012. – № 21. – Режим доступу <http://ird.npu.edu.ua/files/didkov.pdf>
72. Довідка про стан екологічного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах міста / Сектор виховної роботи та позашкільної освіти управління освіти і науки Білоцерківської міської ради [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://bilatserkva-povsector.edukit.kiev.ua>
73. Доповідь щодо громадської оцінки процесу реалізації екологічної політики у 2012 році. – К. : 2013. [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України – Режим доступу http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/2012_Gromadska-otcinka1.pdf
74. Дорошко О. М. Совершенствование подготовки будущих учителей начальной школы к осуществлению экологического воспитания младших школьников. Дис. канд. пед. наук. – К., 1988. – 36 с.
75. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / [за ред. Л. В. Матвеева ; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад."]. – К., 2004. – 166 с.
76. Екологізація освіти / Соціальна екологія [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://bibliograph.com.ua/socialnaya-ecologia/59.htm>
77. Екологізація освітнього простору сучасної загальноосвітньої школи : монографія / Н. Пустовіт, О. Колонькова, О. Пруцакова, Г. Тарасюк, Ю. Солобай. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. – 154 с.
78. Екологічна освіта, інформування громадськості, громадські рухи [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.nature.org.ua/rovno/11.htm>
79. Екологічне виховання в школі [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://baumanki.net/show-document/1-63914/58de802b6b184aac7a4442ba9264c737/>
80. Екологічні стежки України. Живи, Земле! Методичні матеріали. / Відповідальний редактор В.В. Вербицький – К.: Аверс, 2003. – 196с.

81. Екологія і організація природоохоронної діяльності: навчальний посібник. – К.: Національна академія управління, 2005 р. – 304 с.
82. Ерасов, Б.С., Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б.С. Ерасов; отв. ред. Н.Н. Зарубина. – М. : Наука. – 2002. – 524 с.
83. Ердаков Л. Н. Экологическая сказка для первоклассников//Начальная школа. – 1992, – № 11 – 12, – С. 19 – 22.
84. Євдокимова Т.О. Розвиток екологічної свідомості підлітків-учасників скаутського руху: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Т.О. Євдокимова ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2007. — 20 с.
85. Жестнова Н. С. Состояние экологического воспитания учащихся. // НШ. – 1989. – №10 – С. 11 – 14.
86. Жук Н.В. Формування мотивів природоохоронної діяльності у молодших школярів: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.В. Жук ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2001. — 19 с.
87. Жукова И. В помощь экологическому воспитанию учащихся. // НШ. – 1998. – №6. – С. 125 – 127.
88. Завгородня Т. Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід // Порівняльно-педагогічні студії. – 2013. – № 4. – С. 39 – 44.
89. Завдання, зміст і методи екологічного виховання [Електронний ресурс] – Режим доступу http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ipgoe_ktmn_Moroz20I.V.20Zagalna_metodyka_navchannya_biologii/410.html
90. Загальна методика навчання біології : [навч. посібник] / [Степанюк І. В., Гончар О.Д. та ін. ; за ред. І. В. Мороза]. – К. : Либідь, 2006. – 592 с.
91. Закон України «Про загальну середню освіту» (Відомості Верховної Ради України), 1999, № 28, ст. 230.

92. Захлебный А.Н. О системе природоохранительного просвещения в общеобразовательной школе / А.Н. Захлебный // Советская педагогика. – 1972. – № 10. – С. 55 – 66.
93. Захлебный А.Н. Принципы и условия экологического образования в школе // Педагогические принципы и условия экологического образования. Сб. науч. трудов. – М.: Министерство просвещения СССР Академия педагогических наук СССР Научно-исследовательский институт содержания и методов обучения АПН СССР, 1983. – С. 10 – 20.
94. Збережемо для нащадків: матеріали III Миколаївських міських екологічних читань, м. Миколаїв, 30 лист. 2010 р. / Управління з охорони навколишнього природного середовища та благоустрою департаменту ЖКГ виконкому Миколаївської міської ради, Миколаївський міський центр екологічної інформації та культури [та ін.] ; уклад. : І.Б. Чернова, Т.О. Михайловська. – Миколаїв : СПД Румянцева Г.В., 2010. – 114 с.
95. Збірник сценаріїв колективів екологічної просвіти (агітбригад) 2009-2011 р.р. / С.Б. Шпуляр. – Івано-Франківськ.: ОЕНЦУМ, 2011. – 150 с.
96. Зверев И.Д. Организация экологического образования в школе. – М., 1990. – 265 с. Зверев И.Д., Суравегина И.Т. и др. Экологическое образование школьников. – М., 1983. – 332 с.
97. Зуєв В. Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та шляхи його вдосконалення [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.mama-86.org.ua/archive/ecodemocracy/experts_zuev_u.htm
98. Іванова В.П. Освіта для сталого розвитку [Електронний ресурс] / Освітній портал. Класна Оцінка – Режим доступу <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/osvita-dlya-stalogo-rozvitku.html>
99. Іванова Д. Становлення та розвиток дитячого руху: практика, проблеми, досвід // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 43(1). – С. 190

- 196. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnuk_22.pdf
- 100. Іващенко В.М. Розвиток творчих здібностей старших дошкільників у дитячому садку засобами гурткової роботи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти. – 2006. – № 3 (15). – С. 120 – 126.
- 101. Ілійчук Л.В. Організаційно-педагогічні засади природоохоронної діяльності учнів молодших класів на західноукраїнських землях (1919 – 1939 рр.): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Ілійчук ; Прикарп. нац. ун-т ім. В.Стефаника. — Івано-Франківськ, 2007. — 20 с.
- 102. Історія сучасного зеленого руху України очима соціолога [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.lesovod.org.ua/node/18046>
- 103. Історія України з давнини до початку ХХІ століття. Освіта, наука, техніка як фундаментальні основи життя Українського етносу. Освіта в Україні: історія та сучасність [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://history.vn.ua/book/history1/39.html>
- 104. Казачкова Л.М. Роль мистецтва у формуванні світоглядної культури старшокласників // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти. – 2006. – № 3 (15). – С. 218 – 223.
- 105. Калакура Я.С., Українська історіографія / Я. С. Калакура, К. : Генеза. – 2004. – 496 с.
- 106. Калинин В. Формула экологического образования // Евразия. Природа и люди. – 1997. – №6. – С. 39 – 40.
- 107. Кардашук Н.В. Деякі питання підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості у майбутніх вчителів початкових класів [Електронний ресурс] / Наукові конференції – Режим доступу <http://intkonf.org/kardashuk-nv-deyaki-pitannya-pidvischennya-efektivnosti-protsesu-formuvannya-ekologichnoyi-svidomosti-u-maybutnih-vchiteliv-pochatkovih-klasiv/>

108. Кароне Г.Н. К созданию методики экологического образования школьников // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 29.
109. Кириллова З. П. Экологическое образование и воспитание школьников в процессе образования. – М.: Просвещение, 1983 – 295 с.
110. Ковалів, Ю.І., Абетка дисертанта: методологічні принципи написання дисертації [посібник] / Ю.І. Ковалів. – К. : «Твім інтер». – 2009. – 460 с.
111. Ковпак Л.В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій // Український історичний журнал. – 2013. – №4. – С. 63 – 77.
112. Козлов В.И.. Основные проблемы этнической экологии // Этнографическое обозрение. – 1983. – №1. – С. 8 – 10.
113. Колесник М.О. Екологічне виховання учнів на засадах "глибинної екології" в процесі вивчення біології: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / М.О. Колесник ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. — Т., 2003. — 20 с.
114. Колонькова О.О. Формування екологічної компетентності старшокласників засобами дистанційної освіти. // Теоретико–методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Вп. 10. т.1. – Кам'янець–Подільський. – 2007. – С. 379 – 387.
115. Колонькова О.О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О.О. Колонькова ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2003. — 21 с.
116. Концепція екологічної освіти України. Бібліотека Всеукраїнської Екологічної Ліги. Серія «Екологічна освіта та виховання». – 2004. – № 9. – 32 с.
117. Концепція неперервної екологічної освіти в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – К. : Педагогічна преса, 2002. – № 7. – С. 4 – 23.
118. Коняк М. Волонтерство як спосіб активізації участі молоді у вирішенні соціально-економічних проблем громад та регіону / Буковинський вісник

- державної служби та місцевого самоврядування [Електронний ресурс]– Режим доступу <http://buk-visnyk.cv.ua/hromadske-suspilstvo/194/>
119. Король О.В. Формування екологічної культури учнів V-VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу "Навколишній світ": Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / О.В. Король ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 1999. — 19 с.
 120. Крюкова О.В. Формування екологічно-доцільної поведінки молодших школярів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О.В. Крюкова ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2005. — 20 с.
 121. Кузнецов В.М. Програми і підручники по екології // Біологія в школі. — 1997. — № 3.
 122. Кузьменко М. М. Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 67.
 123. Кучер Т.В. Экологическое воспитание учащихся. — М.: Просвещение, 1990. — 276 с.
 124. Кушаков К.О. Виховання еколого-правової відповідальності старшокласників // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. — 2014. — № 1 (60). — С. 87 – 95.
 125. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські обриси: Монографія. — К., 2000. — 444 с.
 126. Лазебна О.М. Формування активної екологічної позиції підлітків: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О.М. Лазебна ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2004. — 20 с.
 127. Ларионов Г.А. Общественный экологический контроль // Государство и право. — 1996. — № 2. — С. 65

128. Лебідь С.Г. Формування екологічної культури учнів 7 - 11 класів у процесі вивчення курсу екології: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / С.Г. Лебідь ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2001. — 20 с.
129. Левків С.П. Роль общеобразовательных учреждений в общественном экологическом движении в Украине // «Весці БДПУ. Серія 1». Педагогіка. Психологія. Філологія. — Минск. — Республика Беларусь, 2017. — № 4. — 140 с. — С. 47 – 50.
130. Левків С.П. Взаємодія загальноосвітніх шкіл та громадських організацій екологічного спрямування, як педагогічна проблема // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014 р.) / За ред. О.А. Дубасенюк, В.А. Ковальчук. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. — 412 с. — С. 374 – 380.
131. Левків С.П. Вчення В.І. Вернадського про ноосферу в контексті основоположних ідей громадського екологічного руху // Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти: збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н.М. Мирончук. — Житомир: ФОП Левковець, 2015. — 380 с. — С. 265 – 269.
132. Левків С.П. Екологічне виховання в етнопедагогіці як передумова виникнення громадського екологічного руху // Нові технології навчання: Збірник наукових праць. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України; Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. — Вінниця-Київ, 2014. — 292 с. — С. 164 – 168.
133. Левків С.П. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій на уроках екології в загальноосвітніх навчальних закладах // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — Випуск № 4 (76). — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. — 314 с. — С. 127 – 133.

134. Левків С.П. Значення громадського екологічного руху у формуванні світогляду підростаючого покоління // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М.Т. Мартинюк]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. – Ч. 3. – 378 с. – С. 202 – 208.
135. Левків С.П. Основні етапи становлення та розвитку громадського екологічного руху в Україні у процесі взаємодії з загальноосвітніми навчальними закладами // Теорія і практика професійної підготовки фахівців у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Вітвицької С.С., доц. Колесник Н.Є. – Житомир: ФОП Левковець, 2016. – 410 с. – С. 370 – 375.
136. Левків С.П. Педагогічний вплив релігійних вірувань на формування екологічної культури українського народу // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – № 1. – Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2016. – 151 с. – С. 49 – 53
137. Левків С.П. Реалізація принципу волонтерства в організації спільної діяльності громадського екологічного руху і загальноосвітньої школи // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка // За заг. ред. Ломаковича А.М., Бенери В.Є. – Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2015. – Вип. 5. – 194 с. – С. 140 – 145.
138. Левків С.П. Тенденції впровадження в практику загальноосвітніх шкіл принципів освіти для сталого розвитку // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології № 6 (40), 2014: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруєва. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2014. – 468 с. – С. 124 – 134.
139. Левків С.П. Формування екологічної компетентності учнів на уроках біології // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н. доц. Н.М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 404 с. – С. 223 – 230.

140. Левчук Н. В. Систематизація екологічних знань та умінь старшокласників на факультативних заняттях : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Левчук Н.В.; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1996. – 24 с.
141. Липова Л., Лукашенко Т., Малишев В. Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2012. - № 3. – С. 246.
142. Лист МОН України від 16.04.2013 № 1/9-285 „Про стан та перспективи розвитку екологічного та дослідницько-експериментального напрямів позашкільної освіти” [Електронний ресурс] / Мала академія наук України – Режим доступу <http://man.gov.ua>
143. Лісовець О.В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Українські підручники онлайн – Режим доступу http://pidruchniki.ws/14990312/sotsiologiya/teoriya_i_metodika_roboti_z_dityachim_i_ta_molodizhnimi_organizatsiyami_ukrayini_-_lisovets_ov
144. Лобачук І.М. Екологічна освіта учнів загальноосвітніх закладів у Німеччині: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. – Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2013. – 24 с.
145. Лобачук І.М. Еколого-педагогічні концепції екологічної освіти в школах Німеччини / І.М. Лобачук // Наукові записки Вінницького держ. педаг. ун-ту імені М. Коцюбинського. – 2011. – Вип. 35. – С. 390 – 393.
146. Лобачук І.М. Передумови становлення та розвиток екологічної освіти учнів Німеччини / І.М. Лобачук // Наукові записки Вінницького держ. педаг. ун-ту імені М.Коцюбинського. – 2010. – Вип. 32. – С.238 – 242.
147. Лозанський В.Р. Екологічне управління в розвинутих країнах світу в порівнянні з Україною. — Х., 2000. — с. 47.

148. Лук'янова Л.Б., Гуренкова О.В. Екологічна компетентність майбутніх фахівців. Навчально-методичний посібник. – Київ-Ніжин: ПП Лисенко, 2008. – 243 с.
149. Лурье Л. Культурный слой. Юннаты [Електронний ресурс] / Л. Лурье. – Режим доступу: <http://www.5-tv.ru/video/503423/>
150. Львовчкіна А.М. Моделювання розвитку екологічної культури студентської молоді // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки . – 2014. – Вип. 2.13 (109). – С. 127 – 131.
151. Лях Т.Л. Історичні засади соціально-педагогічної діяльності волонтерів за кордоном // Волонтерство як ресурс соціальної роботи у громаді: зб. ст. міжнар. наук. конф. для студ. та аспір. „Обличчя соціальної держави” в рамках проекту „Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям у громаді”, (Київ, 22–23 берез. 2006 р.) / [упор. Т.Л. Лях; передм. Т.П. Басюк]. – К. : Християнський дитячий фонд, 2006. – С. 61 – 70.
152. Магрламова К. Г. Виховання в учнів ціннісного ставлення до природи як складової природоохоронної роботи в основній школі: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / К. Г. Магрламова ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. — Умань, 2011. — 20 с.
153. Маєвська Л. Етнокультура як механізм адаптації індивіда до навколишнього середовища: історичні аспекти та сучасні виховні моделі // Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Тернопіль, 4-5 травня 2006 року. – Тернопіль, 2006. – С. 52 – 56.
154. Маєвська Л.М. Формування культури взаємодії індивіда з природою як один із аспектів етнокультурного виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2006. — № 29. — С. 144—147.

155. Малинівська Л. І. Формування відповідального ставлення до природи в учнів 5 - 9 класів сільської школи у процесі позакласної виховної роботи: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. І. Малинівська ; Миколаїв. нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2011. — 20 с.
156. Мамедов Н.М. Концепция устойчивого развития и экологическое образование// Экология и география. — 1995. — № 3. — С.24— 28.
157. Мамедов Н.М., Суравегина И.Т. Экология: Учебное пособие для 9-11 классов общеобразовательной школы. — М.: «Школа-Пресс», 1996. — 464 с.
158. Мамешина О.С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / О.С. Мамешина ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. — К., 2004. — 24 с.
159. Манорик Л. Всеукраїнський табір праці і відпочинку «Юний натураліст»: історія і сьогодення // Рідна школа. — 2010. — № 10. — С. 53 — 57.
160. Манорик Л.П. Довідник юнната / Л.П. Манорик, С.А. Клименко. — Хмельницький.: Поділля, 1995. — 112 с.
161. Мантула Т.І. Періоди взаємодії людства з природою // Вісник Житомирського педагогічного університету. — 2004. — № 14. — С. 35—38.
162. Марченко Г.В. Діяльність громадських природоохоронних організацій Великої Британії з екологічного виховання школярів // Освіта і управління. — 1999. — Т. 3. — № 3. — С. 164 — 171.
163. Марченко Г.В. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині XX століття: Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.01. — Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. — 22 с.
164. Маршицька В.В. Сутнісні характеристики екологічної компетентності учнів початкової школи // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. праць. — Київ, 2005. — Кн.2. — Вип.8. — С. 20 — 24.

165. Матеріали про охорону природи на Україні. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 111 с.
166. Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки “Актуальні проблеми української освіти” / Відп. за вип. Д. Герцюк, упоряд. О. Караманов. – Вип. 2. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 86 с.
167. Мельник Д.І. Формування екологічної грамотності молодших школярів : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Мельник Д.І. ; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1995. – 24 с.
168. Мехеда А. М. Розвиток природоохоронного руху учнівської молоді в загальноосвітніх навчальних закладах України у другій половині ХХ століття : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Мехеда А.М. ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2013. – 20 с.
169. Мехеда А.М. Природоохоронний рух учнівської молоді в умовах трансформаційних процесів в системі освіти України на початку 90-х років ХХ століття [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://nauka.zinet.info/10/meheda.php>
170. Мехеда А.М. Природоохоронний рух учнівської молоді в школах України у другій половині 40 – 60-х роках / А.М. Мехеда // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ, 2010. – Вип. 88. – С. 152 – 155.
171. Міжнародні екологічні організації [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.knteu.kiev.ua/blog/read/?pid=5104&uk>
172. Міхеєєва Г.В., Тарбінська Т.В. Формування екологічної компетентності учнів через діяльність громадських організацій [Електронний ресурс] – Режим доступу http://rusnauka.com/30_NNM_2010/Pedagogica/72724.doc.htm
173. Мовчан Я., Бондаренко Ю. Громадський екологічний рух – світова практика та український досвід. Історичний погляд / Рідна Природа [Електронний

- ресурс] – Режим доступу <https://ridnapriroda.wordpress.com/2004/12/22/громадський-екологічний-рух-світова/>
174. На пути к образованию для устойчивого развития. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unesco.kz/education/cdrom/ssdkz/topic4/realizaciya.htm
 175. На шляху до сталого розвитку закладів освіти в Україні. Впровадження екологічного стандарту «Зелений клас» у закладах освіти згідно ДСТУ ISO14024. Методичний посібник. – Київ: вид-во «Задруга», 2014. – 64 с.
 176. Народні звичаї і традиції як засіб екологічного виховання молодших школярів [Електронний ресурс] – Режим доступу <https://stud-baza.ru/narodn-zvicha--tradits-yak-zasb-ekologchnogo-vihovannya-molodshih-shkolyarv-diplomnaya-rabota-pedagogika>
 177. Национальный доклад Украины о гармонизации жизнедеятельности общества в окружающей природной среде: Специальное издание к 5й Общеєвропейской конференции министров окружающей среды “Окружающая среда для Европы”. – К.: Новый друк, 2003. – 130 с.
 178. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. // Освіта України. – 2002. – № 33. – С. 4 – 6.
 179. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку – К. : ТОВ “Компанія, 2007. – 184 с. [Електронний ресурс] / Організація Об’єднаних Націй в Україні – Режим доступу http://www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf
 180. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.
 181. Николина В.В. Воспитание экологических ценностей у учащихся. – СПб., 1998. – 75 с.
 182. О состоянии школ на Волыни. Из протокола заседания коллегии Волынской губернии. ДАЖО – Ф. Р. – 31.– Оп. 1. – Спр. 6 – Арк. 15, 28

183. О существовании общества «Просвіта» в Кутузовской волости. Сообщение Кутузовского наробраза.– ДАЖО – Ф. 2524. – Оп.1. – Спр.102.– Арк. 197.
184. Об учреждении Майского союза для детей при Ровенском отделе Российского общества покровительства животным. – ДАЖО – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 23.
185. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Рус. яз., 1983. – 816 с.
186. Олексін Ю.П. Теорія і практика зовнішньої диференціації у навчанні старшокласників // Научные труды SWorld. – Выпуск 3(40). Том 8. – Иваново: Научный мир, 2015 – С. 4 – 10.
187. Опис проекту «Освіта для стійкого розвитку в дії» [Електронний ресурс] / Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів – Режим доступу http://kristti.com.ua/detail_publik.php?id=40&level1=6
188. Організація екологічної стежки і навчальних екскурсій [Електронний ресурс] – Режим доступу http://pyrogivka.at.ua/organizacija_ekologichnoji_stezhki_i_navchalnikh_e.doc
189. Освіта для сталого розвитку: мета та основні завдання [Електронний ресурс] / Відділ освіти Сарненської районної державної адміністрації – Режим доступу www.rivneosvita.org.ua/documents/rajon/sarny.php
190. Основи екології. Царик Т.Є. Фарфура В.В.; Тернопіль, 2009. – С. 131.
191. Охорона природи: зб. законод. актів / упоряд. Ю.С. Шемшученко. – К.: Урожай, 1976. – 365 с.
192. Охрімчук Р.М. Новий життєвий простір дитячого руху // Початкова школа. – 2003. – №8. – с 14—16.
193. Павленко І.Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Павленко І.Г. ; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2002. – 20с.

194. Пата Л.У. Особливості становлення еколого-натуралістичної освіти в Україні на поч. ХХ ст. / Л.У. Пата // ДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. — 2011. — № 10. — С. 150 – 153.
195. Пахомов А.П. Методические рекомендации к овладению экологическими знаниями// НШ. – 1998. – №6. – С. 26 – 28.
196. Пашенко В.О. Вступне слово до учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції “Соціальний захист дітей: традиції та сучасність”. // Витоки. Випуск 1. Альманах Української асоціації Антона Макаренка. Полтава, 2003. – 216 с.
197. Первое на территории Российской империи общество охраны природы / Фотогалерея Запорожья на ЗаБоре. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://zabor.zp.ua/gallery/categories.php?cat_id=213
198. Переписка с Министерством народного образования об оказании помощи уездным “Просвিতам”.– ДАЖО – Ф. 560. – Оп. 1. – Спр. 15.
199. Писанка К.О. Проблеми екологічної освіти та виховання в різних країнах світу // «Молодий вчений». Педагогічні та психологічні науки. – 2014. – № 4 (07). – С. 65 – 71.
200. Поліщук Ю.Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні: Дис. докт. пед.наук: 13.00.05. – Тернопіль, 2005. – 444 с.
201. Полякова В.М. З досвіду співпраці навчальних закладів та громадських організацій з еколого-морального виховання учнівської молоді // Збірник наукових праць Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 2009. Вип. 6 (35) [Електронний ресурс] – Режим доступу http://nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/domtp/2009_6/Poljak.pdf
202. Полякова Я.В. Історичний огляд розвитку природоохоронного руху Великобританії // Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал. – Донецьк: Вид. ДонДУ. – №2 (4). – 2000. – С. 178 – 184.

203. Полякова Я.В. Розвиток неформального екологічного руху у Великій Британії // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 79 – 80.
204. Полякова Я.В. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): Автореф. дис. канд. педагогічних наук: 13.00.07. – Луганськ, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2005. – 23 с.
205. постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 14 червня 2000 р. № 964
206. Постникова Е.А. Экологическое воспитание младших школьников: Проблемы и перспективы. – М.: Просвещение, 1990. – 270 с.
207. Преображенский В.С. Что нам нужно? Экологические элементы в программе или ведущая роль экологического подхода? // География в школе. – 1991. – №3. – С. 37 – 39.
208. Про організацію культурно-просвітницької спілки «Просвіта». Протокол загальних зборів. – ДАЖО – Ф. 2524. – Оп.1. – Спр. 102.– Арк. 189–190
209. Прокопенко О., Демидова Т. Екологічне виховання у процесі вивчення біології. // Рідна школа. – 2005. – № 3. – С. 72 –75.
210. Пруцакова О.Л. Сутність та види екологічної компетентності особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Кн. 2. – Київ. – 2005. – С. 18 – 20.
211. Пруцакова О.Л. Формування основ екологічної культури учнів 5 - 8 класів засобами дидактичної гри: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О.Л. Пруцакова ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2002. — 19 с.
212. Пустовіт Г.П. Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Пустовіт Г.П. ; АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1994. – 24 с.
213. Пустовіт Н. Педагогічне значення громадського екологічного руху // Рідна школа. – 2004. – № 7-8 липень-серпень. – С. 23 – 26.

214. Пустовіт Н.А. Особистісно орієнтовані технології екологічного виховання підлітків // Наукові записки. Серія: педагогіка і психологія. – Випуск 5. – Вінниця: РВВ ДП "Державна картографічна фабрика", 2001. – С. 59 – 62.
215. Пустовіт Н.А. Співпраця школи, науки і громадськості у сфері екологічного виховання // Вісник Житомирського педагогічного університету. — 2003. — № 12. — С. 202—205.
216. Пустовіт Н.А. Сутнісні характеристики екологічної компетентності школярів // Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Випуск 38. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – 400 с. – С. 186 – 191.
217. Пустовіт Н.А. Сучасні проблеми екологічного виховання // Екологія і освіта : питання теорії та практики: матеріали четвертої міжнародної конференції. – Черкаси, 1998. – С. 13 – 16.
218. Пустовіт Н. А. Освіта для сталого розвитку – важливий напрям підвищення екологічної компетентності вчителя / Н. А. Пустовіт // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2006. — № 28. — С. 19 — 22.
219. Радченко Т.Д. Аналітична доповідна про роботу Європейського молодіжного форуму „Дотик природи" [Електронний ресурс] / Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді – Режим доступу <https://nenc.gov.ua/old/790.html>
220. Реалізація проекту «Освіта для сталого розвитку» в загальноосвітніх закладах Київщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://yahotyn-school2.edukit.kiev.ua/Files/downloads/ Доповідь.doc](http://yahotyn-school2.edukit.kiev.ua/Files/downloads/Доповідь.doc)
221. Реєстр товариств і спілок по Волинській губернії (1906–1917pp.). // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 3. – 79 арк.
222. Реймерс Н.Ф. Экологизация. Введение в экологическую проблематику: Учебное пособие – М.: 1994. – 100 с.
223. Різник Л.М., Лиховид О.Р. Екологічне виховання студентської молоді на народних природознавчих традиціях // Гуманізм та освіта: зб. матеріалів VIII

- міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 19-21 верес. 2006 р. / Вінниц. нац. техн. ун-т: Вид-во ВНТУ "УНІВЕРСУМ-Вінниця", 2006. – С. 241 – 243.
224. Родзевич Н.Н. Новые взгляды на проблемы окружающей среды // География в школе. – 1997. – № 5. – с. 27 – 31.
225. Розвиток освіти й шкільництва в Україні у XX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://studentam.net.ua/content/view/2265/85/>
226. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. Наукова монографія. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський інститут освіти, 1998. – 160 с.
227. Рудковська І.В. Еколого-естетичне виховання у школах Німеччини: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / І.В. Рудковська ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2005. — 20 с.
228. Саєнко Т. Екологізація знання і виробництва в умовах інформаційного суспільства // Вища освіта України. – 2005. – №4. – С. 95 – 102.
229. Саєнко Т.В. Громадські організації в екологічній інтеграції суспільства. Навчально-виховний аспект / Т.В. Саєнко // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2005. – Вип. 41. – С. 164 – 173.
230. Салеева Л.П. Использование игровых ситуаций при воспитании младших школьников с целью формирования заботливого отношения к природе: Ролевые игры по охране природы в средней школе – Г., 1977. – 243 с.
231. Сейко Н., Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. Освіта Донбасу. – 2010. – № 4 – 5, с. 111 – 117.
232. Семенов В.Ф. Екологічний менеджмент [Електронний ресурс] / Українські підручники онлайн – Режим доступу http://pidruchniki.ws/ekologiya/ekologichniy_menedzhment_-_semenov_vf

233. Сирай І. Екологічна освіта в сучасних соціально-педагогічних концепціях Німеччини // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 3. – С. 191 – 195.
234. Сімко В. Екологічна мобілізація: активна молодь дає новий старт розвитку екологічного руху в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://gorodenka.if.ua/index.php/k2-tags/k2/item/201>
235. Скрипник С.В. Формування ціннісного ставлення до природи в учнів старших класів сільської загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / С. В. Скрипник ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2010. — 20 с.
236. Словник української мови : в 11 томах. – 1980. – Том 11. – С. 207.
237. Совгіра С.В. Нетрадиційні форми екологічної освіти учнів // Рідна школа. – 2006. – №3. – с. 51 – 55.
238. Соннова М.В. Естетико-екологічна освіта підлітків : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Соннова М.В. ; Харківський педагогічний ін-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1994. – 17 с.
239. Соркина Л. Д. Эколого-педагогический кооператив "Юный натуралист"// Начальная школа. – 1989. – №6. – С. 73 – 79.
240. Сорочинська О.А. Організація позакласної еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2012. — № 66. — С. 189—193.
241. Соціальна педагогіка. Навчальний посібник / за ред. А.Й.Капської. - К.:ВКП “Аспект”, 2000. – 264 с.
242. Соціальна педагогіка. Підручник / за ред. А.Й.Капської. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
243. Специфіка волонтерського руху як суб'єкта соціальної роботи в умовах середньої загальноосвітньої школи: Випускна кваліфікаційна робота. – Тотьма, Тотемський педагогічний коледж, 2009. – 108 с. [Електронний ресурс] – Режим

- доступу <http://bukvar.su/sociologija/71589-Specifika-volonterskogo-dvizheniya-kak-sub-ekta-social-noiy-raboty-v-usloviyah-sredney-obsheobrazovatel-noiy-shkoly.html>
244. Співак Л.А., М'ясоїд Н.М. Історичні аспекти проблеми екологічного виховання учнів з інтелектуальними вадами на уроках природознавства // Научные труды SWorld. – Выпуск 3(40). Том 8. – Иваново: Научный мир, 2015. – 122 с.
 245. Стан навколишнього природного середовища Тернопільської області у 2006 році. – Тернопіль. – 2007. – 117 с.
 246. Стасюк Л.П. Становлення і розвиток екологічного виховання молодших школярів у сільських малокомплектних школах Західної України (середина ХХ ст. - поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Стасюк Л.П. ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2013. – 20 с.
 247. Статут культурно-просвітньої організації «Просвіт». – ДАЖО – Ф. 2524. – Оп.1. – Спр. 102.– Арк. 246.
 248. Стегній О. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (за результатами національного соціологічного дослідження). — Київ: Наукова думка, 1996. — 110 с.
 249. Стегній О.Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. — 243 с.
 250. Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Чернівці, 22 березня 2012 р.) / Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області. – 2012. – 312 с.
 251. Стратегія ЄЕК ООН з освіти в інтересах збалансованого розвитку. Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. К.: «Аспект-Поліграф». – 2006. – №3. – 40 с.

252. Стратегія «Освіта для сталого розвитку» – вимога часу. [Електронний ресурс] / Житомирська міська рада – Режим доступу <http://zt-rada.gov.ua/pages/p1857>
253. Суравегина И.Т. Школьная экология, задачи и функции.– М.: Издательство «Школа-Пресс» //Биология в школе/ № 3, 1999, С.18 – 20.
254. Сухомлинська О., Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». Шлях освіти. – 2005. – № 4, с. 43 – 47.
255. Сухомлинська О.В., Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. Шлях освіти. – 2007. – № 4, с. 6 – 12.
256. Сучасні дитячі громадські організації в Україні [Електронний ресурс] / Районна учнівська Рада самоврядування Обухівщини – Режим доступу <http://obukhiv-uchrada.edukit.kiev.ua/>
257. Сяська І.О. Формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / І. О. Сяська ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О.Сухомлинського. — Миколаїв, 2010. — 20 с.
258. Тарашук С. Аналіз участі громадськості України у прийнятті важливих рішень в екологічній сфері // Інформаційний бюлетень Національного екологічного центру України. — Київ, 1999. — № 2. — С.8 — 10.
259. Технологія та організація природоохоронних робіт / С.В. Совгіра, Г.Є. Гончаренко, С.О. Люленко. – К.: Науковий світ, 2013. – 315 с.
260. Титаренко В. Виховання на національно-культурних традиціях українського народу як головний чинник формування особистості / В. Титаренко // Наукові записки ТДПУ: Педагогіка. – 2000. – №8. – С. 19 – 20.
261. Титаренко Л.М. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 – Київ, Інститут проблем виховання АПН України, 2007. – 22 с.

262. Українська народна педагогіка : Навчально-методичний посібник для студ. пед. навч. закладів / М. Г. Стельмахович ; Міністерство освіти України, Ін-т змісту і метод. навч. – К. : [б. в.], 1997. – 232 с.
263. Уроки для сталого розвитку. Як організувати позакласну роботу учнів основної школи. Методичний посібник для вчителів – К. : Видавничий дім „Освіта”, 2011. – 76 с.
264. Устав Житомирского общества сельского хозяйства. – ДАЖО – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 148.
265. Устав общества “Волынская просвита”. – ДАЖО – Ф. 560. – Оп. 1. – Спр. 9.
266. Федотова Л.А. Досвід формування екологічної свідомості в учнів / Л.А. Федотова // Екологія та ноосферологія. – 2007. – № 1–2. – С. 163 – 167.
267. Філософський енциклопедичний словник/ [редкол.: В.І. Шинкарук (голова) та ін.] ; НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
268. Формування екологічної компетентності школярів : наук.-метод. посібник / Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова, Л.Д. Руденко, О.О. Колонькова. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 64 с.
269. Фурса О.О. Тенденції розвитку дизайн-освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): Дис. доктора педагогічних наук: 13.00.01. – Житомир, Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2014. – 489 с.
270. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Ханнингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hant/03.php
271. Харченко СЯ. Социально-педагогические основы подготовки учителя к работе с детскими общественными объединениями: Автореферат дис. док. пед. наук: 13.00.01. – М., 1993. – 32 с.
272. Хафизова Л.М. Как знакомить детей с правилами поведения в природе.// Начальная школа. – 1988, N8, – С. 40 – 46.

273. Хвіст В.О. Формування екологічної культури особистості та роль і діяльність екологічних громадських організацій // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України, 2011. Вип. 159. Ч. 3. – С. 346 – 352.
274. Червонецький В.В. Екологічна освіта учнів у школах країн європейського регіону та Північної Америки: Монографія. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2005. – 312 с.
275. Червонецький В.В. Загальні тенденції розвитку шкільної екологічної освіти в країнах євроатлантичного регіону у другій половині XX – на початку XXI століть : автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 / Червонецький В.В. ; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2007. – 44 с.
276. Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів (1917–1919) [Електронний ресурс] / Л. Чорна. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU-1-6-2006/11.pdf>.
277. Шаповал Л.В. Екологічне виховання молодших школярів у процесі вивчення природознавчих предметів : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Шаповал Л.В. ; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 1999. – 19 с.
278. Шарко В.В. Досвід Австралії у формуванні природоохоронної активності підростаючого покоління / В. В. Шарко // Чисте місто. Чиста ріка. Чиста планета: І екологічний форум (19-20 листопада 2009 р., Херсон): [тези доп.]. – Херсон : Херсонська торгово-промислова палата, 2009. – С. 135 – 136.
279. Шарко В.В. Напрямки просвітницько-природоохоронної діяльності в позашкільних екологічних центрах Австралії // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, 2011. – С. 318 – 326.
280. Шарко В.В. Організація природоохоронної діяльності учнів загальноосвітніх шкіл в Австралії: методичні рекомендації / В. В. Шарко. – Херсон : Айлант, 2012. – 94 с.

281. Шарко В.В. Проблеми екології довкілля в контексті міжнародного педагогічного досвіду / В.В. Шарко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Біологічні науки: [зб. наук. праць] / гол. ред. Рожков І. М. – Миколаїв :Видавництво МДУ, 2009. – Вип. 24. – № 4 (1). – С. 268 – 272.
282. Шарко В.В. Соціально-екологічне виховання учнівської молоді в діяльності громадських організацій / В.В. Шарко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки : [зб. наук. праць] / гол. ред. Кузьмінський А. І. – Черкаси, 2009. – Вип. 144. – С. 180 – 184.
283. Шарко В.Д., Куриленко Н.В. Використання інформаційних технологій у процесі формування екологічної компетентності учнів на уроках фізики. // Інформаційні технології в освіті. – 2011. – № 10. – С. 41 – 49.
284. Швед М. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2003. – Вип. 17. – С. 167 – 174.
285. Шевченко Н.О. Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Н.О. Шевченко ; Київ. нац. ун-т культури і мистец. — К., 2008. — 19 с.
286. Шевяков О.В., Копоровський О.Е., Славська Я.А. Еколого-естетичне виховання в контексті ідей сталого розвитку // Екологія і природокористування. — 2013. — Вип. 17. — С. 245 – 250.
287. Шемшученко Ю.С. Організація охорони природи в Українській РСР у 1919 — 1930 роках // Проблеми правознавства. — 1974. — Вип. 27. — С. 112 — 117.
288. Шмалей С. В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: дис. доктора пед. наук: 13.00.01 / Світлана Вікторівна Шмалей. – К., 2005. – 479 с.

289. Шпуляр С.Б. Організація екологічного театру і екологічної агітбригади. Івано-Франківськ. – 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://oencum.if.ua/files/OETiEA.pdf>
290. Шулдик В.І. Навчально-польова практика з методики біології: Навч.-метод. посібник. Вид. 2-е, змін. й доп. – Умань: ПП Жовтий, 2013. – 244 с.
291. Эмертон Л. Устойчивое финансирование охраняемых природных территорий. Обзор зарубежного опыта, методик и подходов / Эмертон Л., Бишоп Й., Томас Л. – М. : Р.Валент, 2007. – 136 с.
292. Юннати Хмельниччини / Нариси з історії юннатівського руху Хмельницької області/. Навчальний посібник. – Видання друге, доповнене і перероблене. /За редакцією В.В. Климчука/. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011 р. – 160 с. іл.
293. Юркова Т.Ф. Особливості процесу формування ціннісного ставлення школярів до природи // Науково-методичний журнал Таврійський вісник освіти. – 2006. – № 3 (15). – С. 20 – 27.
294. Юркова Т.Ф. Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Т.Ф. Юркова ; Херсон. держ. ун-т. — Херсон, 2008. — 20 с.
295. Ягодин Г.А. Некоторые рекомендации по созданию системы непрерывного экологического образования // Экология и география: проблемы подготовки учителя. – М.: ТЭКО – центр, 1995. С. 32 – 45.
296. Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні: метод. посіб. / Пащенко О.В., Чиренко Н.В., Чорна К.І. та ін.; наук. ред. Т.К. Окушко. — К.: «Імекс-ЛТД». — 200 с.
297. Якиляшек В. Інтегративний підхід до екологічної освіти у школі // Біологія і хімія в школі. – 1998. – № 4.

298. Якименко О.Г. Громадський екологічний рух та його роль в соціалізації особистості [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://vuzlib.com/content/view/479/94>.
299. Янц Н.Д. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький: Кафедра загальної і соціальної педагогіки, 2009. – 119 с.
300. Ярчук Г. Екологічне виховання: сутність та основні напрями // Вища освіта України. – 2008. – № 2. – С.91 – 97.
301. Bell M.M. An Invitation to Environmental Sociology.- London, 1998. (1.2223; 265)
302. Bildung und Wissenschaft / Enviromental Education in Germany: concepts, history, projects, visions, 2000. – 33 p.
303. Bolscho D. e. a. Umwelterziehung: Neue Aufgaben für die Schule / D. Bolscho, G. Eulefeld, H. Seybold. – München e. a. : Urban & Schwarzenberg, 1980. – 139 S.
304. Booth, P.R. The teaching of ecology in schools, Journal of Biological Education, 1979, 13(4), p.261 – 66.
305. Burch W. Human Ecology and Environmental Management // The Environmental Professional. — 1979. — № 1. — P.285 — 292.
306. Buttel F.H. Environmentalization: Origins, Processes and Implications for Rural Social Change // Rural Sociology. — 1992. — № 1. — P.1 — 27.
307. Council for Environmental Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.projectwild.org/PrincipalSponsors.htm>.
308. Department of Environment and Heritage. Educating for a sustainable future: A national environmental education statement for schools. – Canberra : Commonwealth of Australia, 2005. – 32 p.
309. Dunlap R., Catton W. Struggling with Human Exemptiona8 lism: The Rise, Decline and Revitalization of Environmental Sociology // The American Sociologist. — 1994. — № 25. — P.5 — 30.

310. Dunlap R.E., Merting A.G. American Environmentalism: The U.S. Environmental Movement: 1970 — 1990. — Bristol: Taylor and Francis, 1992.
311. Ecological resistance movements: the global emergence of radical and popular environmentalism / Bron Raymond Taylor, editor. — State university of New York press, 1995.
312. Environmental organizations based in the United States [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Environmental_organizations_based_in_the_United_States.
313. Environmental problems in an urbanizing world: finding solutions in Africa, Asia and Latin America / Jorge E Hardoy, Diana Miltin, and David Satterthwaite — L.: Earthscan Publications Ltd, 2001. — 448 p.
314. Greider T., Garkovich L. Landscapes: The Social Construction of Nature and the Environment // Rural Sociology. — 1994. — Vol.59. — P.1 — 24.
315. Kroeker N. J. Erste Mennonitendörfer Russland 1789-1943 / Kreker N.J. — ChortitzaRosental. Vancouver: Selbstverlag, 1981. — 292 S.
316. Micklin M. The Ecological Perspective in the Social Sciences: A Comparative Overview // Sociological Human Ecology. — Boulder, 1984. — P.51 — 90.
317. Mol A.P.J., Spaargaren G. Environment, Modernity and the Risk8Society: The Apocalyptic Horizon of Environmental Reform // International Sociology. — 1993. — № 8. — P.431 — 459.
318. Monica Hale. Ecology in education / M. Hale. — Great Britain : Cambridge University Press, 1995. — 191 p.
319. NGO Handbook for Ukraine. — Kyiv: COUNTERPART Creative Center, 1997. — 340 p.
320. Okologische Bildung in der DDR (Streibeb Gunter // wrss Z. Humboldt-VniwBerlin, 1988 . № 7.
321. Pettinico G. Civic Participation Alive and Well in Today's Environmental Groups // The Public Perspective. — 1996. — № 6 — 7. — P.27 — 30.

322. Pickard D. NABT's first 50 years: A historical perspective. *The American Biology Teacher*, 1988, 50(6), p.336 – 42.
323. Religion and Ecology: can the Climate Change? [edited by Mary Evelyn Tucker and John A. Grim]. // *Deadalus. Journal of the American academy of arts and sciences*. — 2001.
324. Spaargaren G., Mol P.J. *Sociology, Environment and Modernity: Ecological Modernization as a Theory of Social Change // Society and Natural Resources*. — 1992. — № 5. — P.323 — 344.
325. Sponsel, L.E.1987.Cultural ecology and environmental education. *Journal of Environmental Education* 19(1), 31 – 42c.
326. Trant A. *An Introduction to Environmental Education in European Community / A. Trant // Journal of Outdoor Education*. – 1986. – Vol. 58, № 4. – Pp. 16–29.
327. Willison J. *Education for Sustainable Development : Guidelines for Action in Botanic Gardens / J. Wilson*. – Richmond : Botanic Gardens Conservation International, 2006. – 25 p.
328. Wyse Jackson P. S. *International Agenda for Botanic Gardens in Conservation / Wyse Jackson P. S., Sutherland L. A. – L. : Botanic Gardens Conservation International*, 2000. – 56 p.